

ВОЛОДИМИР СЧИНСЬКИЙ

ЧУЖИНЦІ ПРО УКРАЇНУ

Вибір з описів подорожей по Україні та інших
писань чужинців про Україну за десять століть

ЗМІСТ

З ПЕРЕДМОВИ ДО 1-го ВИДАННЯ.	14
ПЕРЕДМОВА ДО ДРУГОГО ВИДАННЯ.....	19
I. АРАБСЬКІ ПИСЬМЕННИКИ IX—X СТ.	20
II. ВІЗАНТІЙСЬКІ ДЖЕРЕЛА VI—X. СТ.	38
III. ЗАХІДНЬО-ЕВРОПЕЙСЬКІ ПОДОРОЖНИКИ XI XIV. СТ.....	46
IV. ІТАЛІЙСЬКІ ТА ІНШІ ПОДОРОЖНИКИ XV—XVI СТ.....	56
V. ВІДОМОСТИ ПРО УКРАЇНУ М. ЛИТВИНА, Б. ВІЖЕНЕРА ТА ІН., З XVI СТ.	76
VI. Е. ЛЯСОТА ТА ІНШІ АВТОРИ ПРО ЗАПОРІЖСЬКУ	

СІЧ.....	87
VII. „ОПИС УКРАЇНИ" БОПЛЯНА.....	106
VIII. ДОБА Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.....	119
IX. ДОБА ВІД І. ВИГОВСЬКОГО ДО І. САМОЙЛОВИЧА.....	178
X. ДОБА МАЗЕПИ.....	191
XI. ДРУГА ПОЛОВИНА XVIII СТОЛІТТЯ.....	255
XII. ДЕВЯТНАДЦЯТЕ СТОЛІТТЯ.....	287

Книга "Чужинці про Україну" вперше побачила світ 1938 року у Львові. З того часу вона витримала декілька перевидань за кордоном, але тільки зараз виходить на батьківщині її автора - Володимира Сочинського (1894-1962). Його багатюща спадщина майже не відома радянським дослідникам. Що вже тоді казати про широкий загал читачів? Між тим, то була людина багатогранного обдарування: архітектор і мистецтвознавець, художник-графік і педагог, історик і філософ.

Автор "Чужинців про Україну" народився у місті Кам'янці-Подільському, що уславилось своєю фортецею.

Напевно, тому в нього рано пробудився інтерес до архітектурних пам'яток минулого. Про старовинні споруди розповідав йому батько - православний священик і відомий історик Поділля Юхим Січинський (Січинський). Змалку захоплювався Володимир малярством, а в юнацькі літа зацікавився технічними винаходами, новітніми засобами будівництва.

Насичений бурхливими подіями 1917 рік зустрів він у Петербурзі. Довелося перервати навчання в Інституті цивільних інженерів. Опинившись в еміграції, вступив до Празького університету. Визнання наукової громадськості здобули вже перші дослідження Січинського: "Дерев'яні церкви і дзвіниці Галицької України ХУІ-ХІХ ст.", "Архітектура в стародруках" та ін. Не випадково саме Січинський 1927 року одержав одну з п'яти стипендій Міжнародного інституту інтелектуальної співпраці в Женеві.

Зрештою, в яких краях не перебував Січинський (а у пошуках заробітку довелось чимало мандрувати по світу), він насамперед відчував себе будівничим національної культури, продовжувачем справи,

започаткованої попередніми поколіннями. Щодо цього показове висловлювання Володимира Юхимовича про роль національних традицій у розвитку мистецтва: "Мистецтво всіх народів і всіх часів - це один неподільний ланцюг людської культури - постійне змагання до творення нових форм мистецького вислову - постійний поступ. Мистецтво кожної країни, в яких умовах воно б не розвивалося, є лише продовженням попередніх досягнень, один короткий етап для наступної доби. Але значення і впливи мистецтва/ окремих народів в історичному розвитку мистецтва були різні. Коли одне гриміло протягом багатьох століть і тисячоліть, то інше проходило малопомітно. Яка ж причина пишного розвою одного й коротковічності другого? Історія дає нам прекрасну відповідь. Успішний розвій культури залежить, по-перше, від міцної з'єдиненості народу-громади і спільної могутньої праці, спільного співжиття. Однак для розвою мистецтва цього не вистачає. Мусить виявлятися з цілою силою творчість, що міцно зв'язана з певним народом, зі своїм ґрунтом, зі своєю історією, - що робить своїми силами. Можуть бути різноманітні впливи і можуть

з'явитися спочатку зовсім чужі взірці, але коли немає своїх артистів-майстрів, земля не дасть нового плоду; більше того - мистецтво тої країни не спричиниться до дальшого поступу, а сам народ втратить своє мистецтво і навіть здатність дальшої артистичної творчості. Раз створене мистецтво залишає глибокий слід в наступних віках. Можуть цілковито загинути пам'ятки мистецтва, може щезнути народ, що створив його, але вплив того мистецтва, тої культури (матеріальної, духовної) людство відчуває на собі довгі тисячоліття".

Безперечно, на світобачення Сочинського вплинуло середовище, яке оточувало його з перших років самотійного життя. Осередки емігрантів донедавна вважалися *terra incognita* (землею невідомою). Однак поступово крізь численні міфи і легенди пробиває собі дорогу правда. Сподіваємось, невдовзі з'являться ґрунтовні розвідки про "Україну закордонну".

Щасливо обминувши сталінське лихоліття, наша діаспора за океаном і в Європі жила інтенсивним духовним життям. Друкували нові твори В.Винниченко і О. Олесь. Виходили наукові праці М. Сумцова, І. Огієнка,

В. Щербаківського, Д. Чижевського, Д. Антоновича та багатьох інших. Дивували світ експозиції українського пластичного мистецтва (зокрема скульптури В. Архипенка), танцювальний ансамбль В. Авраменка, хорова капела під орудою О.Кошиця. Плідно діяли різноманітні наукові організації. Січинський виступав з доповідями на засіданнях Історично-філологічного товариства в Празі, написав чимало статей для різноманітних енциклопедичних видань, зокрема "Української загальної енциклопедії". Він очолив Українське товариство прихильників книги в Празі, яке об'єднувало бібліографів, бібліотекарів, видавців, словом, - книголюбів. Саме йому було доручено сформувати колекцію українських видавничих знаків і екслібрисів для міжнародної виставки книжкової культури в Празі, підготувати науковий каталог для репрезентації української графіки в Римі.

З утворенням в Чехії Українського вільного університету та Українського педагогічного інституту ім. М. Драгоманова Січинський викладав в цих навчальних закладах філософію, мистецтвознавство. Він був одним з

фундаторів української гімназії, заснованої в Празі. Учні гімназії здебільшого користувалися підручниками чеською мовою. Щоб якось виправити становище, Січинський 1937 року видав своїм коштом (тираж 120 примірників) "Вступ до українського краєзнавства", вмістивши в ньому окремих розділом фрагменти з майбутньої книги "Чужинці про Україну".

Між цими двома працями - зв'язок нерозривний. "Чужинці про Україну" теж спочатку замислювались як читанка для гімназистів. Адже призначення педагога Січинський вбачав у тому, "щоб виховувати молодь у дусі патріотичному, як свідомих громадян майбутньої незалежної держави". Він прагнув дати підростаючому поколінню "строго перевірений науковий матеріал, почерпнутий з перших джерел для правдивого розуміння історичного життя українського народу"-. Цей документальний матеріал без фальсифікацій та підробок конче необхідний і нам, особливо тепер, коли спала полуда з очей і починаємо студіювати справжню історію України.

Звідки походить її назва, державний герб, прапор?

У першоджерелах, датованих XI - XIII ст., Січинський знайшов відповідь на ці питання, які вважав корінними.

"Назва народу, - зокрема писав він у "Вступі до українського краєзнавства", - чи, як кажуть, його національне ім'я, має для кожного народу незвичайно велике значення. Одна спільна назва сприяє об'єднанню народу, витворює в ньому спільність устремлінь, світогляду, почувань, провадить його до кращого розуміння колективної праці у всіх ділянках життя -культурного, господарського і політичного. Деякі народи боролися за своє ім'я цілими віками, з великими зусиллями і жертвами здобуваючи в світі признання і пошану для свого національного імені".

Назви окремих країн в різні часи змінювалися. Колись Франція називалася Галлією, а в часи правління Капетінгів "Францією" називали найближчу околицю Парижа. Інші назви, як цілком слушно зазначає Січинський, не приживалися в народі. Скажімо, Малоросія "як назва чужа і штучна" ніколи не вживалася у фольклорних творах. І навпаки, давня назва отчої землі -

Україна - часто зустрічається у думках та історичних піснях. Тому що містить в собі поняття про окрему географічну одиницю, окрему землю, з якою органічно зв'язане життя народу.

Щодо цього, розповідаючи про походження національного жовто-блакитного прапора, державного герба (тризуба), Січинський посилається не тільки на архівні документи. Він згадує, зокрема, як схематичні зображення тризуба малювали на своїх хатах західноукраїнські селяни, щоб боронитися від злих духів. "Національний герб і прапор, - писав Січинський, - витворюються протягом віків і входять у свідомість народу як певна традиція, що має зв'язок з державним і національним життям, формує почуття єдності цілого народу".

Великого значення надавав Січинський картографії. Унікальні старовинні мали (карти) вміщені у книзі "Чужинці про Україну". А у "Вступі до українського краєзнавства" - карта світу давньогрецького математика, астронома і географа Клавдія Птоле-мея, на якій

позначена територія України (Птолемей називав Сарматією).

Всі ці відомості, на думку Січинського, мають "скріплювати національну свідомість". Він полемізує з "непевними, скороспілими, часом зовсім хибними поглядами на питання нашого національного імені", спростовує твердження, які заперечують тисячолітнє буття українського народу.

Автор "Чужинців про Україну" не першим порушував цю проблему. Але на відміну від інших дослідників, що зловживали декларативністю, знайшов вагомі аргументи. Володимир Січинський зібрав свідчення людей неупереджених - іноземних мандрівників, купців, політичних діячів, які у різні часи відвідували Україну.

В останньому розділі книги наводиться петиція, датована 1869 р., яку надіслав до французького парламенту впливовий політичний діяч і журналіст К.Делямар. Цей документ згодом був опублікований під промовистою назвою "П'ятнадцятимільйонний європейський народ, забутий в історії". "Був це останній

шляхетний голос Західної Європи другої половини XIX ст. про українську справу, останнє пригадування про українців! Пізніше прийшла най-темніша сторінка "віку гуманізму", коли Європа почала забувати про нас", - з гіркотою писав Січинський. Він висловлював бажання продовжувати дослідження на новому матеріалі, коли Україна здобуде суверенітет. Однак не так сталося, як бажалось!

За обсягом представлених архівних першоджерел - від найдавніших часів до кінця XIX ст. - "Чужинці про Україну" не мають аналогів у вітчизняній історіографії. Зрештою, читач має можливість і сам переконатися в цьому. Але хай уявить собі, яких титанічних зусиль потребувало згадане дослідження від автора, що перебував на чужині. Напружена інтелектуальна праця Січинського та інших діячів діаспори не гарантувала якогось матеріального статку. Власне, вони й не виборювали для себе привілеїв, почесних звань. У лавах емігрантів-науковців, митців лишалися тільки люди, здатні в ім'я високої мсти до самопожертви. Поміж цих сіячів культурної ниви автор "Чужинців про Україну"

вирізнявся дивовижною працездатністю. Надзвичайно широкими були інтереси Січинського-мистецтвознавця. Одна за одною виходили його монографії: "Олександр Антоній Тарасевич", "Григорій Левицький", "Шевченко - гравер", "Юрій Нарбут"*, дослідження з архітектури, графіки, декоративно-ужиткового мистецтва: "Пам'ятки української архітектури", "Історія українського мистецтва. Архітектура", "Історія українського граверства XVI-XVIII ст.", "Друкарські і українські видавничі знаки XVI-XVIIIст.", "Нариси з історії української промисловості", "Українські орнаменти історичні", "Українські орнаменти народні" та ін.

Плідно працював Володимир Юхимович в галузі книжкової графіки, оформивши понад 70 книг. Спираючись на традиції вітчизняного зодчества, зокрема архітектури давньокняжої доби X-XII ст., українського барокко, він розробляв проекти нових храмів, які потім будувались в Чехословаччині і Бразилії, США і Канаді...

Мимоволі згадуються поетичні рядки ще одного визначного представника української еміграції, поета і художника С. Гординського:

О добрі, о незванні друзі!
Яка нас викликала сила,
Яка неподоланна мужність
Серця нам міццю окрилила?
Яка наказує нам віра,
Крізь млу зневіри й безнадії,
Іти на ті стрімкі узгір'я,
Де стяг одвічний огневіє.
Де ми свої туги вежі
Колись залишимо на грані
Для тих, що вирушать по межі
Ще недосягнуті, останні?

У наш час суспільних зрушень злободенним є гасло: "До праці!" То ж хай наукова і мистецька діяльність Володимира Юхимовича Січинського стане дороговказом для майбутніх ентузіастів і подвижників.

Дмитро ЧЕПУРНИЙ

З ПЕРЕДМОВИ ДО 1-го ВИДАННЯ.

Описи подорожей по Україні та інші писання чужинців про нашу Батьківщину і наш нарід, — це незвичайно цінний скарб для пізнання минушини і сучасности українського народу у всіх проявах його життя і творчости.

Поруч з історичними документами і пам'ятками минушини, мемуари, записки, ітінерари та інші писання сучасників відтворюють більш живо і рельєфно саме життя, а не лише його сухі факти, наслідки, відгуки, що попадали, часами зовсім випадково, на пергаменти та інші писані пам'ятки.

Вартість різних описів, мемуарів, подорожей, реляцій, переказів і т. д. — ріжна, в залежности від обставин, часу, особи автора, його завдання, мети, тенденції. Одначе не рідко і найбільша тенденція дає цікавий матеріал для освітлення малознаних фактів минушини. Зокрема описи подорожей менше вартісні з погляду реєстрації певних подій або — насвітлення так званої фактичної історії, зате дають вони величезний і

дорогоцінний матеріал про географічні, побутові, економічні особливості країни у всіх найрізноманітніших галузях краєзнавства. Бо коли у кожного автохтона, що постійно сидить на своїй землі, витворюється якась інертність, байдужість до свого „знаного" оточення, то в чужинця, що приїздить до нової для нього країни, спостережливість завжди загострюється, увага зосереджується на нових для нього явищах і з'являється органічна потреба поділитися своїми враженнями зі своїм оточенням.

І так з тих писань чужинців маємо силу відомостей про такі, наприклад, географічні особливості України, як вигляд території, підсоння, рослинність, тваринність, комунікацію та ін.; далі — про національні змагання, військо, духову і матеріальну культуру; з етнографічних особливостей — про побут, звичаї, вдачу народу; з господарських відносин — про торгівлю, промисл, соціальні відносини і т. д.

Власне, завданням автора було зібрати всі ці відомости з українського краєзнавства порозкидані в писаннях різних чужоземних письменників — арабських,

візантійських, західноєвропейських. східних, ближчих і дальших сусідів і більше віддалених народів.

І цікаво, хоч ці чужинці часто приїздили з неприхильним до нас наставленням, не рідко навіть як неприятели або як союзники' наших ворогів, проте у більшості їх писання були (або бодай кінчалися) прихильно до українського народу, а тим більше, коли порівнювали нас з іншими народами і нашими ближчими і дальшими сусідами!

Отже, знайомство з такими авторами-чужинцями мимоволі збуджує і зміцнює нашу національну свідомість, нищить зневірря і шкідливе почуття меншевартості (порівнюючи з іншими народами) та закріплює й загартовує нашу національну гідність.

Цей огляд хочемо зробити доступним для найширшого кола читачів. Хронологічно починаємо з т. зв. славянських часів, коли почала витворюватися українська раса, українська нація і українська державність. Зі всіх описів подорожей та інших писань чужинців (що часами бувають дуже довгі і нудні!) вибираємо найбільш цінні і цікаві місця, що освітлюють як позитивні так негативні

сторони вдачі, життя і творчості українців. Не обтяжуємо читача довшими історичними екскурсами і не переладуємо тексту примітками та бібліографічними нотатками, зате подаємо по можливості оригінальні тексти цитованих авторів. Необхідні інформації, пояснення, зауваження, висвітлення про окремих авторів та їх твори подаємо у самому тексті. Для більшої ясності, в текстах перекладів уживаємо два роди дужок: в округлих дужках () пишемо синоніми — відміни значення слів чи цілих виразів, а в прямокутних дужках [] — пояснення, висвітлення або розшифрована нрв тощо цитованого тексту.

, Для потреб наукових та для зручнішого користування книгою, в (кінці) уміщено довідковий матеріал, зокрема бібліоірафія.

Труднощі при складанні цієї книги — розкиданність матеріалу, переклади з чужих мов, недоступність деяких джерел, відсутність попередніх подібних праць — дає авторові право жадати від читача — не бути надто

суворим до всіх недотач, неточностей та недотягнень, які могли статися в цьому виданні.

Кажучи про відсутність попередніх подібних праць, які давали б суцільний огляд усіх важніших джерел за повних десятих століть, мусимо рівночасно підкреслити, що авторіві в найбільшій пригоді була передовсім праця М. Грушевського: Виїмки з джерел до історії України-Руси (Львів 1895.), доведені, нажаль, лише до половини XI ст.; з бібліографічних оглядів праці — Ф. Аделунія, І. Борицака, Д. Дорошенка, П. Клепатського, С. Мінцлова, В. Сиповського і особливо В. Кордта.

Автор.

ПЕРЕДМОВА ДО ДРУГОГО ВИДАННЯ.

Успіх першого видання і прихильна оцінка літературною критикою цієї книги, спрямували автора до дальшої інтенсивної праці над розшуком і спрацьовуванням чужинецьких матеріалів про Україну. Крім того, у першому львівському виданні, через обмеженість розміру книги, могла бути уміщена лише частина виготовлених матеріалів і то в скороченому вигляді. Тому це друге видання є значно поширене, передовсім новими авторами, а також доповненнями текстів тих авторів, які вже були в першому виданні. Рівнож ілюстраційна частина доповнена новими матеріалами, зокрібно старими мапами України, які, від незалежних від автора і видавництва причин, не могли бути уміщені в першому виданні.

Розуміється, що і це розширене видання вибору з писань чужинців про Україну, далеко не вичерпує цілого потрібного матеріалу. Писання чужинців про Україну — це незвичайно обширний матеріал і надто великий для того, щоби був уміщений, хоч би в зовсім скороченому

вигляді, в одній книжці. Одначе завданням автора було зібрати все найважливіше — найбільш цінне, цікаве і поучаюче, що писалося про Україну чужинцями.

Як перше так і це друге видання книги написано популярно, щоби було доступне для найширшого кола читачів.

Автор.

I. АРАБСЬКІ ПИСЬМЕННИКИ IX—X СТ.

Одні з найстарших описів славянських земель і зокрема України належать арабам, що в той час були одним з найкультурніших народів на світі. Араби спеціально цікавилися географічними відомостями, життям сусідніх народів, торговельними шляхами. Вони збирали звістки від своїх купців, що їздили в торговельних справах до Києва та інших міст, або зустрічали в різних країнах українських купців. Арабські відомости здебільшого уривчасті й однобічні та торкаються переважно тих

ділянок життя і звичаїв, які найбільше їх дивували. Тому, наприклад, маємо докладні описи похоронів, гостин, забобонів та ін. В меншій мірі маємо відомости географічні і етнографічні. Крім того чимало труднощів є з перекладом староарабських текстів, тому різні перекладачі та дослідники цих текстів зовсім відмінно пояснюють поодинокі уступи. Відомости арабських письменників цінні ще тим, що подають деякі звістки до давнішої історії України перед IX ст., тоді як, поруч з ними, візантійські джерела з тих самих часів (IX ст.) описують лише події сучасні їм.

Відомости про славян і Русь-Україну арабських письменників VIII—IX ст. — дуже уривчасті і баламутні, щойно арабський письменник перського походження **Ібн-Хордадбе** говорить про славян і Русь більш докладно. У своєму творі „Книга шляхів для пізнання держав” писаному в 60—70-их рр. IX ст. пише про руських купців:

„Вони — з племені славян — вивозять футра видри, хутра чорних лисиць і мечі з далеких кінців Славянщини до Румського моря [Чорного або Середземного моря] і цісар Рума бере з них десятину. А коли бажають, то їздять

на кораблях по річці Славян, переходять по затоці хозарської столиці, де її володар бере з них десятину. Далі вони ходять до моря Джурджана [південно-східна частина Каспійського моря] і виходять на довільний собі беріг; промір же цього моря — 500 фарсангів. Іноді вони привозять свій крам на верблюдах у Багдад. Іноді (купці) вибирають шлях через Вірменію, в країні славян, потім до затоки хозарської столиці, потім у море Джурджана, потім у Балху і Мавараннагру, потім до Сіна [Китаю]."

Аль Джайгані, везир Саманидів, володарів Хорасана (на півд.-схід від Каспійського моря) в своїй книзі кінця IX — поч. X ст. „Книга доріг для пізнання держав" писав:

„Русини складаються з трьох родів: 1. з Русинів, що мешкають найближче до Булгара; їх володар жиє в місті Куяб [Київ], воно більше від Булгара, 2. Славії й 3. Танії (Табії). Мешканці їздять в торговельних справах до Куяба. Але ніхто досі не сказав, щоб який чужинець поїхав туди, щоб пробувати, бо кожного чужинця, який туди поїде, зараз вбивають. Вони торгують також, (їдучи) водою; нікому про свій побут нічого не оповідають і не мають зв'язку з чужинцями. Вони не дозволяють, щоб який

чужинець поїхав до їх країни. З трьох міст розвозять вони хутра соболів і цину по всіх містах. У них такий звичай, що як котрий вмирає, палять вони його, а дівчата небіжчика з власної волі віддають себе, щоб спалити їх разом з небіжчиком. Деякі стрижуть собі волосся на голові, як вмере хворий, або красять собі бороду. Одіж в них — довгі свити і короткі куртки. Русини в торговельних справах мандрують до Хозарії."

Щодо поділу Руси на три роди, то відомо, що під назвою Куяба арабські письменники розуміли Київ, значить першим родом русинів треба вважати Київську Русь-Україну. „Славію" російські дослідники вважають новгородцями, хоч скорше тут йде мова про західніх чи південно-західніх славян. „Танія" — після Іловайського і М. Грушевського — Тмуторокань.

Дуже цікаві „Записки" арабського письменника Ахмеда **Ібн-Фадланда**, що був членом посольства каліфа Муктадира до риволжських болгар. „Записки" ці повстали в 20-их рр. Х. ст. і описують м. ін. русинів, коли ті прийшли до болгар. Важно відмітити, що Ібн-Фадланд розрізняє Київ (Куяба) від Русів. Тому опис Русів, їх

побуту, життя, звичаїв не відомо чи відноситься до місцевих автохтонів чи скорше до дружинників-русів, що складали військову верхівку на Україні-Руси Х ст. з їх поганським побутом, який особливо вражав магометанина. Є також припущення, що Ібн-Фадланд зустрічав північних Русів, себто торговельно-військову верхівку Новгородської Руси.

„Я бачив Русів, коли вони прийшли зі своїм крамом і розташувалися по річці Ітіль [Волзі], і я не бачив більш досконало-зложених (велетнів) ніж вони, немов би пальмові дерева; вони руді, не вдягають ані курток ані свит, але в них мужчини вдягають кису [простий одяг, властиво покривало, коц], котрою він закручує один бік, а одну руку випускає з під неї. Кожний з них нерозлучно носить при собі меч, ніж і сокиру; а мечі їх широкі, хвилясті, клинки франкського виробу. Починаючи від кінця нігтя кожного з них до його шиї [на кисах чи мечах?] видно зелені дерева, визерунки та інші річи [рисунки?]. Кожна з їх жінок має прикріплену на грудях коробку чи то з заліза, чи то з міді, чи то з золота, відповідно до заможності чоловіка після його скарбів; в кожній коробці,

є перстень (коло), до котрого прикріплений ніж, також на грудях. На шії вони мають золоті і срібні ланцюжки, бо коли чоловік має 10.000 диргемів, то робить він жінці ланцюжок, коли має 20.000 — робить він їй два ланцюжки, подібним чином коли в нього прибавляється 10.000 диргемів додає він інший ланцюжок своїй жінці, так що часто одна з них має багато ланцюжків на шії. Найкраща прикраса в них — зелені коралі (пацьорки) з глини (шкла) — з тих коралів, що бувають (привозяться) на кораблях; вони стараються усіма засобами добути їх, купують одну коралину за диргем і нанизують з них намиста своїм жінкам."

Далі описано похоронний обряд русів з драстичним ритуалом забиття одної з жінок небіжчика.

Під кінець цього ритуалу, який мав можливість бачити Ібн-Фадланд, він подає таке:

„Коло мене стояв чоловік з Русів, і я чув, як він розмовляв з перекладачем, що був з ним. Я його запитав про що він розмовляв і той відповів, що русин сказав йому:

—Ви громада арабів дурний нарід, бо берете найнижчого і поважнішого для вас чоловіка і кидаєте його в землю, де його з'їдають гади і черваки; а ми спалюємо його в одну мить, і він зараз же увиходить до раю.

Потім він засміявся надмірним сміхом і сказав:

—Через любов Господа (Бога) його до нього (небіжчика), післав він вітер, так що вогонь охопить його за годину.

І дійсно, не проминуло і години як корабель, дрова, небіжчик і дівчина цілком змінилися в попіл. Потім вони збудували на місці, де стояв витягнений з води корабель, щось подібне до округлого горбка (могили), встромили до середини велике дерево халандж, написали на ньому ім'я небіжчика та ім'я руського короля і відійшли."

Аль-Масуді, письменник 20—50 рр. X ст: подає більш докладні відомості не тільки географічні але також етнографічні. Він багато подорожував по різних краях, між іншим також по Вірменії і Прикаспійських краях. Про славян пише, що „вони поділяються на багато народів і деякі з них — християни, є поміж ними також погане і ті що поклоняються сонцю". Окремо від цих народів згадує

він русів. Заперечує між іншим хибне твердження інших письменників, що Каспійське море (Хозарське) з'єднується з морем Азовським (Майотас).

В одному місці, оповідаючи про „поган в країні хозарського царя”, пише, що „деякі племена з них є славяни і русини”. Отже і тут ставить окремо одних і других.

„Русини мають в своїй землі срібну копальню, подібно до срібної копальні в горі Банджгира, в краю Хорсана”.

Досить багато пише також про окремі славянські народи, але тому, що їх назви, правдоподібно, трохи змінені або і зовсім перекинуті в арабській транскрипції, а крім того панує в нього деяка плутанина в географічно-територіальному відношенні, — то все це дуже затемнює цілий опис. Зрештою писання Аль-Масуді мають значення інше — вони свідчать про велике розгалуження окремих славянських народів, їх кількість, державну організацію і культуру ще з передхристиянських часів.

„Руси складають численні (різні) народи, що поділяються на розрізнені племена. Поміж ними є нарід,

що називається Лудана, котрий є одним з найчисленніших поміж ними. Вони мандрують з крамом в країну Андалус [Еспанія], Румію [Рим, Італія або Візантійська держава], Кустантинію [Царгород] і Хозар. Після 300 року гіджри [912—913 р. по Р. Хр.], трапилося, що коло 500 кораблів, де на кожному було 100 людей (з Русів), увійшли в протоку Найдаса, що з'єднується з хозарською рікою [з Хозарським морем?]. Далі оповідається, що Руси з успіхом воювали з ріжними народами на побережжі Каспійського моря і досягнули навіть Баку.

Славяни складаються з багатьох народів і численних родів; ця наша книга не займається описом їх народів і розподілом їх родів. Вище ми вже оповіли про короля, котрому в минулі часи підлягали інші (решта) їх королів, себто про Маджака — короля Валинани [Волиняки або Поляне] — нарід котрий є одним з основних (корінь зі славянських корінів) славянських народів, вони поважаються поміж їхніми народами і мали перевагу поміж ними. Але потім пішло роз'єднання поміж їхніми народами, лад їх був порушений, вони прийшли до занепаду (поділилися) і кожне плем'я вибрало собі

короля, як то ми вже казали про їх королів, з причин, які оповідати було б занадто довго."

Наприкінці Масуді подає такі географічні відомості:

„Поміж більшими і відомими ріками, що впадають в море Понтус, є одна, що називається Танаїс [Дін?], котра приходить з півночі. Береги її заселені численним народом славянським та іншими народами, заглибленими в північних країнах. Друга з цих більших рік є Ялта і Балева, назва, котру має вона також у Славян. Вона завширшки більше трьох миль і тече на простороні багатьох днів за Царгородом. На берегах цієї ріки живуть Бамджини і Марава, народи славянські. Ті самі береги замешкували Булгари, коли вони прийняли християнську віру."

Дослідник Доссон вважає, що Ялта і Балева є Діна і Морава, на думку інших — тут йде мова про Дунай. Більш правдоподібне перше твердження, бо назва славянських народів Бамджини і Морава, очевидно, тотожне з Богемцями (Чехами) і Мораванами.

Ібн-Даст у творі „Книга добрих скарбів", що написана в перш. пол. X ст., подає різні відомості! за іншими араб-

ськими письменниками і тому його компіляція подекуди баламутна.

„Поміж країною Баджнаків [печенігів] і країною славян десять днів дороги; на початку славянської землі є місто Куяб [Київ]. Шлях до їх країни йде степами, бездоріжжям, через потоки і густі ліси. Країна славян — край рівний і лісний; в лісах вони і живуть. Вони не мають ані виноградів, ані ріллі. З дерева виробляють подібне до кухлів, в котрих і вулики для пчіл і мед пчіляний заховується; це зветься у них — улигидж і один такий кухоль містить коло **10** кварт його. Вони пасуть свині, також вівці. Як котрий умре, вони палять його труп. Жінки їх, як хто вмере, деруть собі ножем руки й лице. На другий день після палення небіжчика, йдуть до того місця де це сталося, збирають попіл, складають в начиння і ставлять на горбі. За рік по смерті небіжчика беруть кухлів двадцять меду, іноді трохи більше, іноді трохи менше, несуть на той горб, там само збирається й родина небіжчика, їдять, п'ють і потім розходяться.

Всі вони погани. Найбільше сіють просо; в жнива беруть просіяні зерна проса в корці, підносять до неба й

кажуть: — Боже, ти дав нам страву, дай і тепер її досить. Є в них різні кобзи, гуслі і дудки; дудки довгі на два лікті, а кобза має вісім струн. Напиток роблять собі з меду. При спалюванні небіжчика, гучно бенкетують, радіючи з ласки, яку виявив до нього Бог. Товару до роботи в їх мало, а верхових коней має тільки один згаданий чоловік. Озброєння в них складається з дротиків (піки?), щитів та списів, іншої зброї не мають.

Їх вождь коронується; вони йому підпорядковуються і від його наказів не ухиляються. Осідок його в середині країни славян. Згадана вище особа, що зветь його „головою голів", зветься в них Свят-малик (король); ця особа вища від жупана, бо той тільки є його намісником. Той король має верхових коней і не вживає іншої страви крім кобилячого молока; має він також чорні, міцні і дорогі панцирі. [Очевидно тут особа вел. князя змішується з хозарським каганом]. Місто, де він живе, зветься Джарваг (?); і до місяця там буває трьохденний ярмарок.

Холод в їх країні такий великий, що кожний викопує собі в землі ніби пивницю (землянку), до котрої

прироблює з дерева гостроверхий дах, подібно до (верху) християнської церкви, й на той дах накладає землю. В такі пивниці переходять з цілою родиною і взявши дерева й каміння, запалюють вогонь, розпикають каміння на вогню, аж почервоніє; а як каміння розпечеться до краю (якнайбільше) — поливають і з того йде пара, що нагріває хату так, аж одержу з себе скидають. В такому житті залишаються до весни. [Правдоподібно, тут араб. письменник мішає докупі опис житла і опис лазні].

Король об'їздить їх щороку; хто має дочку, з того король бере щороку собі один її одяг, а як син — то також бере по одному одягу собі річно. Хто не має ані сина, ані дочки, той дає по одному одягу жінки, або служниці щороку. Як король спіймає в своїй державі розбійника, наказує або задушити його, або віддає під догляд якому-небудь начальникові в далеких краях своєї держави.

Що до Руси, то вона на острові, що оточений озером. Той острів, де живуть вони (Русини) має просторінь на три дні дороги, вкритий лісами і болотами, нездоровий і такий вогкий, що як ступиш ногою, то вона трясеться, бо

так персгям водою. Вони мають короля, що зветься Ханан-Рус; чинять наїзди на Славян (!), приїздять кораблями, висаджуються, забирають їх в неволю, везуть в Харван (Хазран) і Булгар і спродуюп. там. Ланів не мають, а живуть з того, що привозять з землі Славян. Як у кого з їх родиться син, він бере голий меч, кладе перед новонародженим і каже:

— Не залишаю тобі в спадщину ніякого майна, матимеш тільки те, що здобудеш цим мечем.

Вони не мають ані нерухомого маєтку, ані міст, ані ланів; єдиний їх промисл — торгівля соболями, вивірками та іншими хутрами, які й продають хто купить; заплату грошову завязують міцно до своїх пасів. Одягаються вони неохайно (Хвольсон читає — чисто); чоловіки носять золоті наручники. З рабами поводяться добре і дбають про їх одяг, бо використовують їх при торгівлі. Міст у них велике число, і живуть вони просторо [суперечність з повищим!]. Гостей шанують і добре поводяться з чужинцями, що шукають у них оборони; і з усіма хто в них часто буває, не дозволяють нікому зі своїх кривдити і утискати таких людей. У випадку, як хто

скривдить, або притисне чужинця, допомагають й боронять (скривдженого). Мечі мають [схожі?] сулайманові. Як котрий з поміж родів просить помочи, всі виходять до боротьби; між ними нема розрізнення, але воюють з ворогом одностайно, поки його не переможуть. Як котрий має справу проти другого, то кличе на суд до короля і перед ним сперечаються; як король скаже свій присуд, виконують, що він сказав. Коли ж обидві сторони не вдоволені королівським присудом то за його наказом мусять остаточне рішення зробити зброєю: чий меч гостріший, той і має верх. До цієї боротьби родичі (з обох сторін) приходять озброєні і стають; тоді суперники починають битись і хто переможе, той справу виграє після своїх вимог. Мають лікарів [знахарів — очевидно йде мова про жреців], з котрих деякі розказують королеві, немов би їх Зверхники (Русів). Трапляється, що вони звелять жертвувати своєму творцеві (богові) все що надумають: жінок, чоловіків і коней, а як знахар скаже, то того наказу не виконати не може жадним способом.

Вони відважні і хоробрі. Як нападають на інший нарід, то доти не відступлять, доки не знищать (його) цілком;

гнетуть переможених і роблять їх невольниками. На зріст високі, гарні на вигляд і в нападі сміливі, та цю сміливість не виявляють на коні, але всі свої напади і походи чинять на кораблях. Штани носять широкі — сто ліктів матерії йде на кожні. Одягаючи такі штани, збирають їх коло коліна і прив'язують до нього. Усі постійно носять при собі мечі, бо мало вірять один одному, а що підступ в них річ звичайна: кому вдасться здобути хоч малий маєток, зараз же рідний брат або товариш починає заздро позирати і силкується, щоб як небудь того вбити або зрабувати.

Як вмере хто-небудь з визначних (осіб), копають йому могилу подібну до великої хати, кладуть його туди й разом з ним кладуть в ту ж могилу і одяг і золоті обручки, що він носив; потім ставлять туди багато страви, начиння з напитками й гроші. Нарешті кладуть в могилу улюблену жінку небіжчика живою. Вихід могили закладають, і жінка вмирає в затворі".

Один з останніх арабських письменників, який подав докладніші відомости про наші землі був **Ібн-Хаукаль**, купець з Мосуля, що мандрував по світі протягом 30-ти

років і склав коло 70-их р. X ст. компілятивний твір „Книга шляхів і держав". Він писав:

„Тепер не залишилося і сліду ані від Булгара, ані від Буртаса, ані від Хозара, бо Русь напала (знищила) всіх їх, забрала в них всі ті краї і привернула до себе. А ті що врятувалися з їх рук, розбіглися по близьких місцях, бажаючи залишитися поблизу своїх країв та сподіваючись прийти до згоди (з Руссю) і піддатися їй."

Про старо-руську мову він пише: „Мова Булгар схожа з мовою Хозар, а Буртаси мають іншу мову, також мова Русів відмінна від мови Хозар і Буртасів."

„Русини постійно торгують з Хозаром і Румом," продаючи свій мед, футра (головно видри).

Про одяг і зовнішній вигляд русинів пише: „Одяг їх мала куртка... Деякі з них голять бороду, а інші сплітають її подібно до кінської гриви і фарбують її жовтою (чорною) фарбою".

Ібн-Якуб, автор мало знаний, у своїх „Записках" 60-их рр. X ст., що заховалися в компіляції еспанського араба Аль-Бекрі другої пол. XI. ст., подає слідуючу загальну характеристику славян:

„Взагалі Слав'яни — люди сміливі, здатні до походу і якби не було розрізнення серед їх численних і розкиданих племен, то не міг би з їх силами боротися ані один нарід у світі. Вони замешкують краї найбагатші оселями і життєвими засобами. Пильнують хліборобства і щодо здобування собі на прожиток переважають всі народи півночі!. Крам від них йде морем і суходолом до Руси і Царгороду”.

Едрісі, арабський географ написав книгу 1154 р. під заголовком „Розваги людини, що прагне відповідно знати різні частини світа”. Арабський текст цієї книги було видано в Римі в 1592 р., латинський переклад в 1619 р., а виправлене видання у французькій мові з'явилося щойно в 1840 р. у Парижі. Описуючи Польщу, Едрісі каже, що вона відділена горами від Саксонії, Богемії і Руси. „Пі «дві останні країни рахуються (належать) до Руси. До міст Руси належить причислити Сермель [Перемишль?], Зана, Бармура і Галісія. Перше з тих міст (Сермель) є положене над рікою Дністром у північній частині току тієї ріки, котра пливе на Схід, аж до Зана днів 12 дружини. З Зана,

котре є над берегом, до Бармуні днів 9. З Бармуні до Галісія [Галича] миль 200."

II. ВІЗАНТІЙСЬКІ ДЖЕРЕЛА VI—X. СТ.

Візантійські джерела торкаються переважно боротьби візантійських імператорів з київськими князями передхрнстіянських часів. Тому з цих джерел довідуємось про військову силу, велич та політичну її економічну експанзію старої України-Руси.

Одним з найдавніших візантійських джерел про нашу країну є історія про війни Візантії з Персами, Вандалами та Остготами, написана **Прокопієм** в другій половині VI. ст. Про славян у Прокопія читаємо такий уступ:

... „Народами Склавинами і Антами не править один муж, але з давних часів живуть так, що порядкує громада, і для того всі справи, чи щасливі чи лихі, йдуть до громади. Та можна сказати — і в усіх інших справах однаково ведеться в обох цих варварських народів і встановилося давно. Єдиного бога, що насилає блискавку — визнають єдиним владикою всіх і жертвують йому кров і всяку худобу. Не знають долі (фатуму) і зовсім не

признають, щоб вона мала якусь силу над людьми, але як хто має перед собою смерть видиму, чи в хоробі, чи на війні, обіцяють вони за життя своє, Як що не згинуть, жертву богу, і врятувавшись жертвують що обіцяли, і думають, що тією жертвою спасли собі життя. Шанують вони річки, німф і деякі інші божества, жертвують їм всім і з тих жертв ворожать собі. Живуть вони в лихих хатках, селячись далеко один від одного і переміняючи часто кожний своє житло. Виступаючи в битву, ідуть здебільшого на ворогів піші, маючи в руках невеликі щити і піки, а нагрудників не одягають. Деякі не мають ані сорочки, ані плаща, але тільки в коротких штанах стають битися з ворогами. У обох народів мова одна, проста і варварська. Виглядом вони також не різняться поміж собою; всі вони високі і надзвичайно мічні; тілом і волоссям не дуже білі і не русяві, і не впадають зовсім в чорне, а рудоваті всі. Життя проводять суворе і нецивілізоване, як і Масагети, і дуже брудні, як і ті. Але вони зовсім не злі і не підступні і в простоті заховують гунські звичаї. І ймя у Склавинів та Антів колись було одно: за давних часів і цих і тих звали Спорами, для того,

думаю, що заселяють край розкиданими і відокремленими оселями. Для того й займають великий край — бо більшу частину того берега Істра замешкують вони."

Патріярх Фотій 891) — свідок облоги Царгороду Русью в 865 р. так характеризує своїх ворогів русинів:

„Нарід дикий і суворий, без страху . .. все руйнує, все нищить ... Нарід неславний, нарід якого й не рахували, нарід, що ставили (його) нарівні з рабами, невідомий — та здобув ім'я, незначний — та став славним, зневажений і бідний — та дійшов високого становища й незчисленного багатства, нарід, що десь жив далеко від нас, варварський, кочовничий, що пишався зброєю, несподіваний, неспостережений, без військової штуки так сильно і нагло ринув на наш край... Чи пригадуєте той час незносний, тяжкий, коли прийшли до нас варварські кораблі, дихаючи чимсь суворим, диким, погибельним... Коли вони йшли попри місто, несучи, виставляючи пловців з чегами, мов би загрожуючи місту смертю від меча... Коли переляк і темрява опанувала розум, і вухо прислухалося тільки до одної вісти: варвари перелізли

стіну, і вороги опанували місто!" І то яке місто! — „Місто (Царгород) оздоблене здобичою з багатьох народів, який нарід хоче зробити тебе своєю здобиччю! Ти, що здобував багато трофеїв над ворогами Європи, Азії і Ливії, як підняла над тобою тепер піку варварська, проста рука, щоб над тобою поставити трофей!"

Константин Порфирородний (905—959), син візант. імператора Льва Філософа, і сам імператор-самодержець від 959 р., у своїх писаннях чимало місця уділяє Руси. Хоч достовірність усіх писань його квестіонують, всетаки мають вони не аби-яку вагу, особливо спеціальний розділ книги IX.: „Про Русь, як їдуть вони човнами з Руси до Константинополя [Царгороду]". „Човни, що приходять до Царгороду з далекої Руси, себто з Немогарди, де сидів Свендостлав [Святослав], син Інгоря [Ігоря], князя Руси, з замка Милински, й із Телючи [Любеч], і Церни-гоги [Чернігів] і з Висегроде [Вишгород]. Всі ото вони ідуть вниз рікою Дніпром і звертаються до замку Кіюава [Київ], званого Самватас. А їх підвладні Славяни, звані Кривитеїни [Кривичі] та Ленцаніни [Лугани — від міста Луцька] й інші Славяни під час зими вирубують в горах

дерево на човни, і обробивши, як прийде час, як розтане лід, спускають їх в близькі озера. І як спустять в ріку Дніпро, їдуть тією рікою і приходять в Кіюву; витягнувши, виставляють човни й спродують Руси. А Русь купує самі кадуби і розламавши давні однодеревні (човни), беруть з них весла, уключини (до весел) і інший припас і споряджають (нові)". Далі йде докладний опис подорожі Руси човнами по Дніпру, Дніпровими порогами і бережжям Чорного моря до Царгороду.

Лев Диякон з Калої в Малій Азії, що перебував при війську візант. імп. Василя, коло 990 р. почав писати історію свого часу та широко оповідає про війну Святослава з Візантією. Українців, і заразом військову верхівку старокняжих часів, називає він тавроскитами або просто скитами, отже уживаючи стару архаїчну назву. Наших предків і заразом своїх ворогів характеризує він так:

„Нарід нерозважний, войовничий, сильний, що нападають на всіх сусідів — вони ніколи, хоч і переможені, не віддаються в руки ворогів і якщо не

сподіваються вирватися, (то) встромляють собі в нутро меч і так себе забивають"...

Знову про кн. Святослава пише; що він палкий, сміливий, відважний, діяльний. На пропозицію візант. імператора забратися з Мізії, яку Святослав обсадив зброєю, князь відповів; що „як Ромсї (Візантія) не схотять заплатити (за його втрати) нехай скорше забираються з Європи, бо то їм не належить, і до Азії переходять!" На другу вимогу відповів ще гостріше:

— „Не бачу жодної потреби імператору ромейському йти до нас; нехай не трудиться йти в цей край: ми самі скоро поставимо шат'ра перед брамою Візантії, обведемо її міцним валом, а як він (імператор) буде боротися з такою бідною й вийде — сміло приймемо і самим ділом йому докажемо, що ми не якісь партачі-зарібники, а - люди крові і зброєю побороємо противних, хоч він, через несвідомість, силу руську й уважає за якесь жіноцтво, в запічку виховане і сими погрозами пробує нас настрашити, ніби дітей-немовлят якимись машкарами."

Коли боротьба з військом імператора ставала тяжкою і військова старшина Святослава дораджувала йому піддатися, тоді князь сказав:

— Пропаде слава, яка йшла за руським військом, що нетрудно воно підбивало сусідні народи та тримало в неволі цілі краї, не проливаючи й крові, пропаде, як тепер так соромно поступимося Ромеям. Від предків ми мужність дістали; пригадаймо ж, якою непоборною до цих часів була сила руська й міцно биймось за своє спасення. То не наш звичай — втікаючи йти до дому, але — або жити з побідою або славно вмерти, доказавши діла як належиться сміливим мужам!"

У Льва Диякона є також одинокий свого роду опис як виглядав князь Святослав:

„Середнього зросту, не занадто високий, але і не низький, брови мав густі, очі сині, ніс короткий, борода оголена, на верхній губі густе і довге волосся, голова зовсім оголена, з одного боку висів чуб, що означало значний рід; шия здорова, плечі широкі, і взагалі дуже добре був збудований; здавався якимсь понурим і диким; в однім усі висіла золота сережка, оздоблена двома

перлинами, з карбункулом посередині, одіж на ній була біла, нічим не різнилася від інших окрім чистоти."

Більша частина оповідання Льва присвячена війні Святослава з візант. імператором, що велася з перемінним успіхом. От зразок такого опису з дня 4. серпня 972. р.:

„Війська взялися до бою, почалася битва велика, і в перших бійках боротьба йшла рівно з обох боків. Русини билися міцно, уважали за великий сором, якби тепер перемогли Ромеї їх, які мали у сусідніх народів таку славу, що завше в битві побороють ворогів, і позбавили її. Ромеї знову соромились і страшились, щоб піший нарід, що зовсім не вміє їздити, не подолів, буцім невправних у війні, їх, що завжди перемагали супротивників зброєю і відвагою, і щоб за одну^Г хвилю не пропала їх вся слава. Такі маючи думки, війська билися відважно. Русь, несена своєю дикістю і запалом, завзято натискала на Ромеїв, кричучи мов божевільні; Ромеї ж відбивали їх своїм досвідом і військовою наукою. Багато погинуло з обох боків, і до самого вечора перемога була нерішена, і битва то в той то в цей бік хилилася"...

III. ЗАХІДНЬО-ЄВРОПЕЙСЬКІ ПОДОРОЖНИКИ XI XIV. СТ.

Відомости про Україну старокняжої доби в західноєвропейських джерелах, зокрема хроніках, попадаються дуже рідко і спорадично. Рівнож не багато було мандрівників XI — XIV ст., що відвідували Україну. У відміну від арабів, вони більше уваги звертали на матеріальну сторінку життя, їх дивує багатство землі, пишність княжого життя, розміри столиці — Києва, кількість будов та різних ужиткових виробів.

Починаючи з середини XIII ст., себто після татарської навали, подорожники старалися оминати Україну, що була під татарською зверхністю. Більше подорожників з'являється у нас в XV ст., а ще більше в XVI ст.

Один з перших європейських подорожників на Україні був німець **Бруно з Кверфурта**, народжений в 976 р., висвячений на єпископа з місією цілком проповідувати християнство серед печенігів, що побував у Володимира Великого в Києві. В його листі до цісаря Генриха II., писаному коло 1008 р. читаємо таке:

„Князь Русів (Русорум), великий і багатий володар, що проти моєї волі задержав мене місяць у себе, — ніби я хочу себе своїм наміром занапастити, й умовляв, аби я не ходив до такого невірнього народу [печенігів], де не здобуду їхнім душам жадної користі, а тільки смерть (собі), та ще і найлютішу. Коли ж не зміг він (переконати), та ще якесь видіння про мене грішного його налякало, — з військом провожав мене два дні до останнього кордону своєї держави, яку він задля ворожих нападів звідусіль оточив дуже міцною і довгою огорожею (частоколом). Він зіскочив з коня на землю, я з товаришами йшов попереду, він зі своєю старшиною йшов за нами, і так вийшли ми за браму. Він став на однім горбі, я на другім; обнявши руками, ніс я хрест Христовий, співаючи прегарний спів: „Петре, чи любиш мене? паси вівці мої". Коли закінчено антифон, князь прислав свого старшину до нас з такими словами:

— Я довів тебе аж де кінчається моя земля і починається ворожа. Задля Бога прошу, не занепащуй на сором мені свого молодого життя. Я знаю, що ти завтра до

третьої години без користи, без причини мусиш скоштувати гіркої смерти.

Я відповів:

— Нехай тобі Бог відчинить рай, як ти мені відкрив дорогу до язичників!"

Більш докладно спиняє свою увагу на наші землі хроніка Тітмара еп. Мерзебургського (975—1018), крилошанима катедри в Бремені.

Про події на Україні пише він зі слів, мабуть, німецьких добровольців, що брали участь у поході кн. Болеслава в поміч кн. Святополку. Тітмар писав свою хроніку в межах років 1012—1018. (Видана вперше у Франкфурті в 1586 р.)

Під роком 1017 Тітмар записує:

„Поступлю далі в своїх увагах і згадаю про неправдиву поведінку руського (Рускорум) короля (регент) Володимира (Вльодемірі). Він взяв жінку з Греції іменем Олену, що засватана була за Отона III. та хитрим підступом відібрана, і за її намовою прийняв святу християнську віру, але добрими ділами її не прикрасив. Бо був з нього чоловік надзвичайно розпусний і лютий і дуже

нашкодив (тиснув) тендітним Данаям. Мав він трьох синів і одного з них оженив з дочкою князя Болеслава, нашого напастника. З нею післано з Польщі Рейнберна, єпископа Солі Колобрегської; він уродився в окрузі зв. Гассегун (Гассгау) і освічений свобідно наукою у розумних учителів, дійшов гідности єпископської, думаю — заслуженої". Далі говориться про заслуги єпископа для християнської віри, навернення поган та ін. „Згаданій вище король (Володимир), прочувши, що син його з потайної намови Болеслава збирається на нього, взяв його (Рейнберна) разом з ним (Святополком) і (його) жінкою і віддав під пильний догляд..."

„По тому король той (Володимир) вмер в старости, полишивши всю спадщину свою двом синам, тим часом як третій був у вязннці, але звідти він втік, полишивши жінку, її утік до тестя. А король той (Володимир) мав слабість, і то ще побільшило його прирожденпу недужість. Учитель же спасения нашого Христос, велячи нам опоясати свої чересла, сповнені погибельним багатством розкоші, не до чого іншого як до здержаности нас покликує. І король той, чувши від своїх проповідників

про світильники запалені [натяк на притчу євангельську про дів], пляму вчиненого гріха згер пильною щедрістю милостині. Бо писано: давайте милостиню, і все у вас буде чисто. І він, бувши вже в старших літах і довго панувавши над згаданим королівством, вмер, і поховано його в Києві, великім місті, в церкві мученика Христового і папи Климента [Десятинній церкві, де були мощі папи Климента перенесені з Херсонеса], коло вищезгаданої його жінки [Олени]: їх гроби стоять всередині тої церкви зверху. Власть же ного ділиться поміж двома синами..."

Далі хроніка каже: „Місто Хитаву (Київ), дуже сильне, вороги Педенеї (Печеніги) знесилюють частими нападами з намови Болеслава, і зруйновано його великою пожежою. Мешканці його боронили, та скоро мусіли піддатись чужій силі, бо їх король втік і покинув; 19. д. календ, септембрських (14. VIII.) прийняло (місто) Болеслава і свого князя Святополка, якого давно не бачило; його ласкою і страхом перед нашими придбано весь той край. Архієпископ міста прийняв їх, як прихо- дили, з мощами святих та іншими святощами ріжними в монастирі св. Софії, що рік тому згорів від нещасливого випадку.

Була там невістка вище згаданого короля, жінка і дев'ять сестер його; старий розпусник Болеслав одну з них (Предславу), до якої давніше сватався, несправедливо забрав, забувши про свою жінку. Незчисленна сила грошей приходить йому тут, більшу частину їх він роздає своїм приятелям і прихильникам, а дещо посилає до вітчизни. В помочі згаданому князю (Святополку) було з нашого боку 300, Угрів 500 а з Печенігів 1000 людей. Всіх їх виправили до дому, бо князь той (Святополк) тішився, що тубільці вертались і показували себе вірними йому.

У великій цій місті, столиці королівства, є більше 400 церков і 8 ринків, люду нечисленна сила, а він, як і весь цей край, боровся з дуже шкідливими для них Печенігами та інших (ворогів) перемагав силою втікачів-рабів, що сюди звідусіль збігаються, а особливо з швидких Данів."

Іван де Плано Карпіні, папський легат до Монголії і Татар пише, що в 1246 р., їдучи через Чехію (Богемію), богемський король [Вацлав I] порадив йому їхати до Татарії через Польщу і Русію. Перебуваючи у мазовецького князя Конрада „по особливій Божій милості до нас, приїхав тоді ж пан Василько, руський

князь (*Dominus Wasilio, Dux Russiae*). Останній нам багато оповів про Татар, бо посилав до них послів, котрі вже повернулись... Князь Василько, на прохання краківського князя, єпископів і баронів (шляхти), узяв нас з собою до своєї країни і, щоби ми відпочили, гостив нас кілька днів. За нашим проханням скликав він своїх єпископів, котрим ми відчитали грамоту св. Отця, з закликом повернутися до з'єднання зо св. матірною Церквою. Ми зі свого боку також, скільки могли, переконували, як князя, так єпископів та інших. Але тому, що тут не було князя Данила [Галицького] — брата Василька, котрий поїхав до Батия, то не могли вони дати нам рішальної відповіді.

Після цього князь Василько відправив нас до Києва, столиці Руси, зі своїм провідником. Дорогою були ми безнастанно в небезпеці від Литовців, котрі часто нападали на руські землі, а особливо в тих місцевостях, де ми мусіли переїздити. Але від Русинів були ми в безпеці, маючи вище згаданого провідника, а крім того більша їх частина була перебита або поневолена Татарами.

Приїхавши до Києва, порадилися ми про дальшу путь з тамошнім тисяцьким та іншими визначними особами.

Вони казали нам, що коли ми поїдемо до Татар на тих самих конях, на яких приїхали, то вони від великого снігу всі згинуть тому, що не вміють під снігом шукати собі паші, як це роблять татарські коні, а іншої паші знайти для них неможна, бо у татар нема ні соломи, ні сіна, ні пасовиськ. Через те вирішили ми залишити їх (коней) там з двома людьми, щоб доглядали їх, а тисяцького мусіли ми обдарувати, щоби він дав нам коней і провідника (підводи)."

'На поворотній дорозі посол дня 14. червня знову був у Києві.

„Кияни, довідавшись про наш приїзд, збіглися до нас всі з радістю і витали нас як людей, що воскресли з мертвих. Так само приймали нас по цілій Руси, Польщі і Богемії. Данило [Галицький князь] і його брат Василько, зробили для нас великий бенкет і проти нашої волі гостили нас в себе днів з вісім. У цей час вони скликали собор зі своїми єпископами та іншими побожними людьми, розважували про те, що ми їм пропонували підчас нашого переїзду до Татар, і всі одноголосно сказали нам, що бажають мати Його священство (Папу)

особливим своїм владикою і отцем, а святу церкву Римську володарем і господарем, підтверджуючи все те, що раніш про те писали зі своїм абатом, і для цього саме відправили з нами до святого отця своїх послів і грамоту."

Вільгельм Рубруквис з Брабанту, посол до татарської орди від французького короля Людовика IX, в 1252 році їхав з Царгороду через Крим, Перекоп і Донщину.

Він описує, що на березі Криму від Судака до Херсонеса (Керсови) було тоді 40 укріплених міст і що майже в кожному розмовляли іншою мовою. Дивували його на берегах Криму великі солоні озера, звідки сіль йшла на ціле побережжя Чорного моря. Переїздяючи через Перекоп, подорожник зауважує, що за Перекопом на рівнині раніш жили Кумани і володіли вони цілою країною, доки на них не напали Татари і так утискали їх, що більша частина цього народу повмирала з голоду і зїджена тими, що залишилися живими. У кінці липня 1252 р. В. Рубруквис доїхав до Танаїса (Дону), котрий показався послу такої самої ширини як Сена в Парижі. На лівому березі був гарний ліс, а на правому боці було шатро, де жили Русини, які за наказом Батия і за нагороду

від нього, мали перевозити через ріку купців і мандрівників. Дуже інтересну відомість подає Рубруквис про одяг українців-мужчин — „носять опанчі подібно як німці”.

Конрад Кібург, головний начальник шпиталів Тевтонського ордену, був на Литві в 1397 р. і залишив свій „Денник посольства до вел. кн. литовського Витовта”, що займає час двох місяців 1397 р. Побувавши у Бильні, він зауважує, що населення там складалося з литовців і „руських” (білорусів та українців), при чім ці останні чисельно навіть перевищували литовців. Руське населення займається ремеслом і торгівлею і було заможніше від литовців, не зважаючи на те, що литовський уряд усякими способами попирав литовців. Русини мали у Бильні також більше церков, ніж католики.

ІV. ІТАЛІЙСЬКІ ТА ІНШІ ПОДОРОЖНИКИ XV—XVI СТ.

В XV і XVI ст. про Україну починають вже писати досить часто різні подорожники, що переїздили з західної і південної Європи на Схід. Були це переважно італійці, що взагалі багато подорожували по світі, а які мали спеціальні зв'язки з нашим чорноморським побережжям, де було багато генуезьких і ве-нецьких купців та цілі їхні колонії. Здебільшого ці подорожники переїздили через Крим і причорноморськими землями і лише частково через центральну Україну. Не зважаючи на це, відомости цих подорожників для нас також цікаві.

Жільбер де Лянуа (1386—1462), як посол Франції, Англії і Бургундії, був у Польщі, Литві і на Україні в р. р. 1412 і 1421. Походив він з французької родини, але довший час жив у Фляндрії і майже ціле своє життя мандрував (Єгипет, Сирія, Палестина, Еспанія і скрізь у Зах. Європі). У своїх споминах „*Voyages et Ambassades*“, описує подорож у 1421 р., коли м. ін. був у Судовій Вишні, Львові, Белзі, Луцьку, Кам'янці-Подільському, Крем'янці; крім того був у Білгороді (Бесарабія), в малій

Татарії (Степова Україна) і в Кафі в Криму. Про ці міста він пише, що вони „на Руси” (крім Білгороду, Мал. Татарії і Кафи). Серед подарунків, які він одержав від польського короля, литовського вел. князя та ін., згадує „руські” рукавиці, „руську” постіль, руські чаші, руські вишивані рукавиці.

Про побут в одного українсько-руського князя і княгині, що були підданими вел. князя литовського, пише, що „вони гостили мене обідом і подарували пару вишиваних руських рукавиць, а його лицарі (старшина) дали мені інші подарунки, як шапки і рукавиці, подібні хутрам куни, і татарські ножі [кинжали?], особливо ж Гедигольд, капітан Плюї [Пиляви] на Поділлі.”

Про Кам’янець-Подільський пише, що це „прегарно розташоване місто.” „Тут я знайшов одного лицаря, капітана Поділля Гедигольда, котрий пишно мене приймав, дав мені прекрасні подарунки, харчі і прекрасні обіди.”

В той же час про свій побут у Новгороді і Пскові пише, що їв тут обіди „найбільш дивні і незвичні з усіх, які мені коли-небудь доводилося бачити”. Дивувало посла також

те, що там (в Новгороді) жінок купували на базарі, як худобу, але монет не вміють вибивати, тільки вживають кусники срібла та різні хутра, як грошові засоби.

До першої половини XV. ст. відноситься подорож венецького шляхтича Йосафата Барбаро до приазовських земель і Криму, де пробув 16 років.

Йосафат Барбаро народ, в поч. XV. ст. В 1436 р. він мандрував до Тани (Танаїсу, суч. Азов), де пробув 16 років, правдоподібно, як купець. Він перший з мандрівників познайомив Європу з землями поміж Каспійським і Чорним морем. Описи подорожі Й. Барбаро вперше видано у Венеції в 1543 р. італ. мовою і перевидано 1606 р. в оль Рамузію (*Di messer Josafa Barbaro gentiPhuomo venetiano il viaggio dilia Tana*).

Й. Барбаро описує найбільше життя, побут і військо татар, які володіли тоді Азовом. Для нас цікаві" відомости про природу, флору і фауну приазовських земель.

Про ґрунт Й. Барбаро пише, що „він незвичайно плідючий. Пшениця має дуже велике насіння і не рідко врожай досягає сам-пятьдесять, а просо сам-сто. Іноді

жнива бувають такі обильні, що не знають куди дати збіжжя і частину його мимоволі залишають на місці."

З диких птиць автор згадує куропатви і дрохви. „Тому, що Тана [Азов] оточена пригорками і ровом, що міряє навколо 10 миль (там де колись була старовинна Тана — с. т. Танаїс), то ці пригорбки і долини стали пристановищем різного роду птиць, котрих зліталася туди така величезна кількість, що навколо стін і в ровах куропатви і дрохви проходили цілими гейнами, немов би на дворі домових господарств. Хлопчаки без труднощів підбирали їх з землі і продавали по асиру (с. т. по вісім наших богатин)..." „Вночі, якщо вікна в будинках були відчинені, птиці на світло влітали навіть до самих покоїв. Диких звірів, як оленів та ін. збігалось теж без ліку; але воші боялися підходити надто близько до міста'¹. Про річку Данаїс (с. т. **Дон**), пише, що коло нього росте ліс у великій КІЛЬКОСТІ!.

Про Крим, який подорожник називає „острів Кафа", пише, що він з'єднується з суходолом вузькою шийкою, що називається Zuchale (очевидно йде мова про Перекоп) . . . Тут на шляху зустрічається сила солоних озер, в яких

сіль застигає сама собою. На самому острові передовсім відкривається глядачу Куманія, що має назву від Куманів, а потім сама Кафа (раніш була Хозарія). Не зайве зауважити, що ще і досі міра, яку уживають в Тані та інших сусідних краях, зберігла назву хозарської міри... Рівнина острова Кафи належить Татарам... Татари володіють двома, не надто зрештою важними, укріпленнями, а саме: Solgathi, котре місцеве населення називає Chirmio [місто Крим], с. т. кріпостю і Cherchiarde, що на татарській мові значить — сорок міст. Берегом Забакського [Азовського] моря перше зустрічається місто Chert [Керч], відоме в **Нас** під назвою Босфора Кимерійського, а потім Кафа, Soldadia, Grusui, Sarsona і Calamita". Правдоподібно тут мова про міста Кафу-Теодосію, Судак, Гурзуф, Херсонес-Корсунь і кол. Каламіту (поміж Симферополем і Бакчисараєм) на березі Альми.

Для ілюстрації, які народи жили в недалекому сусідстві України і який був їх побут, спинимось на описах И. Барбаро країни під назвою Мингрелія (dazia Mingrelia). В старовину називалася вона Колхідою. Нарід, що заселяв

цю країну, називався колхідами або лазами (лазіями), а рештки їх ще і досі живуть **на** побережжі Чорного моря поміж Трапезунтом і річкою

Чорохою. Отже про Мингрелію мандрівник пише: „Ця країна загалом камяниста і безплідна та не дає нічого крім проса; навіть сіль привозять туди з Кафи". Про звичаї і побут мингрельців пише: „Раз на проході вулицями (міста) Вати, разом з моїм знайомим генуезцем Анцоліном Скварчіяфіко, ми побачили молоду жінку, що стояла на порозі дому. Мій товариш негайно підійшов до неї з запитом:

— Чи господар вдома?

— Зараз буде, — була відповідь.

В очікуванні його, Анцоліно, взявши мингрельку за обличчя, відкрив їй рот, кажучи мені:

— Подивіться, які прегарні зуби — і потім не задовольняючись цим, відкрив її груди і підіймаючи соски, запропонував мені розглянути їх. Жінка ані трохи не засоромилася поведженням Анцоліно і навіть не рушилася з місця. Після цього ми увійшли до її дому — генуезець, преспокійно сівши, закликав її до себе і

показуючи, що у нього в білизні блохи, наказав їх шукати. Вона підійшла без усякого примусу і почала виконувати волю мого товариша з особливою добрودушністю і невинністю. В цей час увійшов до кімнати чоловік і розмахуючи гаманцем крикнув:

— Господарю, чи є в тебе гроші?

Анцоліно зробив вигляд, ніби нічого при собі не має і дав йому кілька аспрів для купівлі якихсь ласощів.

Пробувши тут деякий час, ми пішли далі, і в кожному домі мій генуезець, за звичаями країни, робив усе, що приходило йому в голову; але ніхто не ображався його поведінкою". Подорожник закінчує своє оповідання про мингрельців словами: „Чи не очевидний це доказ грубого нецтва цього народу?"

До 1473 р. відноситься подорож посла Венецької Республіки **Амвросія Контаріні** до перського шаха. Він їхав шляхом через Німеччину, Польщу, Україну, Литву, Крим, Грузію і далі. З поворотом А. Контаріні їхав, разом з послом від московського вел. кн. Івана III, до Москви, а звідтам в 1474 р. повернувся до Венеції. Вперше опис подорожі А. Контаріні опубліковано в Венеції в 1483 р.

під заголовком: „11 viaggio del Magnifico M. Am-brosio Contarini ambasciadore della illustrissima Signorie de Vc-nctia al gran Signore Ussun-Cassan di Persia nell'anno."

Оповідуючи про Польщу посол пише, що польський король Казимир наказав дати йому двох провідників — одного для Польщі і другого для Руси (Rossia bassa), аж до самого Києва (Chio) або Маграмони (Magraman) — міста, що лежить поза володінням його величності!, на Руси". Дня 19 березня А. Контаріні був у Любліні, а „20 березня виїхав я з Польщі і вступив до Малої Руси, що є підвладна також польському королю. Аж до 23 дня їхали ми майже без перерви лісом, спиняючись для відпочинку або в невеликих замках, або в селищах, — і нарешті приїхали до Луцька (Lusch) — місто, що має доволі добру хоч і дерев'яну твердиню, де і спішилися до 24. дня з деякою небезпекою; бо всі мешканці, з нагоди відбутого там весілля, повпивалися і легко могли нас образити. Тут загалом не п'ють вина, але вживають напитек, зроблених з меду, котрий значно міцніший від вина.

Дня 25 виїхали ми з Луцька і до вечора того самого дня прибули до Житомира (Aitomir), укріплене місто, в

Котрому загалом усі будови деревляні. Виїхавши звідти у дальшу путь, їхали ми весь день 29-го лісом, дуже небезпечним через всякого роду волоцюг, які його наповнювали, а до ночі, не знайшовши нігде місця для нічлігу, змушені були зупинитися в лісі, без страви, і виставити для безпечності! варту.

Дня 30. прибули ми до Bcligraoch (правдоподібно Білгородка коло Києва) — білий город, з королівським замком, в котрому я заночував дуже неспокійно.

Дня 1 травня 1474 р. вступили ми до міста Києва, або Маграмона, що лежить поза межами Малої Руси і кермована поляком католиком на ім'я пан Мартин (Pammartin)*). Почувши від королівських провідників про мій приїзд, він негайно звелів дати мені приміщення, досить зрештою погане, як і всі тамтешні мешкання і прислав велику кількість харчів. Місто Київ лежить на кордоні Тартарії. Сюди з'їздиться сила купців з Горішньої Руси (Rossia alta) з ріжними хутрами, що їх вони караванами спроваджують до „Кафи" ; але ці каравани, подібно вівцям дуже часто наражені на напади татар. Київ переповнений хлібом і всякого роду м'ясом. Мешканці

звичайно проводять час ранком до третьої години за справами, а потім йдуть до шинків, де залишаються до самої ночі і нерідко понапиваючись, починають бійку". [Як пояснює проф. П. Клепатський, перебування киян такий довгий час по шинках було в тісному зв'язку з урядовою заборonoю держати світло в приватних домах].

„Дня 2 травня Пан Мартин прислав до мене кількох своїх шляхтичів, запрошуючи мене на обід. Я пішов на його заклик і після перших привітів він пропонував мені різні послуги, при тім зголосив, що його (королівська) величність наказав йому шанувати і охороняти мене від всякої небезпеки і понад тим дати мені засоби для вільної їзди у Кафу через татарський степ. Дякуючи йому за дружню пропозицію, я запитав його, яким саме способом він міркує виконати цей наказ, і дістав відповідь, що до Києва очікують приїзду литовського посла, який їде з подарунками до татарського хана, котрий повинен вислати 1200 кіннотчиків для його охорони в дорозі. Саме цього посла Пан Мартин радив мені очікувати в Києві, щоби разом з ним безпечно переїхати через цілий степ. Я обіцяв йти за його радою і після цього ми пішли до столу,

дуже обильного і розкішно прибраного для мого частування. Разом з нами обідали єпископ (брат Пана Мартина) і кількох шляхтичів. За прийняттям, протягом котрого співали співаки, просиділи ми дуже довго, з моїм крайнім незадоволенням, бо відпочинок був для мене найбільш потрібний. Негайно по обіді попрощався я з моїм господарем і відправився з укріплення (котре загалом ціле деревляне і де є дім Пана Мартина) до міста, на своє мешкання.

Київ лежить над рікою, яку мешканці називають Дніпром, а ми кличемо Лересою і котра вливається до Чорного моря. Пробувши тут 10 днів, в очікуванні зазначеного посла, ми, негаячись після його прибуття, зібралися в путь і в самий день нашого виїзду вислухали всі разрм Службу Божу. Після її закінчення, Пан Мартин підвів мене до посла, котрий був уже попереджений про мене, і з'єднуючи наші руки, промовив з запалом:

— Він для нас то саме, що і особа нашого короля, і тому ти обов'язаний в цілости довести його до Кафи".

Посол відповів на те, що воля його величності дорожча для нього від власної голови і тому все, що трапиться зі

мною, не мине і його самого. Після цих слів ми попрощалися з Паном Мартином, котрому я подякував, як вмів і міг, за його опіку. І дійсно підчас нашого перебування у Києві, він дуже часто заходив до мене і безперестанку присилав різні харчі. На прощання я подарував йому німецького ступака з числа тих коней, на котрих ми виїхали з Местри; решту (коней) як непотребу, наказав кинути і взяти на їх місце місцевих коней. Провідникам його королівської величності, які підчас цілої дороги були до нас дуже уважні, подякував я також пристойним способом.

Дня 11 рушили ми в дорогу разом зі згаданим послом. Я їхав у тому самому возі, в котрім приїхав у Київ з Ленчиці, бо через біль ноги ніяк не міг сісти на коня. Доїхавши до селища під назвою Черкаси (Сегсаз), що також належить його величності королю, ми пробули тут до 15 числа, себто до прибуття туди відділу татар і потім під їх охороною пустилися в дорогу далі степом. Дня 15 досягнули ми берега згаданої вище ріки (Дніпра), через котру нам треба було переправитися. Вона служить з цього боку кордоном поміж Польщею і Тартарією і, при

значній глибині, має більше милі в ширину. Після прибуття до неї, татари негайно взялися рубати дерево, котре звязали разом, прикрили хворостом, і потім положили на ньому усі наші річи, а самі вскочивши до води, тягнули за уздечки своїх коней, до хвостів котрих були прив'язані мотузками ці плоти. Ми сіли на ні плоти, і поганяючи коней, з поміччю Божою, переправились таким чином через ріку. Досягнувши протилежного берега, вила-дувавши своє майно — розташувалися, щоби перебути тут решту дня... Досить відпочивши, рушили ми далі через простірний степ і через цілу дорогу терпіли велику біду... Треба признатися, що через цілий час я був у крайньому неспокою. З 15 до 26 числа їхали ми без перестанку степом, терплячи у всьому велику недостачу (раз цілу добу були ми без води) і нарешті прибули до міста, від котрого посол мусів завернути в бік для переїзду до хана, котрий тоді був в укріпленні Chercher [містечко коло Бахчисараю]. На прощання дав він мені провідника-татарина і таким чином ми розлучилися з ним. Залишаючись сам, я не зважаючи на труднощі, які мене очікували, а навіть небезпеку, щоби татари не вислали за

нами погоню, — був дуже радий, що покинув цих проклятих псів, від котрих так смерділо кониною, що навіть неможливо було підійти до них. Після від'їзду посла, ми у супроводі нашого провідника, пустилися у дальшу путь, а вечором станули на нічліг в степу поміж кількома татарськими возами, котрі в них накриваються повстиною. Негайно після нашої зупинки, сила татар зібралася навколо нас, розпитуючи, що ми за одні? Але почувши від перекладача, що я генуезець, вони зараз почали частувати мене кислим молоком.

Дня 26 ще досвіта, рушили ми далі і коло вечірні прибули до міста Кафи, дякуючи всесильному Богу, що врятував нас від стількох небезпек. Зупинившись коло одної церкви, я негайно післав мого перекладача для розшуку нашого консула, котрий зараз же прислав до мене свого брата з проханням, щоби я дожидався до вечора і потім нишком пробрався до його мешкання. В призначену годину з'явився я до його дому і був прийнятий незвичайно привітно...

Я не можу тут сказати нічого особливого про місто Кафу, бо через цілий час мого перебування в ньому,

майже нікуди не виходив з дому, боячись, щоби мене не пізнали, а тому скажу про нього тільки те, що мені пощастило бачити самому, або почути від інших. Це місто лежить на березі Чорного моря (mare maggiore), провадить значну^Г торгівлю, населене мешканцями усіх знаних нам країн і славне своїм багатством."

З Кафи А. Контаріні поїхав через Батум, Кутаїс і т. д. до Персії, де мав припоручення від свого уряду намовити перського шаха на війну з турками. Тим то і пояснюється його страх перед татарами та крайня обережність у Кафі.

До початку XVI ст. відноситься лист **Альберта Кампензе** до папи Климента VII про справи Московії, писаний коло 1523—1524 р. Сам А. Кампензе не був у Московщині, а зложив свого листа на підставі оповідань свого батька і брата, які довший час були на Московщині і взагалі знали цілу Східню Європу.

Московщину себто московське князівство А. Кампензе не інакше називає як „Московія" (Moscovia), кажучи, що „її заселяють численні народи: югри (Iugri), карельці (Corelli), печоране (Periszani), вогуличи (Vahulszeni), башкирці (Baschirdi), черемиси (Czeremissi)" „На захід

від (татар) в напрямку до Пруського моря живуть також у сусідстві до москвитян — Росси (Rossi). Литовці і Самоїети [с. т. Жмудь]. Просторінь поміж країною, що її займають татари і Пруським морем, складає коло тисячі італійських миль, а саме від Києва (Chiovia) — бувшої Руської столиці до Бильна — литовської столиці, п'ятсот миль, а від Бильна до Пруського моря коло трьохсот п'ятнадцяти миль; решта простору, що недостає до зазначених нами 1.000 миль, лежить за Києвом, у східньому напрямку. З часів Ягайла, першого великого князя литовського, самоїети і литовці є під владою Польщі. Цей володар, прийнявши християнську віру і ставши польським королем під іменем Володислава, похрестив своїх литовців і самоїетів. Це сталося ще за пам'яті наших батьків, не більше як перед 130 роками. Великий князь московський Іван (Ivan overo Giovanni), згаданий вище, а також його наступник, сучасний князь Василь, нераз, як за сучасного короля Зигмунта, гак само і за його попередника короля Александра і Казимира, домагалися володіння більшої частини Литви, себто земель, що мешкають поміж Бористеном [Дніпром],

Меотійськими болотами і Ганаїсом (Азовом), а які складали раніш державу Росів (stato de Rossi). Київ столиця цієї держави, при річці Бористені, є одним з найгарніших і найбагатших міст, незважаючи на те, що був пограбований і спустошений до краю жорстокістю і несамовитістю татар, котрі ще і тепер сусідуючи з Литвою, роблять часті напади на землі Росів, від чого ці землі під цей час дуже мало заселені.

Свої претензії московські князі ґрунтують на тому, що Русь, підвладна тепер польському королю, так само як і Львів (citta Leopolina) і ціла частина Польщі, що лежить на північ і північний схід від Сарматських гір, притримується непохитно грецької віри і визнає над собою царгородського патріярха".

До початку XVI ст. відносяться цікаві записки **С. Герберштайна** (1486—1566). Родився він у славянській Стирї і закінчив університет у Відні. Визначний дипломат — „вірний служитель-дорадник чотирьох цісарів", був незвичайно спостережливий та обережний у своїх висновках. Двічі їздив до Московщини (1517 і 1526 р.) і був на Литві та, можливо, на Україні. З тих двох

подорожей залишив свої „Записки", що витримали багато видань у Базелі (найкраще видання 1556 р.), Відні та ін., мають мапи та різні ілюстрації. (Віденське видання 1549 р. під заголовком „Rerum Mosco-viticarum Commentarii").

Дуже обширні відомості! подає Герберштайн головню про Московщину, скрізь називаючи її „Московітією", а москалів — „московитами". Чимало місця уділяє також Литві, тоді як про Україну зустрічаємо, порівнюючи, не багато звісток, очевидно тому, що його шлях лежав головню через Литву.

С. Герберштайн про Україну каже: „Мешканці по Бористену [Дніпру] Черкаські-руські відріжняються від тих (черкасців), про котрих я сказав вище [кавказькі черкеси], що вони живуть у горах Понта. Тепер їх вождем був Евстахій Дашкевич (котрий, як я вже говорив вище, виступав проти Московії разом з ханом Махмет-Гіреєм) — муж дуже досвідчений у військовій штуці і славний визначною хоробрістю. Хоч він не раз йшов з Татарами, але ще частіше нищив їх, мало того, він часто ставив перед великою небезпекою і самого царя московського, у котрого колись був у полоні. В той рік, коли ми були у

Москві, він розторопив Москвинів завдяки незвичайним хитрощам. Ця справа, мені здається, достойна того, щоби була тут записана. Він привів у Московію Татар, вдягнених у литовський одяг, знаючи, що Москвини сміло кинуться на них ніби як на Литовців. Сам він (зі своїм військом) приготував засідку у зручному місці, чекаючи помститися Москвинам. Зруйнувавши частину Північних земель, Татари впадають до Литви. Коли Москвини дізналися, що вони змінили шлях і заняли Литву, то подумали, що це Литовці, негайно, палаючи жадобою помститися, з зухвалим натиском впадають у Литву. Коли, зруйнувавши її (Литву), вони верталися переобтяжені здобичею, то Евстахій оточив їх із засідки і перебив усіх до одного".

Герберштайн добре розрізняв українців від москвинів, нерідко згадуючи одних і других. Кажучи, наприклад, про місто Люблин пише, що тут з'їздяться на ярмарки „люди з різних сторін світа: Москвити, Литовці, Татари, Ливонці, Пруси, Русини, Німці, Угорці, Вірмени, Валахи і Жиди."

Пишучи про Литву, Герберштайн зауважує, що „більша частина мешканців цієї країни складається з

русинів". Про Волинь м. ін. пише: „Волинь (Vuolinia) зі всіх князівств Литви, населена найбільш войовничим народом".

Торкаючись географічного положення України, подає короткі інформації про Дніпро, Дністер і Дон. Цей останній називає „Don Ruthenice" — як це зазначено і на мапах (видання „Записок" 1556 р.).

З міст згадує Стародуб, Брянськ, Новгород-Сіверський, Чернігів, Путивль, Київ, Канів, Черкаси, Бересте, Камінець на Берестейщині, також подає деякі відомости про Татарію (Чорноморські степи), Крим і Кубань.

Про Стародуб пише, що це „одно з найславніших міст сіверського князівства".

Про Новгород-Сіверський чи „твердиню Сівери" каже, що „ще не так давно був столицею сіверських князів, доки не був загарбаний Василем" (московським князем).

Про Камінець на Берестейщині зауважує, що „місто з кам'яною вежею з деревляним замком".

Більше подає відомостей про Київ:

„Київ — старовинна столиця Руси. Пишність і справді королівська велич цього міста підтверджується самими

його руїнами і пам'ятками, від котрих залишилися рештки. Ще і досі на прибічних горах помітні сліди спустошених церков і монастирів, крім того багато печер, в котрих є дуже давні гробівці і в них ще не зотлілі тіла". Про деякі звичаї подає такі відомости:

„Кияне мають закон, по котрому майно чужинецьких купців (котрі там випадково вмруть) переходить або до короля або його намісника, що дотримується також у Татар і Турків у відношенні до померших у них киян. У Києві є гора, через котру купці мусять переїздити трохи тяжкою дорогою; коли по вїзді на неї випадково заломиться яка-небудь частина воза, то речі (майно), що везлися цим возом, забирають до державного скарбу. Все це оповідав мені пан Альберт Гастоль, виленський палятин і намісник короля на Литві."

V. ВІДОМОСТИ ПРО УКРАЇНУ М. ЛИТВИНА, Б. ВІЖЕНЕРА ТА ІН., 3 XVI СТ.

Особливо цікавий денник подорожі **Михайла Литвина** (по походженні справді литвина), що в 1550 р. був на Україні, подав цінні відомости про Київ та

особливо багато — про ґрунт і природні багатства Києва, Київщини і цілого Придніпров'я. Про Київ пише:

„Нам [литвинам] належить славнозвісний замок і місто Київ; подібно іншим замкам, утримується недбало... Він займає першорядне місце серед інших замків і країв і розташований над рікою на кордоні степу і Полісся... В Києві збереглися старовинні церкви, прекрасно побудовані з шліфованого мармору та іншого чужоземного матеріалу і покриті циною і міддю, інші і з позолоченими банями; є також пребагаті монастирі. Особливо славний монастир, присвячений Діві Марії, з підземними галеріями і печерами."

Та найбільше дивує М. Литвина родючість та багатство землі:

„Ґрунт Київщини до такої міри родючий і зручний для обробу, що лан (земля) виораний тільки раз парою биків, дає великий урожай; навіть необроблене поле дає рослини, які годують людей своїм корінням і стеблом. Тут ростуть дерева, що дають різноманітні ніжні овочі: плекається виноград, що дає великі грона винограду, а місцями на схилах зустрічається дикий виноград [с. т.

звичайний виноград для їди, що сам собі росте]. В старих дубах і буках, в котрих зробилися дупла, обильно водяться рої бджіл з щільниками меду, який відзначається чудовим кольором і смаком. Диких звірів і зубрів, диких коней і оленів така сила по лісах і полях, що на них полюють тільки задля шкіри, а м'ясо через велику їх кількість викидають, окрім спинної частини; ланей і диких кабанів навіть зовсім не вживають. Дикі кози в такій великій кількості перебігають зимою з степів до лісів, а літом назад, що кожний селянин забиває їх до тисячі на рік. По берегах річок у великій кількості зустрічається оселі бобрів. Птиць така дивовижна сила, що весною хлопчакі назбирають цілі човни яєць диких качок, гусей, журавлів і лебедів, а пізніше їх виводками наповнюють курники. Вірлят зачинають до кліток задля їх пір'я, котре чіпляють до стріл. Псів годують м'ясом диких звірів і рибою, бо ж річки переповнені неймовірною кількістю осетрів та іншими великими рибами... Тому багато річок називають „золотими“, особливо Прип'ять, котра в одному місці коло Мозиря при гирлі Тури [Уборть?], в час наповнення свіжою водою з джерел,

щорічно з початком березня, наповнюється такою силою риби, що кинутий до неї спис насаджується (на рибу) і стоїть повисно, ніби встромлений у землю — так густо збивається там риба. Я би не повірив тому, коли б сам не бачив частенько, як відтіль безперерви черпали рибу і наповнювали нею за один день до 1000 возів, що належали купцям, котрі щорічно зїздять в цім часі.

Бористен [Дніпро] найбільша і найбагатша ріка цієї країни, по ній спроваджують до Києва безмірну кількість риби та іншого краму".

По всіх допливах Дніпра — пише М. Литвин — „спроваджують до Києва рибу, м'ясо, хутра, мед а також сіль з таврійських лиманів, де навантаження сіллю цілого корабля коштує 10 стріл."

Далі подорожник говорить про Дніпрові пороги і переправи Дніпра. „Цю ріку називають текучою медом і молоком тому, що вона у своїх верхів'ях тече лісами з багатством бджіл, а нижче по степах з випасами — а тому доставляє силу меду і молока для свого населення."

Про українську торгівлю М. Литвин пише:

„Київ переповнений чужоземним крамом, бо ж нема шляху більш знаного, як старовинна, бита і добре відома дорога, що веде з Чорноморського порту — міста Кафи [Теодосія], через ворота Таврики, на таванський перевіз на Дніпрі, а звідти до Києва; по цьому шляху спроваджують з Азії, Персії, Індії, Арабії і Сирії на північ до Московії, Пскова, Новгорода, Швеції і Данії цілий східний крам, як — дорогоцінне каміння, шовк і шовкову тканину (матерії), ладан, парфуму (пахучі олії), шафран, перець та інше коріння. По цьому шляху йдуть і чужоземні купці — цілими караванами (валками)... Раніш збирали мито з тих караван на переправі через Дніпро у Тавані, а тепер мито збирають у Києві."

У Києві „така велика кількість дорогих шовкових одягів, дорогоцінного каміння, соболів та ін. дорогоцінних футер, що мені самому траплялося бачити шовк, що коштував дешевше, ніж у Бильні лен, а перець дешевше соли".

Над Дніпром та його потоками, каже М. Л., живе багато народу, тут багато міст і сіл. Мешканці відзначаються

хоробрістю і зручністю, тому „в цій країні дуже легко набирають добрих вояків”.

При найбільших вигодах Києва є і його недостачі: напади Татар, люди хворіють „на пропасницю, що приходить через денне спання та від надмірного уживання риби і овочів; хворіють коні від отруєної рибами трави; засіви нищить сарана; по лісах і берегах річок цілі рої оводів, комарів і мух, що годуються людською кров’ю”.

Блез де Віженер (Blaise de Vigenere), дослідник і археолог, у своїй книжці „*La description du Royaume de Pologne*” — виданій в Парижі в 1573 р., у великій частині говорить про Західну Україну і Правобережжя, як „Штати польського королівства”. До книжки долучено мапу Польського королівства і рисунки тура, лося і полювання на зубра. Найбільше торкається автор історії окремих країв, але чимало відомостей дає також географічних, етнографічних і з виробництва України.

Про Червону Русь [Галичину] пише, що вона є частиною цілої Руси і займав місце поміж Сарматськими горами [Татрами] по р. Дністер до Малої Польщі [Краківщини], до річ. Буга, з містами Люблином і

Львовом (головним містом краю). „Ця країна дуже добра, дуже плідюча, добре заселена і була б ще більше залюднена, якби не набіги Татар... Зрештою на кордонах Поділля і Волині в напрямку Кам'янця, Дунаївців, Вишнівця, утримуються, звичайно, добрі залоги (війська) з метою їх стримати"...

Про Волинь каже, що це „один нарід з червоноруським", займає землі поміж Случем, Бугом і Литвою. Головне місто — Луцьк, інші міста — Володимир, Холм, Бересте, Белз, Олесько, Кременець, Городно, Лопатин, Ратно та ін.

Про Поділля Блез де Віженер каже, що воно служить немов би коритарем для Татар, які через Поділля роблять набіги на Волинь, Галичину і навіть Польщу. Як би не Татари, то Поділля „безсумнівно було би найкращою і найплідючішою країною серед ряду інших — через те, що ґрунт дає тут скрізь виноград і шовк без особливої опіки людини". Про нарід на Поділлі каже, що він той самий як на Волині і Галичині, а „їх мова, побут і звичаї майже тотожні з такими на Червоній Русі, Волині і Литві". На

Поділля згадує замки: Кам'янець, Хотин, Цекинівка, Бакота, Межибіж. Про плодючість Поділля пише:

„Кажуть, що ґрунт цієї країни такий добрий і плодючий, що коли залишити в полі плуг, то він протягом двох чи трьох днів так заростає травою, що знайти його тяжко. Країна наповнена медом і воском і могла би прогодувати величезну кількість отар, коли би була можливість їх розводити."

„Головне місто Кам'янець, де є катедра єпископа; місто це скорше може бути приєднане до Червоної Руси, бо лежить на самому кордоні (до Червоної Руси)". З інших боків Поділля обмежується Бугом, Дністром і Чорним морем.

Про звіринність Правобережжя, Волині і Галичини Блез де Віженер згадує тура, зубра і лося. Тур водиться на кордонах Мазовії і Литви, при чім вже тоді була охорона цього звіря у штучних огорожах.

„Тур є пороною дикого бика, але без порівняння більший від домашнього (бика) і серед усіх звірів менший лише від слона. Ціла його шерсть чорного кольору і тільки вздовж хребта йде біла смуга... Тури можуть єднатися з

домашніми коровами, але в такому випадку їх вже не приймають потім ніколи до загальної череди (турів); їх виганяють з великою впертістю і навіть іноді б'ють до смерти... М'ясо тура не гірше і не краще від звичайного волового м'яса, найбільше ціниться їх шкіра, особливо для пасів." [Цей опис тура сплутано з зубром].

„Зубр чи бізон — звірина дика і сердита. Зверху шерсть зубра нагадує льва, але в одміну від нього він має на підборіддю велику довгу бороду; голова його невелика, очі великі, вогнисті, погляд косий і дикий, лоб широкий, величезні роги так розведені, що поміж їх кінцями могли би уміститися три грубі чоловіки. На спині — високий горб, як у верблюда, покритий довгою хвилястою шерстю." Далі описує Б. В. полювання на зубра як дуже небезпечне.

„Лось чи повод має досить довгу шерсть, вуха подібні осячим, велике воло, морда довга, верхня губа сильно видається вперед; дуже швидко бігає і випереджує оленя; шкіра вироблена — дуже міцна."

Італієць **Гамберінів** 1584 р. за словами якогось українського старшини так характеризує українських козаків:

„З козаків можна зібрати 14.000 —15.000 добірного, добре озброєного війська, жадного більше слави, як наживи, готового на всяку небезпеку. Їхня зброя шаблі й рушниці, яких у них ніколи не бракує. Добрі вони до війни пішої й кінної. .. дають собі добре раду на морі. Мають усякі човни й на них їздять у походи на чорноморські землі."

У записках курляндського герцогського гофрата **Л. Міллера** про часи Стефана Баторія, що були видані в Ляйпцігу в 1585 р.- („Scentenzionalische Historien, oder warhaffte Beschreibung der frnembsten polnischen, lifflndischen, moscowitertschen, schwedischen und andern Geschichten") знаходимо цікаві джерельні відомости про Івана Підкову та його арешт і страчення:

„Підкова був знаменитою людиною, наділений незвичайною силою. Нову, не уживану підкову він міг зламати руками, як якийсь прутик. Цього Підкову приграничні козаки [на кордоні Молдавії і Валахії] обрали

собі за провідника (гетьмана) і жорстоко громили турків. Тоді король [що був у добрих відносинах з Туреччиною] придумав, щоби які-небудь добрі приятелі Підкови написали до нього листа з запрошенням приїхати на умовлене місце або місце для переговорів і в листі запевнили Підкову, що король обіцяє зберегти за ним його честь і віру. Підкова, як чесний вояк, вірить і їде до цих своїх добрих приятелів (не називаю їх зі скромности), котрі йому зараз же і проголосили королівський наказ залишити козаків і їхати до його королівської величності, запевняючи, що і волосок з голови його не впаде..."

Про Київ читаємо: „Місто Київ у стародавні часи мусів бути чудовим і величезним містом. Видно це по старовинних мурах, що оточують його на вісім миль, і по чудових великих церквах. У цих церквах є гарні, прекрасні підземні склепи (печери) . . . великі кам'яні колони, ніби моноліти... З цього можна уявити собі, яким чудовим було місто Київ у старовину."

Про Чорноморські степи Міллер пише: „Трава там, росте така висока і така густа, що їхати по ній у возі

неможливо: трава заплутує колеса і не пускає воза. У лісах там на деревах сила бджіл..."

VI. Е. ЛЯСОТА ТА ІНШІ АВТОРИ ПРО ЗАПОРІЖСЬКУ СІЧ.

Один з перших чужинців, що побував на Запорозькій Січі та залишив нам цікаві спогади про свою подорож, був посол німецького цісаря Рудольфа II до козаків — **Еріх Лясота** (нар. коло 1550 р., вмер в 1616 р.), що був на Запорозжі цілий місяць у літі 1594 р. їхав Е. Лясота з Праги через Шлеськ, Моравію, Кошиці, Яслиска і Сянок до Львова, а далі через Броди, Почаїв, Вишневець, Пиляву, Прилуки, Погребище, Трипілья і дня 17. травня 1594 р. прибув до Києва, де був 3 дні. Далі їхав униз Дніпром і 9. червня прибув на ост. Базавлук при Чортомлику, де тоді була Запорозька Січ. Дня 2. липня 1594 р. Е. Лясота вирушив з поворотом і 24. серпня прибув до Реєнсбургу.

Переїзджаючи через Львів Е. Лясота записує: „Львів — столиця Червоної Руси. В місті є єпископська катедра,

воєводство, кастелянія [залога фортеці] і староство; має два замки: один у місті, інший поза містом на високій горі, звідки відкривається вигляд на декілька миль. В цьому місті багата торгівля: її ведуть переважно вірмени, які тут поселилися і мають прекрасну церкву, де і провадять богослужіння за звичаями свого обряду."

Про Кам'янець на Поділлі пише: „В місті є єпископська катедра, воєводство, кастелянія і староство, лежить воно в місцевості сильно укріпленій самою природою, з яким не може дорівнятися ніяке інше місто в Польщі; є там замок, з'єднаний з містом за посередництвом високого мосту."

Про Прилуки: „Прилуки, велике, нове укріплене місто з замком; в ньому є 4 тисячі домів над річкою Десницею... Місто це оточене прекрасними, просторими і родючими ланами і пасовиськами, серед котрих розташовані поодинокі маленькі дивні будинки зі стрільницями, куди ховаються селяни, заскочені зненацька татарами і обороняються від них; тому кожний селянин, йдучи на працю в поле, завжди має з собою рушницю на плечах і шаблю або тесак при боці;

бо вони дуже часто є в небезпеці перед татарами і майже ніколи не бувають у безпеці від них."

Про Київ Лясота каже, що колись він був „славною столицею і самостійним князівством". „Він великий і сильно укріплений, був давніше прикрашений силою прекрасних церков і будинків, як громадських, так і приватних...

Особливо славний прекрасний і величавий собор св. Софії, котрому нема рівного по величині і котрий побудований цісарем Володимиром за зразком катедри св. Софії в Царгороді. Під цей час церква хоч і збереглася, але перебуває у великому занедбанні; горішні склепіння її, особливо середні, прикрашені мозаїкою, долівка вистелена гарним кольоровим камінням; на горі галерея або хори, котрих поруччя від одної колони до другої складаються з суцільних плит блакитного каміння з прозорою (ажуровою) різьбою... Далі з хорів виходять по шрубоватих сходах на вежу, в котрій Володимир, за переказами, мав звичай скликати раду; це легке, ясне приміщення, котре має назву „столиці Володимира". Далі Лясота перераховує гробівці князів та святих св. Софії.

„Належить ще звернути увагу на руїни прекрасних воріт, котрі і в сучасну добу заховують це саме значіння; одні називають їх золотими, інші — залізними воротами; це була гарна і прекрасна будова, оскільки можна собі уявити зо збережених решток."

Про Золотоверху Михайлівську церкву пише:

„Це прекрасна будова, в середині котрої є округла баня, дах котрої позолочений; всередині теж прикрашена мозаїкою, а підлога виложена маленькими кольоровими камінчиками."

„Там де видніють руїни і де колись стояло місто, в сучасну добу майже зовсім нема будинків, або є їх дуже мало, а сучасне місто побудоване внизу в долині, на правому березі Дніпра; воно займає досить великий простір, тому що майже при кожному домі є садок. В ньому багато церков, вони майже всі дерев'яні, лише одна кам'яна — стоїть на площі. Там є також катедра католицького єпископа, але соборна церква зовсім занедбана, дерев'яна. Тут живуть також вірмени, зрештою не особливо заможні; вони також мають свою церкву. Замок стоїть високо, на окремій горі і займає великий простір;

він також не мурований, а дерев'яний, обмазаний глиною."

Про Печерський монастир пише, що там „церква прекрасна, мурована"; докладно спиняється також над печерами монастиря.

Про Терехтемирів: „Терехтемирів нещодавно заложене містечко, подароване королем Стефаном Запорозьким козакам для утримання шпиталю."

„Переяслав — велике місто волинського воєводи кн. Олександра Острозького."

В гирлі Псла Лясота зустрів московського посла Василя Нікіфоровіча, який теж їхав від московського князя до Запорозьких козаків. Цей посол з місця намовляв Лясоту до переговорів і що, мовляв, москов. князь „дозволяє Запорозьким козакам, котрих немов би держав до того часу у своїй службі, перейти на службу імператора, але що він (посол) і далі буде зноситися з Запорозжцями з почестями і подарунками."

Прибувши до Запорозької Січі, що була на острові Базавлук на Чортомлицькій Дніпровищі, Лясота пише, що його зустріла з почестями Запорозька старшина,

навмисне для того вислана наперед; при тім на славу посла стріляли з гармат. 19. VI. „Ранком вожд (Запорозьський гетьман Богдан Микошинський) прийшов до нас з візитом разом з кількома старшинами, а потім приймав у себе. Після обіду вони вислухали московського посла... Але перед тим заки його слухати, їх вождь прислав нам з кола прохання, щоби авдієнція, яку вони дали московському послові раніш ніж нам, не була приводом до непорозуміння, бо їм добре відомо, що його цісарська величність стоїть вище усіх інших європейських королів і що тому його послів треба було би вислухати першими. Але тому, що вони передбачають, навіть почасти переконались в тому, що москаль хоче висловити свої міркування відносно вербування військових сил для його цісарської величності, тому вони вважають можливим перед тим вислухати його."

На другий день переговори Лясоти з козацьким колом і старшиною довели до порозуміння: Запорозжці згоджувалися допомогти цісарю, переправитись через Дунай і вдарити на Туреччину, але бракувало їм коней, а крім того козакам „тяжко пожитися на молдавського

господаря, та і самі молдовани від природи несталий зрадливий нарід, віроломство котрих добре знане козакам". „При тім козаки казали, що вони не мають звичаю вступати на службу та йти в похід при непевних умовах і тому бажають, щоби я зробив з ними договір в імени цісаря..."

Тут же зясувалася фальшива роля Казимира Хлопицького, який видавав себе за бувшого „козацького гетьмана" та ніби посередничав в переговорах поміж цісарем і козаками, а в дійсності!, як каже Лясота „своїм самозванством сам подав привід до поважних непорозумінь."

Лясота називає Запорожців „хоробрими і підприємливими людьми, котрі з ранніх років вправляються у військовому ділі і прекрасно вивчили ворога — турків і татар... Вони мають власні гармати і багато з них вміє поводитися з цією зброєю (гарматами), так що при них зайвим наймати і утримувати окремих гарматчиків" (як це водиться в іншому війську). „їх старшина задовольняється загальними пайками, не вимагаючи більшої платні."

Лясота робить також цікаві заключення щодо ролі і значення Запорожців:

„Через те, що внутрішні справи в Польщі, як видно було, загрожували переворотом в недовгому часі, то я вважав справою незвичайної ваги запевнити собі приязнь цього товариства (Запорожських козаків), котре не тільки користується величезним впливом на Україні (с. т. на Волині і Поділлі), але на котре оглядається і ціла Польща."

Про свій від'їзд зі Січи Лясота пише: „Дня 1. липня я попрощався в повному зібранні з провідником (вождем) і з усім Запорожським Лицарством; вони зі свого боку дякували мене за мою працю і подарували мені хутра з куниці і шапку з гарних лисиць; дали (доручили) своїм послам (сотнику Саськові Федоровичеві і Ничипорові) листи до цісаря і повновласти."

Лясоту супроводили козаки військовими бубнами і гарматними стрілами.

Повертаючись з Січи і переправившись через річку Суру, Домоткань і Самоткань, Лясота пише, що „до цього місця степ зовсім відкритий, ніде не видно ні одного дерева", але не зважаючи на це перед річкою Домоткань

застрелили ведмедя. Під Погребищами звертає посол увагу на „Чорний ліс“, під Хмільником дубовий ліс, в Меджибожі бачив кам'яний замок Синявського, в Проскурові — „прекрасне озеро, що ділить місто на дві частини“, в Чорному Острові — „замок, що належить київському воєводі“, також замки — у Волочиську, Збаражі, Вишнівці, Крем'янці, Олеську, Яворові, Ярославі. Між іншим під Яворовом у Галичині зауважив „прекрасний буковий ліс.“

Приїхавши до Регенсбургу, Лясота записує: „Я і козаки (с. т. Запорожські послы) були милостиво прийняті на аудієнції цісарем в присутности тайних радників, причім козаки доручили (дарували цісареві) два турецькі прапори“. Потім Лясота з Запорожськими послами поїхали до Відня до головнокомандуючого цісарських військ Христофа фон Тіфенбаха.

На цьому, нажаль, обриваються цікаві мемуари Лясоти.

Цікаві відомости про козацький побут подає також поляк Папроцький (1544—1614) у своїй книжці, виданій в 1599. р. (*Panosza to jest wystawienie panctw i paniat ziem ruskich i podol-skich*).

Про військову науку на Запорозжжі він м. ін. пише • „Багато бездоганих, але небагатих молодиків з панят на Руси, Поділлі й Польщі, їздять туди, щоби привчитися до лицарського діла, бо між ними можна добре вишколитися в лицарському (військовому) порядку й чуйности."

В 1591 р. вийшов великий твір англійця Джильса Флетчера під заголовком: „Of the Russe Common . Wealth, or maner of gowernement by the Russe Empereur (commonly called the Empereur of Moskovia) с. т. „Про російську державу або спосіб правління російського царя (котрого звичайно називають московським царем). Д. Флетчер був доктором юридичних наук та відзначався великою спостережливістю, тому його книга має велике значіння як безсторонні і достовірні відомости про Московщину, де автор був у 1588 р. послом при московському дворі. Цікаво, що перша спроба видати переклад Флетчера у російській мові скінчилася невдачею. Переклад Д. Флетчера спорядив відомий український учений, професор московського Університету **О:** Бодянський та видрукував у 1858 р. в „Чтеніях" Товариства історії і старовини при московському університеті. Але

російський уряд skonфіскував і знищив цілий наклад цього видання, а самого проф. О. Бодянського „супендував" і заслав до провінціального казанського університету.

Про спосіб правління московською державою Д. Флетчер м. ін. пише:

„Правління в них (московських царів) чисто тиранське, всі кроки царя розраховані на те, щоби були корисні лише для одного царя, а крім того найбільш безоглядним і варварським способом". У податковій системі „не притримуються найменшої справедливості". „Шляхта і прості люди у відношенні до свого майна є нічим іншим, лише охоронцями царських прибутків тому, що все придбане ними, раніше чи пізніше переходить до царських скринь".

У спеціальному розділі під заголовком: „Про засоби збагачення царської скарбниці майном підданих" автор пише, що цар притримується таких засад: „Не противитися насильству, видиранню і всякого роду хабарам, яких уживають князі, „дяки" та інші урядовці над простим народом в областях (на місцях), але дозволяти їм

все це до закінчення часу їх служби, доки вони цілком не нажеруться; потім поставити їх на „правеж" [себто під батіг] за їх поведінку і вимордувати з них усю або більшу частину здобичі (як мед виточується бджолою), награваної ними у простого народу і зложити її до царської скарбниці, але ніколи, не вертаючи нічого справжньому власникові, яка не була б велика і очевидна спричинена їм (власникам) шкода. Для цієї мети дуже, „корисні" бідні князі і „дяки", яких посилають до областей на місця, а котрі перемінюються дуже часто, а саме щорічно, не вважаючи на те, що як самі по собі, так і за прикметами народу, могли б залишатися далі. В дійсности настановлені знову над простим народом, вони ссуть з новим завзяттям, як оси цісаря Тиверія, котрі прилітали завжди свіжі на стару рану і з котрими він порівнював, звичайно, своїх преторіїв та інших областних урядовців. Показувати іноді прилюдно приклад справедливости (суворости) над урядовцями, що грабували нарід, коли якийсь із них став особливо відомий з найгіршого боку, щоб нарід міг думати, що цар обурюється гнобленням народу, і таким чином скинути вину за погані прикмети

його урядовців. Так, між іншим, зробив покійний цар Іван Васильйович з „дяком" однієї своєї області, котрий крім різних поборів і хабарів приняв печену гуску, начинену грішми. Його (урядовця) привели на ярмаркову площу в Москві, де цар був присутній особисто і промовив:

— От, добрі люди, ті, котрі готові вас зісти, як хліб і т. д.

Потім він запитав своїх катів, хто з них вміє різати гуску, і наказав одному з них спочатку відрубати дякові (губернаторові) ноги на половину литок, потім руки вище ліктя (усе запитуючи його, чи смачне гусяче м'ясо), і нарешті звелів відрубати голову, щоб він зовсім був подібний до печеної гуски. Це могло би служити достатнім прикладом справедливості (як розуміють судову правду у Московії), коли б вона не мала на оці хитру мету закрити той гніт, якого допускається сам цар."

Про українців, яких називає Флетчер, за тодішньою московською термінологією „черкасцями" чи „черкесами", згадується дуже побіжно в двох місцях. В розділі XV пише: „Винаймлених жовнірів у Московії з чужинців, яких називають Німцями [!] у них тепер 4.300

осіб, іменно Поляків, себто Черкесців (підвладних Полякам), коло 4.000, з яких 3.500 розміщено в твердинях". Отже на 4.300 „німецьких" жовнірів — 4.000 складали Українці! В розділі XIX Д. Флетчер каже, що „черкесці живуть на південно-західному пограниччю Литви" — „вони дуже гарні собою і шляхетні в поведінці... деякі з них підвладні польським королям і є християнської віри."

З 1596 р. походять записки **Павла** Мисапіе, „магістра церемонії" і секретаря кардинала Генріка Саетапо. Найбільше пише він про Варшаву і Краків, але в одному місці згадує і про українців. Згадуючи про свого секретаря Vanozzi, що був у Замості у Яна Замойського говорить, що Ян Замойський у розмові зауважив, що хоч архієпископ Максимілян зробив згоду з поляками, але тим часом таємно підбурює проти Польщі козаків. Та канцлер побив 10.000 козаків, а їх вождя Наливайка дістав у руки.

П. Петерсон, швед, що був у Московщині в 1608 р. і написав у шведській мові історію заворушень на Московщині в часи боротьби претендента на московський трон Дмитра, зазначає велику роль українських козаків,

котрі збройно виступили проти Москви. Отже Дмитро вступив на границі Московщини за поміччю українських козаків, які заволоділи чернігівською фортецею. „Провідником козаків, — каже П. Петерсон — був Кореля, спритний „чорнокнижник“, котрий чудодійством багато допоміг Дмитрові” (ст. 148).

Яків Генкель фон Доннерсмарк, посол німецького цісаря Матвія до Московщини і Польщі, що їздив до Москви в 1614р., у своїй реляції подає цікаві відомости про українських козаків.

Отже в Польщі посла затримали смоленські конфедерати і польські жовніри його хотіли пограбувати, але українські козаки його охоронили і він завдяки їм міг продовжувати свою дальшу подорож. Згадує також маловідомий факт, що серед різних військових формацій під час московсько-польської війни „Понтус, по походженні Швед, зібравши військо зі Шведів, Французів, Нідерляндців, Англійців і мешканців Поділля, оголосив себе і проти Москвинів і проти Поляків”. Я. Г. Доннерсмарк у своєму Деннику добре розрізняє Московщину від України-Руси, коли мову перших

називає московською а других — руською. Напр. про польського секретаря Ганса Гритина пише, що він „дуже добре був ознайомлений з руською і московською мовами."

Жан де-Люк, чернець домініканського ордену коло 1625 р. мандрував по Криму, побережжі Чорного й Азовського моря, Кубані аж по Кавказ. Залишив свої спогади писані італійською чи латинською мовою (оригінали втрачені). Вперше ці записки були видані французькою мовою в перекладі Мельхіседека Тевено коло 1663—1672 р. Друге видання з'явилося в 1696 р. під заголовком „Relation de voyages curieux..." (Париж 1696, ст. 31), а переклад на голяндську мову в 1707 р. Записки Ж. Де-Люка цікаві для нас тим, що подають докладні відомости про життя, побут і звичаї тих кочевничих народів, що заселявали Чорноморські степи: кримські чи перекопські татари, далі татари очаківські, білгородські і ногайські, черкесці, абхазці та ін. Про українців цей автор не пише, однак різко розрізняє Україну (Русь) від Московії.

Про Крим і Чорноморські степи зустрічаємо тут цінні відомости про підсоння, природу, флору і фауну. Наприклад, говорячи про перекопських татар каже: „Татари обробляють лани рабами, сіють пшеницю і збирають у великій кількості мед... там дуже добрі пасовиська, багато худоби, коров, овець, коней, великих двогорбих верблюдів і сила дичини. Пожива там така дешева, що за півтора десятка яєць платять аспир [дрібна турецька монета], або 2 лярди (майже 1 гріш), а за курку — два су [дрібна француз, монета — 5 сантимів]... Понад береги у прибережних озерах ловлять неймовірну кількість риб, так що вона дешевша від м'яса. Фунт кав'яру коштує тільки два су. Ловлять ще осетрів, яких називають '„марона", вагою часами більше 80 фун. і коштує цент (коло 3 карб.).

З овочів коло берегів ростуть грушки, яблука, сливки, вишні і горіхи, а степи, за винятком берегів рік, зовсім позбавлені дерев.

Сіль, яку вони вживають, осідає у прибережних соляних озерах. Добувають її без труднощів, при чім кожному вільно брати її стільки, скільки потребує.

Добувають багато земляного масла, котре ми називаємо кремінним [очевидно мова йде про нафту коло Керченської протоки].

Тюльпани, які вони називають „лаль", в них на луках найбільш звичайні квіти. Диких звірів зовсім нема, хоча, водиться багато зайців, котрих ловлять за поміччю дуже добрих гончих місцевих псів. Ловлять птицю також за поміччю соколів, які прилітають з Абхазії. Вино, правду кажучи, дуже дороге, так само як і оливкове масло."

Про Україну, та особливо військові події, зустрічається досить багато відомостей також в найстарших часописах, що виходили у Західній і Центральній Європі. Само собою зрозуміло, що ці інформації черпано з уст різних подорожників та інших людей, що мали торговельні та подібні звязки з Україною.

Наприклад вже в першому числі урядового французького тижневика „**Gazette de France**", що вийшов у Парижі в перших днях травня 1631. р. читаємо: „Становище Туреччини погіршилося ще тому, що Козаки на своїх чайках увійшли в Чорне Море, прямуючи до

Царгороду. В дорозі вони зруйнували Мізену та інші міста, що належать султанові."

В числі 81. того самого часопису здибуємо також прецікаві відомости про чотиритисячний відділ кінних українських козаків під проводом Тараського, який під прапором цісаря воював у Люксембурзі проти французьких військ генерала де Суассона.

Після першої невдачі „Козаки напали на французів зі жахливим галасом; наші люди (французи), не звикли до такого галасу, так перелякалися, що кинулися тікати і відступили до болота на другому березі річки..."

Дня 14. IX. 1638. р. читаємо: „Козаки повстали проти польського короля і годяться на замирення тільки на трьох умовах: 1) Щоби їм залишити свободу релігії, яка в них протестанська (sic!) з усіми правами й привілеями, що їх скасував варшавський сойм; 2) Щоби польське військо приходило на Україну лише на випадок найбільшої небезпеки ; вони самі захищатимуть свої кордони проти татар; 3) Щоби скасувати реєстр 6.000 козаків."

VII. „ОПИС УКРАЇНИ" БОПЛЯНА.

Надзвичайно велике значіння має для нас знаменита книга про Україну Бопляна.

Гійом ле Васер де Боплян (Guillaume Le Vasseur de Beauplan) інженер, народився в Нормандії коло 1600. р. і розпочав свою діяльність як військовий інженер у Франції, а з 1630. р. в Польщі. В роках 1630 —1647 Боплян перебував на Україні, де поруч праці над будовами фортець, переводив геодезійні поміри України та загалом студіював краєзнавство України в найширшому розумінні цього слова. Наслідком 17-ти річної праці Бопляна була його знаменита книга „Description d'Ukraine, з таким повним заголовком: „Опис України, або областей королівства польського, що лежать поміж кордонами Московії і Трансильванії. З додатком відомостей про вдачу, звичаї і військову вмілість Українців". Книга Бопляна мала всього 4 видання у французькій мові (1650, 1651, 1660 і 1661. р.) та у скорому часі, через свій великий успіх, була переложена на мови: латинську, англійську, німецьку, а в новіші часи на польську і російську. „Опис

України" Бопляна це неначе перший підручник українського краєзнавства. Тут скупчені цінні відомости з географії, історії та етнографії українського народу, та особливо відомости про звичаї і побут українців, організацію та військовий рівень козацтва, природу, підсоння, флору і фауну України та різне ремісниче виробництво, промисл і торгівлю. До „Опису України” додані мапи України, а крім того Боплян виконав цілий ряд інших мап України (всього 10), що мають незвичайно велике значіння для мапографії нашої землі. Ці мапи, так само як і цілий „Опис”, трактують Україну як цілком самостійну географічну і політичну одиницю, що має свої, своєрідні природні, господарські і культурні особливости. У передмові до III-го видання Бопляного „Опису України”, видавець м. ін. подав цікаві відомости про інші ілюстрації, що мали бути уміщені в книжці, а які „представляли мешканців, тваринність, рослинність та інші визначні і рідкі предмети України”. Але ці рисунки після смерти гравера Гондіуса (коло 1651. р.), що їх гравірував, були закуплені польським королем і з того часу невідомо де знаходяться. Нашу землю Боплян інакше

не називає як тільки Україною, а нарід — українським. Власне Боплян був одним з тих, що найбільше прислужився до популяризування нашого національного імени в Європі. Він зазначає, що „Україна простягається від границь Московії до границь Трансильванії і поділена на кілька провінцій Польщі". В іншому місці, зачислює до території України не тільки ціле Запоріжжя, Київщину, Чернигівщину, Поділля, Волинь, але також Люблинщину, Белзщину, „Червону Русь" (Галичину) і Покуття.

Про українських козаків Боплян пише, що вони „Хоробрі побідники, загартовані у боротьбі, завжди готові по першому наказу, за тиждень, виступити в поле". . . „Не можна надивуватися, з якою сміливістю вони перепливають море". Човни козаків в довжину 60, в ширину 10—12, а в глибину 8 футів, з двома кермами; вони не мають кіля, але видовбують їх з дерева білої верби або липового, завдовжки коло 45 футів, причім кожна дошка довжини коло 10—12 футів і шириною 1 фут. З боків човна від носа до корми прив'язують товсті линви (перевесла) з очерету, обкручені ликом або глодом. Кожний човен з обох боків має від 10 до 15 весел і пливуть

вони скорше від турецьких галер. В човні часами ставлять щогли, до котрих в добру погоду чіпляють вітрила.

Під час плавання козаки зовсім не п'ють горілки і взагалі не беруть її з собою, а як що знайдеться у човні п'яний, то його отаман наказує кинути за борт.

Над будовою кожного човна працює коло 60 людей, що знають ремесло, 15 днів. До кожного човна сідає коло 50—70 козаків, а всіх човнів буває 80—100. У кожному човні є 4—6 гармат (фальконетів), а кожний козак має шаблю, два пістолі, 6 фунтів пороху, достаток куль і квадрант. Для харчування беруть з собою у бочках сухарі, кашу з проса і тісто розпущене у воді („саламаха").

Хоч турки дуже пильно стережуть гирло Дніпра, але „завжди без успіху", бо козаки в темну ніч все зуміють переїхати коло галер і вийти у відкрите море.

Далі Боплян описує ціле уміння, дотеп, хитрощі і хоробрість козаків при війні і наскоках на побережжя Анатолії і боротьбу з турецькими галерами:

„Козацькі човни спускаються по Дніпру і пливуть так тісно, що ледви не зачіпають один другого веслами. Отаманський (адміралський — ГАсігігаї) прапор

розвернений зпереду. Турки звичайно заздалегідь довідуються про наміри козаків, і щоби їх стримати, розміщують свої галери у Дніпровському гирлі; але хитрі козаки для проходу в море вибирають найтемнішу ніч напередодні молодого місяця, а до того часу заховуються у віддалені 3 або 4 миль від гирла, в очеретах, куди турецькі галери, згадуючи колишню невдачу, не осмілюються з'явитися: вони стережуть козаків тільки в гирлі, і завжди безуспішно. Зрештою переїзд козаків Лиманом не може бути цілком захищений від сторожі; відомість про вихід їх у море швидко розповсюджується по побережжі моря, до самого Царгороду. Султан розсилає вістунів по берегах Анатолії, Болгарії і Румелії, перестерігаючи населення. Але все це даремно! Козаки використовують час та обставини, в 36 або 40 годин після виходу з Дніпра, причалюють до берегів Анатолії, і залишаючи вартових по два товариші і по два хлопці на кожний човен, озброєні пищалями роблять десант, знечев'я нападають, приступом здобувають міста, руйнують, палять, спустошують Анатолію, нерідко на цілу миль від побережжя; потім негайно повертаються до

кораблів, наповнюють їх здобиччю і пливуть далі — на нові пошуки. Коли є надія на успіх — знову роблять десант; коли ні — повертаються зі здобичею на батьківщину; коли зустрінуть на морі турецькі галери або торговельні кораблі, вони кидаються на них в абордаж. Зауважують (козаки) ворожий корабель або галеру скорше, ніж Турки помічають їх човни, що підносяться над поверхнею моря не більше 2 і пів футів. Побачивши здалека корабель, козаки миттю складають щогли, занотовують напрям вітру і стають таким чином, щоби до вечора сонце було в них за спиною. Годину до заходу на всіх веслах (найскорше) пливуть до корабля і зупиняються мильо від нього, щоби не стратити ворога з виду. Нарешті у північ після знаку (гасла) кидаються на ворога: половина молодців готових до бою, з нетерпеливістю очікує абордажа, і зчепившись з турецьким кораблем, в один момент виходять на нього. Турки заскочені нападом 80 або 100 човнів і великою кількістю ворогів, піддаються, а козаки, забравши гроші, нетяжкий крам, гармати і все те, що може бути для них корисне, затоплюють корабель з цілою залогою. Коли б

вони вміли керувати морськими кораблями, то забирали б з собою і самі кораблі, але вони ще не дійшли до цієї штуки. Нарешті настає час повороту домів. Між тим турки посилюють варту у гирлі Дніпра; але козаки з того сміються, навіть тоді, коли боротьба з ворогом зменшила їх кількість, або морські хвилі проковтнули деякі з крихких човнів: вони пристають у затоці, в 3 або 4 милях на схід від Очакова. Від цієї затоки до Дніпра простягається низька долина, довжиною коло 3 миль, котру море іноді заливає на одну четвертину милі, за то плюючи водою не більше як на пів фута. Через цю долину, що поступово підноситься до Дніпра, козаки перетягають свої човни: над кожним човном працює 200 або 300 людей, і через два або три дні, цілий флот, обтяжений здобиччю, з'являється на Дніпрі. Таким чином козаки минають бою з турецькими галерами, що стоять в гирлі Дніпра, коло Очакова, (козаки) вертаються до Військової Скарбниці і там діляться майном.

Козаки з природи сильні і рослі, люблять вбиратися, але лише тоді, коли вертаються переможцями (з добичею)... Мають сильне здоров'я, козаки майже не

знають дуже поширеної в Польщі хвороби, що називається „колтун"... „Не багато з них вмирає на ліжку і то у великій старості; більша частина залишає свої голови на полі честі."

Про козацький устрій Боплян пише, що гетьмана козаки обирають таким способом, що збирається Рада „старих полковників і сивих вояків, що користуються загальним довір'ям". З цього кола вибирають гетьмана поміж собою більшістю голосів. Козаки, каже Боплян „сліпо слухають" гетьмана і його „влада необмежена", але трохи далі той же Боплян додає: „але без згоди Ради, або (інакше кажучи) Військової Ради, нічого не розпочинає... Очолюючи військо вони (гетьмани) мусять пам'ятати, що у небезпеці повинні відзначатися розумом, хитрістю, хоробрістю і передусім остерігатися невдачі: бо козаки трусливого провідника забивають як зрадника, і на місце нього становлять нового". Так само вибирають і похідного отамана (на час військових походів), причім задумуючи йти у похід „козаки просять дозволу не в короля але у (свого) гетьмана."

Про вдачу українців м. ін. говорить, що вони мають нахил до лінощів, багато п'ють різних напитків, однаке під час походів козаки зовсім не пиячать.

Загалом же „крім одягу не можна помітити в козаків нічого грубого. Єднаючи з хитрим і гострим розумом, щедрість і безкорисність, козаки страшенно люблять свободу; смерть вважають кращою за рабство і для оборони незалежності, часто повстають проти своїх гнобителів — Поляків; на Україні не минає семи або восьми літ без повстання. А в тім вони підступні і зрадливі, а тому обережність з ними необхідна; будовою тіла міцні, легко переносять холод і голод, спеку і спрагу; на війні невтомні, відважні, хоробрі або ліпше сказати зухвалі і мало дорожать своїм життям. Мітко стріляють з пістолів, звичайної своєї зброї. Козаки найбільше виявляють хоробрости і моторности у таборі, огороженому возами, або при обороні фортець. Не можна сказати, щоби вони були погані і на морі; але не такі (добрі) на конях."

„Сотня (українських козаків) в таборі не боїться ні тисячі Ляхів, ні кількох тисяч Татар."

Про українських жінок Боплян у кількох місцях висловлюється похвально, зокрема звертає увагу на їх красу. Між іншим про монахинь у Києві пише, що вони користуються свободою, можуть виходити з монастиря і ходять по Києві, звичайно впарі. „Пригадую собі, що я бачив деяких монахинь (українок) таких прегарних, що і в Польщі зустрічав не багато подібних красунь”.

Про звичаї, зокрема сватання, записує Боплян такі легендарні відомости: „На Україні, власне наперекір усім народам, не хлопці сватають дівчат, а дівчата пропонують їм свою руку і рідко не досягають своєї мети; їм допомагає особливий забобон, стисло дотримуваний, так що вони швидше досягають успіху, ніж хлопці, котрі самі часами зважувалися свататися до любої їм дівчини”. Існував також звичай, що коли хлопець вкраде дівчину під час святочної забави і його не знайдуть (з дівчиною) протягом 24 годин, то батьки дівчини (навіть якщо це будуть пани-дідичі) йому мусіли простити такий вчинок, а хлопець міг оженитися з цією дівчиною, якщо знов дівчина дасть на це свою згоду.

Про чеснотливість українських дівчат Боплян каже: „Хоч свобода пити горілку і мед, могла би допровадити їх до спокуси, але прилюдне осміювання і встид, якому вони підпадають втративши невинність, стримує їх від спокуси."

Саме весілля Боплян описує дуже докладно, так само як і церковні звичаї на Великдень (м. ін. також про „обливаний понеділок").

Про українське підсоння читаємо, що „хоч Україна лежить на однаковій географічній широті як Нормандія, але холод на Україні більш суворий". Боплян описує великі морози, очевидно незвичні для француза, від котрого люди відморожують собі окремі частини тіла і навіть зовсім замерзають. „Українці бороняться перед холодом в зимі тим, що тричі в день їдять рід зупи з горячого пива з маслом, перцем і хлібом, і тим забезпечують свої нутрощі від холоду". Знову українське літо є дуже тепле і сухе, при чім буває мало дощів аж до жовтня.

Про рослинність на Україні Боплян пише, що на Запорозжі були цілі ліси вишневих дерев, які в початку

серпня приносять ягоди величиною сливки, а які (смаком) не гірші садових вишень. Так само були малорослі мигдалові дерева з гіркими овочами, але вони вже не росли цілими лісами. Береги Запорозьких порогів покриті диким виноградом. Серед будівельного лісу згадує між іншим „тавалу, тверду як бук."

З фауни Боплян відмічає передовсім велике багатство риб — коропів, щук „незвичайної величини", осетрів та ін. В річці Домоткань були раки довжиною 9 дюймів. На деяких островах Дніпрових Порогів зазначає велику кількість вужів і всіляких змій. Дуже багато дичини було на річці Самарі. Серед великої кількості риб, тут також були оселедці і осетри. Зі звірів одмічає, що на Лівобережжі поміж рр. Сулою і Супоєм жиє байбак, схожий на крілика а кольором і шерстю на барсука (харсуна), вони можуть бути освоєні так, як мавпи чи вивірки."

Про диких птиць Боплян між іншим пише: „На Україні водиться рід перепелиць з блакітними ногами; м'ясо їх отруйне. На берегах Дніпра є пелікани; дуже поширені журавлі". Зі шкідників читаємо про велику кількість

комарів і мух та особливо небезпечну для хліборобства — сарану.

З копитних звірів Боплян згадує цілі отари оленів, далі говорить про лапі, сайги і т. зв. сугаки (подібні до кіз з 2 білими рогами, з породи антилоп). Можна було здибати кабанів „незвичайної величини". Було також багато диких коней, однак вони „неспосібні до ніякої праці", але „м'ясо їх незвичайно смачне і навіть делікатніше за телятину". „Буйволів і взагалі великої худоби багато на кордоні з Московщиною; там само є і білі зайці і дикі коти. На кордоні Валахії здибаються вівці з довгою шерстю". „Пани мають прекрасних коней тарантоватих, с. т. смугастих як леопарди; їх запрягають до карет, коли треба подорожувати."

З мінералів Боплян згадує сіль, яку українці мусять привозити з Покуття — з границь Трансильванії, де сіль виварюють з солених джерел. Добувають сіль також з ольхової і дубової золи і називається вона „коломеєм". [Отже тут йде мова про досить складний процес добування соли хімічним способом, що був тоді вже відомий на Україні].

Про ремесла і промисл, крім згаданого вище, Боплян пише: „В країні Запорозжській ви знайдете людей, що вміють усі ремесла, потрібні для громадського життя: теслярів для будування домів і човнів, стельмахів, слюсарів, мечників (зброярів), гарбарів, шевців, боднарів, кравців і т. д. Козаки великі митці в добуванні селітри, котрою переповнена Україна, та у виготовлюванні гарматного пороху. Жінки прядуть лен і вовну, тчуть для свого вжитку полотно і сукно. Усі козаки вміють орати, сіяти, жати, косити, пекти хліб, виготовляти страви, варити пиво, мед і вино, виробляти горівку і т. ін... Вони взагалі спосібні до всіх мистецтв". „В мирні часи полювання і рибальство становлять головне заняття козаків." ,

Нарешті торкаючись торгівлі Боплян зауважує, що мешканці Києва „витворюють досить значну торгівлю для України хлібом, хутрами, воском, медом, салом, соленою рибою та ін".

VIII. ДОБА Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.

Часи Козацької держави відбилися в західній історичній і політично-мемуаристичній літературі широким відгомонам. Козацька сила, що „струснула навіть польським троном" — як каже один французький автор, та визначна індивідуальність самого гетьмана, розуміється, дуже зацікавили найближчих і дальших сусідів, зокрема державних мужів, дипломатів і письменників. Слідом за тим у західноєвропейській літературі з'являються студії з історії України та освітлення взаємовідносин з поляками й росіянами — нерідко безсторонні, а навіть прихильні для нашої справи.

Однаке для нас більше цікаві писання тих чужинців, що самі були на Україні або мали з нею зв'язки за посередництвом різних подорожників, що подавали свої безпосередні вражіння. Французи, німці, італійці, англійці, шотландці, данці, шведи, голландці, сирійці, що вперше вступають на нашу землю, звичайно описують Україну в прихильних тонах, нерідко з захопленням та відмічають додатні сторони українців.

З різних чужинецьких послів, що їздили до гетьмана Б. Хмельницького, найбільш цікаві записки посла Венецької

Республіки **Альберта** Віміні, що був на Україні в 1650. році. А. Віміна залишив рукописну „Реляцію” про походження і звичаї козаків, знайдену у ферарській бібліотеці і видану в обмеженій кількості примірників у 1890 році. (*Relazione dell' origine e dei costumi dei Cosacchi, fatta l'anno 1656 da Alberto Vimina, ambasciatore della Republica di Venezia, e pubblicata del Prof. G. Ferraro, 1890*). Порівнюючи із подібними описами Лясоти або Бопляна, твір Віміні, розуміється, має меншу вартість. Не можна також говорити про цілковиту об’єктивність автора. Очевидно посол писав свою „Реляцію” не тільки на підставі власних вражінь, але також користувався писаними джерелами і просто тогочасними поглядами сучасників — наших сусідів, забарвлених ворожим відношенням до козаків. Особливо помітно це в тих місцях, де автор старається „пояснювати” значення різних назв та пробує робити „історичні” екскурси. Все таки „Реляція” Віміні не позбавлена для нас великого інтересу.

Нашу батьківщину називає Віміна Україною, нашу мову русинською (рутенською), а устрій — республіканським.

Про багатство землі на Запоріжжі пише, що вона до тієї міри плодюча, що не тільки може бути поставлена поруч з найбільш культивованими країнами Європи, але й задовольнити вимоги найбільш завзятого хлібороба. Сила ріжного збіжжя росте де попало і без плекання — від того насіння, котре паде на землю після жнив і від вітру — називається на руській мові (*in lingua Rutena*) „падалицею” (*padalica*), що однозначно нашому *caduto*. Падалиця часами збирається, часами гине, бо жнива на засіяних ланах остільки щедрі, що селяни зневажливо ставляться до цього дару, котрий дає їм благодатний ґрунт. Я тяжко повірив би подібному явищу, коли б не переконався власними очима і не бачив на місці таких величезних і багатих в зерно снопів, яких не дістанеш в інших краях при найбільш ретельному плеканні.

Не менше як у збіжжі, помічається там багатство у молочних продуктах, м'ясі, рибі, завдяки численности пасовиськ і багатьох ставів.

Окрім згаданого багатства, благодатний ґрунт дає мешканцям (що гребують цим) смачні овочі й силу шпараги, остільки розкішної, що на мій погляд вона не

гірша від найкращих веронських гатунків, надзвичайно смачна і не гірка, як лісові гатунки з тонкими стеблами які ростуть коло Риму й Неаполя. Я був здивований і спочатку думав, що це дички, але, бажаючи переконатися, коштував її багато разів, так що через надмір уживання шпарага мені навіть обридла. Так само ростуть цибуля та інші овочі; я коштував ранні гатунки овочів, котрі здавалися мені дуже солодкими."

Про побут українців пише, що вони займаються хліборобством, „але в козаків ще мало пильности до нього". Козаки великі митці до дерев'яних будов і з'єднують балки зовсім без цвяхів. Крім столярства, займаються римарством, теслярством і шевством. Одяг виготовляють з коноплі і грубої вовни. Уживають в церкві слов'янської мови — „кажуть, що вона ріжниться від їхньої народної мови руської (Ierige yolgaі Клігепо), подібно тому як мова італійська від латинської". „Зустрічаються також освічені люди..."

„По зовнішньому вигляді і манерам козаки видаються простими, але вони не простаки і не позбавлені швидкого розуму. Про це можна судити по їх розмовах і способі

правління." Далі Віміна каже, що найвищим державним органом є Рада, на котрій присутній Гетьман. „У Раді козаки обмірковують справи, підтримують свої погляди без чванства, все маючи на меті спричинитися до загального добра. Якщо визнають кращим погляд інших, то цього не стидаються (з цим не ховаються), без впертості відмовляються від власного погляду і приєднуються до більш правдивого. Через те я сказав би, що ця Республіка може рівнятися спартанській, коли б тільки у козаків так само шанували тверезість; однаке вони можуть змагатися зі спартанцями суворістю свого виховання. Тяжко собі уявити, скільки вони терплять від голоду й спраги, втоми і безсонних ночей. Усіма цими приємностями вони особливо користуються під час морських виправ, коли, за словами козаків, їм не раз доводиться голодувати по три дні, годуючись огидним хлібом, часником і цибулею."

Далі Віміна висловлює цікавий погляд, що козаки лише тому не живуть у повному достатку і комфорті, бо зайві свої прибутки пропивають і взагалі за ніщо вважають багатство і задовольняються малим, зате понад усе

ставлять волю. Про стрілецьке мистецтво козаків каже: „Мені траплялося бачити, як вони кулею гасять свічку, відбиваючи нагар так, що можна подумати, ніби це зроблено за поміччю щипців."

Цікаві відомості подає Віміна про особу самого гетьмана, його дім і прийняття.

„Росту він скорше високого, ніж середнього, широкий в костях і міцної будови. Його мова й спосіб правління вказують, що він володіє розсудливою думкою і проникливим розумом. У поведінці він м'який і простий, і цим з'єднує собі любов вояків, але, з другого боку, він тримає їх у дисципліні гострими вимогами. Усім, хто входить до його кімнати, він простягає руку і всіх просить сідати, якщо це козаки". Далі посол вказує, що світлиця гетьмана навмисне уряджена просто, „щоб пам'ятати про своє становище і не захопитися духом черезмірної гордості". Отже в кімнаті нема розкоші — „в світлиці стоять лише прості дерев'яні лавки, що покриті шкіряними подушками... Дамаський полог протягнутий перед невеликим ліжком гетьмана; у голові його висить лук і шабля". Стіл відзначається невеликою розкішшю і не

видко іншого срібла крім ложок і чарок. „Одначе гетьманський стіл (страви) не бідний доброю і смачною стравою і звичайно уживаними в країні напитками: горілкою, пивом і медом. Вино, котрим мало запасаються і рідко п'ють, подається до столу лише в присутності визначних чужинців. Як я мав нагоду переконатися, за столом при напитках нема недостатчі у веселости і дотепности. Я міг би подати кілька таких прикладів, але бажаючи коротко говорити оповім один. Якось мій урядовець ретельно вихвалював перед козаками велич і чуда міста Венеції і його жадібно слухали. Оповівши досить про положення, фабрики і багатства міста і з'ясувавши його величину, оповідач додав, що вулиці міста такі широкі, що самим горожанам трапляється в них заблудити.

— Ну, ні! — заперечив один з козаків.

— Цим ти не хвастайся зі своєю Венецією. Я тобі скажу, що то саме зі мною буває у цій тісній хаті: коли посижу трохи за цим столом, то вже не траплю у двері, щоб вернутися додому."

Торкаючись державного устрою України, Віміна пише: „По містах існують начальники (Consoli), котрі чинять суд у цивільних справах і накладають легкі карні побори, тому що рішення важких справ належить гетьманові, тому мені здається, що він справжній володар. Про військову силу козаків дають поняття випадки минулих походів. Що торкається точної кількості війська, яке може бути зібране, то кому воно відоме ? Скільки голів (мешканців, населення), стільки, можна сказати, і вояків, бо всі вони більш охоче беруться за зброю, ніж за плуг."

Оскільки Україна в той час була знана, а навіть популярна в Зах. Європі, служать також різні образки і гравюри політичного й сатиричного змісту, що розходилися поміж європейським громадянством.

Як приклад може служити одна голландська гравюра коло 1650 р. видрукована в місті Delft з заголовком: „Чужоземно-європейські, як також французько - голландські державні збори" (Державна бібліотека в Берліні, гравюра опублікована О. Переяславським). В цій Гравюрі невідомий гравер хотів осудити безпомічність християнської Європи супроти Туреччини та взагалі

вказати на недостачі та дволичність деяких держав. Поруч фігур, що персоніфікують собою головні європейські держави — Еспанію, Англію, Швецію, Німеччину, Польщу; Московщину — є також фігура козака, що представляє собою Україну (під. числ. 9). Над цією постаттю українського козака є надпис в голландській мові: „Моє серце в грудях хоче розірватися" а в тексті під тим самим числом є наступний напис віршом: „Козак є дуже сердитий, його серце у грудях хоче розірватися. З великою ненавистю (доТуреччини) гострить він шаблю наново. . .

Україна тремтить, гримить. (Die Ukraine zilternd bebt.)

Натомість про Московщину говориться, що вона загрожує Європі — хоче її запалити та нацькувати на неї Туреччину!

Одним із найбільш обширних описів України цих часів являється денник подорожі **Павла Алепського** (з міста Алеппо в Сирії), що разом зі своїм батьком антioxійським патріархом Макаром III (1648—1672) подорожував по Україні в роках 1654 і 1656, пробувши на Україні разом 100 днів. В його записках арабською мовою є відомості з

історії, перемішані з легендами; описує він також підсоння, господарство, побут, матеріальну культуру, освіту та суспільну опіку на Україні. Та найбільше в нього відомостей, розуміється, про церковне життя, релігійні обряди та церковне мистецтво і передовсім архітектуру. Про Україну пише з захопленням, як про „прекрасну країну, що повна мешканців і замків, як гранатне яблуко зерен."

Уперше вступивши на українську землю, переправляючись через Дністер в місті Рашкові, П. Алепський зразу помітив велику культурність населення: „Починаючи цим містом, себто по всій Козацькій землі, ми помітили прегарну рису, що нас дуже дивувала: всі вони, за малими винятками, навіть здебільшого їх жінки та дочки, вміють читати та знають порядок богослужби й церковний спів. Крім того, священики вчать сиріт та не дозволяють, щоб вони тинялися неуками по вулицях."

Особливо похвально відзивається про хоровий спів українців і передовсім про спів хлопчиків, „від якого хиталися гори й долини..."

Оповідуючи про історію України, він веде її ще з передхристиянських часів, а від часів Володимира Великого „де була незалежна держава."

Про гетьмана Б. Хмельницького каже, що він виявив проти поляків такі приклади хоробрости та воєнних хитрощів, яких ніхто, крім нього, не доказав". В іншому місці запитує: „Хто ти, о, Хмелю, що ходиш у постолах, як про тебе говорять твої вороги ляхи, а царі й цариці посилають до тебе послів і великі дари?"

Про високу культурність українців пише постійно у різних розділах свого щоденника:

„В козацькому краю в кожному місті та кожному селі побудовані доми для бідних і сиріт. Хто туди заходить, дає їм милостиню, — не так як у молдавським або волоським краю, де вони юрбою ходять по церквах і не дають людям молитися."

Звертає увагу П. Алепський також на прекрасні будови по всіх містах і містечках та упорядкування їх. Тут є скрізь лазні для мешканців, скрізь на дзвіницях і вежах бачив він гарні годинники, на площах — водограї.

Торкаючись церковної ієрархії П. Алепський пише, що „київський митрополит (за старокняжих часів на Україні) мав тоді під своєю владою й країну москвинів, але 60 літ тому кир Єремія Царгородський зробив архієпископа москвинів патріархом, щоб правив самостійно..."

Вказуючи, що ціле населення України грамотне, П. Алепський відмічає велику освіту української верхівки: „Серед монастирських [київської Лаври та інш]. наставників є люди вчені, правники, промовці, знають логіку й філософію та працюють над глибокими питаннями..."

Про побут українців пише, що „міщани (в Умані) одягнуті в дуже гарне вбрання."

Про київських жінок пише, що „вони гарно повдягані, заняті своїми справами, ніхто не кидає на них нахабним оком". „Дочки київських вельмож носять на головах кружальця, щось наче перстень, із гарного оксамиту, гаптоване золотом, прикрашене перлами та самоцвітами, щось мов корона, вартости більш 200 золотих. Дочки бідних роблять собі вінки з різних менших квіток."

Про звичаї пише, що „в козацькій землі, коли зловлять чоловіка чи жінку на перелюбстві, як стій збираються на них, роздягають і розстрілюють. Такий у них закон і нікому не може бути ласки."

Особливо багато пише П. Алепський про українське будівництво — міське, оборонне і найбільше, розуміється, церковне.

Описуючи місто Ободівку на Брацлавщині, пише: „У місті дві дерев'яні церкви: Успіння Богородиці та св. Михайла, величаві, високі, з банями та високими відкритими дзвіницями, що їх ми бачили здалека... До цього часу ми не бачили в Козацькій землі подібної (церкви) своєю висотою й величавістю, з її п'ятьма банями. Решітчасте опасання, що оточує церкву, все точене і дзвіниця над його входом теж має решітку — галерею.

Ми мали нагоду відвідувати маєстатичні церкви зимові та літні з пребагатьма скляними вікнами, які радували наші серця; всі вони побудовані недавно, від часу, як до керма прийшов гетьман Зиновій Хмель."

Про укріплення міст на Україні подає, що кожне місто має неодмінно потрійні дерев'яні стіни, добре вдержані. Назверхня закриває приступ кінноті. Дві інші, з ровами між ними, знаходяться всередині міста. Скрізь мусить бути фортеця й гармати — так, що коли ворог переможе та продереться через усі три стіни, то люди ще можуть утекти до фортеці та звідтіль боронитись.

Про Гумань пише, що там було три фортеці. Одна з них „це велика дерев'яна цитадель на горі. Її саме тепер відновляють, копають рови, укріплюють сильними вежами та постачають до неї гармати. Про церкву в Гумані зазначає, що вона „велична, висока, з залізною банею, помальованою гарною зеленою фарбою. Церква дуже простора, вся розмальована, побудована з дерева ... Над притвором гарна дзвіниця. В притворі високо загорожена галерея, звернена до головного вівтаря; за нею стоять співаки та співають із книг з нотами під звуки органів, голоси їх разносяться неначе грім". Рівно ж „доми (в Гумані) високі та гарні; в них багато округлих різнокольорових вікон"... „Місто має 9 церков напрочуд із високими банями."

Про архітектуру Києва П. Алепський пише, що тут „досі заціліли в ньому великі ворота з кам'яною баштою; їх зовуть Золотими, бо були вони позолочені. Їх спалили були татари останніми часами, як напали були несподівано на це місто та спалили його. Місто було чудове. Печерський монастир находився поза його мурами, а ця церква св. Софії — всередні, разом із Михайлівським монастирем, що стоїть проти неї та ще донині має баню, вкриту позолотою... Довкола них було багато великих прегарних церков, бо це місто було в старовину столицею королівства цих країн, як вони [українці] самі нам оповідали."

П. Алепський не знаходить слів для похвали св. Софії в Києві: „Людському розумові не сила її обхопити — такі різноманітні барви її мармуру [мозаїк?], такі їх сполуки, такий симетричний розклад частин її будови, така безліч високих колон, такі високі її бані і вся вона простора, має багато портиків і притворів... Будова її чотирикутна, вся склеплена з каменю, цегли та вапна, зсередини й назовні. Але з західного боку вона наполовину розвалена... На кожному розі від заходу кругла велика вежа — високий

мур із багатьма бійницями. Кожна вежа має двері від заходу; від неї широкими та довгими сходами з багатьма східцями виходиш до найвищої бійниці, а нею на другу, горішню галерею, що обігає церкву... Від східної стінки церква має сім великих і високих апсид: чотири з них однакові, а три низькі... Всі апсиди церкви мають багато вікон, усі з чистим склом, а то й округлі віконця. Кожний вівтар має над собою високу баню з золоченим хрестом, що сяє... Стовпів і пілястрів по кожному боці стін 10. Довжина церкви 210 футів, ширина більша, бо вона має багато нав. У горішніх частинах її стін пороблені щось ніби луки, незвичайно тонко, по мистецьки, докладно на зразок решітки св. Софії. Щодо нав, то їх дуже багато, 10 від заходу до сходу, одна побіч другої, з восьмигранними стовпами та багатьма луками. Коли входиш у храм західними дверима, то перед твоїми очима в середній частині церкви виринає поміст хору, зроблений увесь із предивної дорогоцінної мозаїки, з ріжноманітними тонкощами. Такий самий поміст на вівтарях і перед ними". Далі П. Алепський описує „прегарні позолочені мозаїки з чудовими орнаентами."

„Іконостас при вратах вітарів чудовий і величавий; він новий, черезмірно великий, глядач з дива не сходить, на нього дивлячись. Ніхто не має сили його описати, такі гарні, різноманітні його різби й позолота."

Описуючи вигляд церкви зверху, автор каже: „Луків на галереї — тридцять, а бань десять."

Далі дивується „звідки вони [українці] привезли мармур на ті великі колони, що знадвору церкви, бо в цій землі, ясна річ, не лупають мармуру?"

„Май на увазі, всіх бань у цій церкві 18, великих позолочених хрестів на банях, на зубцях і похилому даху — 36. Велика баня знаходиться посередині і над нею інша елегантна та легка баня для прикраси, на диво всім, що дивляться. Всі бані вкриті блискучою бляхою."

„Загалом — закінчує П. Алепський опис св. Софії — подібної церкви як св. Софія в Києві нема нігде, крім її одноіменниці [в Царгороді]."

Михайлівська Золотоверха церква в Києві, за описом П. Алепського „дуже гарна та висока, з каменю, побілена вапном; її баня висока і вся позолочена.. Церква має одну наву, з усіх сторін багато зашкленних вікон. Головний

вівтар подібний до вівтаря св. Софії й Печерського монастиря, має три великі вікна... Правобіч цього вівтаря другий з високою банею, ліворуч третій. Церква має троє дверей: одні великі від заходу, а інші ведуть до обох крилосів."

Крім самої церкви цілий монастир, як каже П. Алепський, дерев'яний.

Про будинки житлові в Києві читаємо: „Доми в цьому місті чудові, високі, побудовані з брусів, витесаних назовні та зсередини.

Мало не в кожному місті й містечку описує П. Алепський замки й фортеці, переважно дерев'яні. Про м. Прилуки на Полтавщині каже: „Цитадель всередині його дивує нас своєю висотою, укріпленнями, вежами та гарматами, земляними валами та глибокими ровами з проточною водою... До цитаделі ведуть потайники. Всередині її знаходиться величавий, дуже високий та незвичайно просторий палац, з величезних балок та вигладжених зі середини і назовні дощок, що щільно пристають одна до другої, та з величезними і високими печами, що перевищують кипариси, - з дива зійти не

можна." Ця будова, як додає П. А., побудована в 1647 році, про що свідчить напис „по грецьки."

Відвідуючи Переяслав в 1656 р., Павло Алепський з особливим захопленням описує „велику нову церкву Успіння Богородиці, побудовану з дерева. Будова ще не скінчена, але викликає подив глядача своєю хитромудрою формою, висотою, симетрією і своїми п'ятьма банями. Вона має подобу хреста, себто складається з чотирьох великих луків на всі чотири сторони світу, й на кожному луку є два менші луки дуже гарні з боків, так, що всіх луків дванадцять. Великий вівтар відмежований головним луком і двома бічними. В церкві 4 вівтарі... Ця церква має двоє хорів; одні як звичайно, над західними дверима для співаків, а поверх них — другий ряд хорів, що йде навколо великої бані, точнісінько подібних до хорів св. Софії і своєю будовою, і стовпами; вони захоплюють очі глядача та, хоч дерев'яні, виглядають наче мармурові. Знадвору церква потинкована довкола смугами та дугами. Вся ця будова нова, ще не викінчена, всередині стоїть ще рештування, що ним підтягають матеріяли линвами. Зовні

йде довкола велика галерея, що охоплює всі вісім кутів церкви, при чім поруччя галереї точені."

Незвичайно докладно і з великим захопленням описує П. Алепський різьбу й розпис іконостасів і інш. та загалом звертає увагу на замилювання українців до мистецтва.

Про іконостас церкви св. Тройці Густинського монастиря пише, що він „викликає подив, бо ні величавий іконостас св. Софії, ні печерський — не можуть рівнятися ані трошки щодо повної досконалості з цим іконостасом"... „Ми досі ще не бачили гарнішої позолоти та малюнків."

„Ікони цієї церкви прекрасні, великі, чудові; роботи дуже талановитого митця, котрий вималював ці образи так, що вони чудують глядача живістю облич, їхньою барвою та рисами, так, що нагадують малюнки критських греків."

„В Києві серед козацьких малярів є багато майстрів-малярів, винахідних, що мають великий талан змальовувати людей такими, як вони є, вміють вони також малювати страсті Христові з усіма їх подробицями".

Про українську торгівлю П. Алепський пише, що до Києва „купці привозять оливу, мигдаль, маслини, ріж, родзинки, фіги, тютюн, червоний сап'ян, шафран, всяке коріння, перські матерії і бавовняні тканини у великій кількості з турецьких земель... Але все це дуже дороге. Жінки продають на гарних базарах і в розкішних крамницях матерії, які забажаєте, соболі й інше."

Про великий ярмарок у Прилуці пише, що туди приїздить багато грецьких купців з Румелії й Карманії [тодішні турецькі провінції — перша в Європейській Туреччині, друга в Малій Азії] з шовками, шалями, перськими килимами й іншим добром. „В козацькій країні ярмарки відбуваються безнастанно"...

Про господарство України П. Алепський пише, що в кожному місті й селі є штучний став з рибою, гаттю з млином і тому українці „не відчують ніяких недостатків."

Цікаві помічення робить подорожник також про рослинність та багатство рік на Україні.

Навколо дороги, що веде до Видубецького монастиря під Києвом, відмічає „кручі, порослі дикими овочевими

деревами... Гаї дуже гарних овочевих дерев, як яблунь, горіхів і інш., що самі дають поживу пустельникам і подвижникам". В Борисполі згадує „безліч садів з овочевими деревами — вишнями."

Дорога через Україну йшла здебільшого серед численних садів, „що їм нема ліку" і „ланів всякого збіжжя заввишки людини, неначе те море безкрає, широке та довге" „О, яка це благословенна країна!" „Що за благословенний нарід! Який він численний!"

Далі в Києві „при кожному домі, неначе при яких палатах, є великі садки, де ростуть усі овочеві дерева, які тільки в них удаються; безліч дерев шовковиці, з білим і червоним листям, але ягодами її гребують; є теж великі горіхові дерева, багато в цих садах росте винограду. Серед прегарних грядок з огірками вони сіють багато крокусу, рути і гвоздик різних барв."

Про Дніпро коло Києва пише П. А., що він більший за Дунай і що переправлялися через нього великими паромами цілих 2 години.

Про ліси за Києвом каже, що там росте кедр, про ліс з Прилуки до Густинського монастиря — що він увесь складається з горіхових дерев, вишень і слив.

З інших рослин згадує на березі озера коло Прилук „силу білого й жовтого повного латаття."

З України, через Путивль П. Алепський зі своїм батьком патріархом поїхав до Москви, де був майже 2 роки.

Побут свій у Москві П. Алепський описує в дуже сумних фарбах і не зважаючи на те, що патріарх там одержав великі подарунки, Москва їм не подобалася. Про москалів він пише, що „всі вони, від великого до малого, мають п'ятий темперамент, а саме лукавство" . .. „чужинцям нічого не скажуть"... „Життя москалів дуже зв'язане, та ніхто з чужинців не може зносити цього, і людині все здається, ніби вона у в'язниці". Загально про свій побут у Москві П. А. пише таке: „Жарти та сміх стали нам зовсім чужі, бо лукаві москалі підглядали нас і про все доносили. Бог хай спасе нас і звільнить від них" (Книга VII, розд. I).

Зате віддихнули патріарх та його оточення, коли знову стали ногою на українську землю. Перед Києвом, ночуючи на березі Дніпра, П. Алепський пише: „Цієї ночі ми спали на березі ріки, зовсім задоволені та спокійні, бо від тої хвилини, коли ми лише побачили Печерську Лавру, що здалеку виликувала своїми банями, та як лише до нас долетіли премилі пахощі цих квітучих земель, наші душі затремтіли з радощів та втіхи, серця наші порозкривалися і ми розливалися в подяках Господу Богу. Цілі два роки в Москві колода висіла на наших серцях, а розум був геть чисто стиснутий і придушений, бо в тій країні (Московщині) ніхто не може почувати себе хоч трохи свободнішим і задоволеним, хіба лише ті люди, що там вирости, а всі інші, от хоч би ми, навіть ставши панами цілої країни, ніколи не перестануть бентежитися та відчувати в серці неспокій. Зате Козацька країна була для нас начебто наш власний рідний край, а її мешканці були нашими добрими приятелями та людьми, неначе ми самі."

Досить докладно описує П. Алепський побут у столиці гетьмана Чигирині та прийняття у Б. Хмельницького. Перед містом „писар, себто секретар Хмеля, вийшов нам

назустріч, із великим відділом козаків і провів нас до міста головною дорогою... Замок своєю висотою і щодо будови нагадує замок в Алеппо, видно його здалеку. Коли ми під'їхали до міста, молодий гетьманич вийшов нам назустріч із процесією та духовенством, і нас провели до старої дерев'яної церкви Успіння Богородиці, що стоїть біля гетьманської палати. Після Служби Божої ми пішли до гетьмана на обід. У понеділок нас повезли в монастир за містом, він зветься Троїцький. Тут ми вистояли Службу Божу, а опісля неї пішли на обід до писаря [Івана Виговського], бо він основник монастиря... Замок (Чигирин) немає собі рівні на всю Козацьку землю, щодо свого простору та великих болот, що кругом нього. Тим то він дуже сильний, але під теперішній час він — у руїнах. Всередині його багато круч. Деякі замкові гармати дуже гарні, вони такі ясні, вилискуються, наче те золото... Нам тут оповідали, що під цю добу ця країна виставляє 300.000 козаків, кожний зі своєю зброєю... В суботу 2 серпня Хмель приїхав провідати нашого владику — патріарха й після цього ми виїхали з міста."

Велика книжка А. **Майерберга** — посла цісаря Леопольда **I.** при московському дворі, під заголовком „Relation der Kaiserl. Ablegaten Augustin von Mayern und Horatius Wilhelm Calvucci ber ihre Reise nach Moscau und ihren Empfang daselbst. Der 12 Juni 1661", містить в собі прецікаві відомости про Московщину, життя і побут москалів, тоді як про Україну здибуємо там дуже мало і то, переважно, відомости, почерпнуті з тодішньої польської літератури. Зокрема історичні дані про окремі українські землі, написані дуже сухо й формалістично, не представляють більшого інтересу (Київське князівство, Запорозжя, Волинь, Поділля, Чернігівщина).

А. Майерберг, описуючи жахливу пиятику на прийняттях великих московських достойників, пише:

„Розмова гостей (москалів), як людей невихованих ніякою школою або освітою, разить нісенітницею, дуже часто образлива для порядної людини. Лайка, захоплення найбільш бридкими ділами, або нахабне хвастання, котре ображає чисте ім'я інших — складають замітні вислови (мову) і дотепи багатьох промовців."

„Брешуть москалі — каже автор — з неімовірним нахабством і без всякого стиду... Посли чужинських держав нехай не очікують і від царських уповноважених більш правдивих слів, тому що ці особи збирають разом усі тонкощі закостенілого лукавства, щоби підвести їх, або видаючи брехню за правду, або замовчують про що треба говорити й ослаблюють обов’язкову силу всяких рішень на нарадах тисячами хитрих викрутасів, що дають викривлений їх зміст, так що вони зовсім падають."

Купці й ремісники теж незвичайно брехливі, обмежені і злодії і з того власне наживаються, тоді як судової кари на них звичайно ніякої не накладають.

Про козаків пише А. Майерберг, що вони „первісно були хлібороби, які жили в околицях Києва, пізніше оселилися на Запорозжі; відзначаються своєю сміливістю, „невтомною непохитністю і щасливою війною змусили Польщу повернути їм незалежність."

Про Волинь читаємо, що це обширна й плодюча земля. Поділля — незвичайно багате ґрунтом, мармуром і алябастрою, „в старовину заселене Певкінами (Репсіпі) з племені Бастарнів, вигнані пізніше Сарматами...

Відзначається тут місто Кам'янець (Camencsia) побудоване на високій горі, на думку деяких старовинна Клепідава (Cleridava), знамените більше своєю місцевою, ніж своїми укріпленнями."

Чернігівщина — „колись складала величезне і знамените Сіверське князівство з численними містами і твердинями, від Дніпра до руїн твердині Мценська (Mscenek)."

До років 1656—1657 відноситься подорож на Україну шведського посла до гетьмана Б. Хмельницького — Готгарда Веллінга. Опис цієї подорожі зробив член цього посольства **К. Я. Гільдебрандт** (1629—1679), який зладив його у 1668 р. під заголовком: „Dreyfache Kцnigl. Schwed. Legations-Reiss-Bc-schreibung ihn Siebenbьrgen, die Ukrain, und Turkey nacher Constantinopel..." (Переховується рукопис в архіві у Штеттині, опублікований Д. Олянчином). „Подорож" К. Я. Гільдебрандта цікава не тільки відомостями про українських козаків, але творить також поважне джерело для історії етнографії.

Посольство Г. Веллінга вирушило на Україну з Яс 27. грудня 1656. р. шляхом через Бельці у Бесарабії, Сороки

над Дністром, Косинці, Вільшанку, Ободівку, Сумівку над Бугом, Янів, Гумань, Звенигородку, Константинівку і Суботів до Чигирини — „де має двір гетьман Богдан Хмельницький."

Перше „козацьке місто", до якого вступило посольство, були Косинці: „Тут ми знайшли добре зроблені шанці (укріплення). Подібних я не бачив більше на цілій Україні, оскільки я її проходив. Тут пан посол звелів купити великий кольоровий килим, який мешканці самі тчуть, і якого він уживав на санях від снігу й холоду". Переїзджаючи через українські села посол у всьому мав достаток та загалом автор „Подорожі" описує Україну як багату країну:

„Мешканці кожної місцевости приносили нам кури, яйця, білий хліб, горілку, пиво, питний мед, та сіна для коней... Україна гарний на збіжжя багатий край. Один корець збіжжя коштував тоді 8 півтораків."

Спинається автор також над взаємовідносинами з жидами і поляками:

„Україна була повна порозкиданих по цілому світі євреїв, які її мешканцям аж надто залили були горло

ріжними кольоровими горілками або брандтвайном (яку вони дуже охоче пили), та ще вони (євреї) важилися над ними панувати. Отак козаки повинні були давати жидам чинш за відмикання церков, коли хотіли хрестити свої діти. А далі ця шахрайська нація (diese schacherende Nation) арендувала у відсутних польських воєвод їх добра, тимто козаки, роздратовані та розлючені, тисячами убивали жидів шаблями (ті жиди, що залишилися, прийняли грецьку віру, отже їх у краї терплять), звільнилися зі стану рабства і своєю зброєю, опісля ще з інших підхожих причин встановили свободу за гетьмана Хмельницького і повстали проти польської корони, що відомо з явної війни, що потім відбулася. Тоді козаки давали зрозуміти, і як по тверезому, і по п'яному, що, доки вони живі, зовсім не будуть коритися Польщі."

Про відношення до німців посол ознайомився в Гумані: „Оповідали нам декотрі німці-ремісники, котрих козаки полонили були в польській війні, — їх козаки люблять та не так легко випускають."

Про українських козаків Гільдебрандт пише, що вони „відважні та меткі вояки". „Хвалилися" — каже

автор — „що маючи один перед собою який корч, кожний з них міг би щасливо боротися з чотирма татарами. Особливо тодішній канцлер, пан Іван Виговський (der damahlige Canzler Herr Johan Wihotsky), який опісля став гетьманом, багато вихвалював так званих запорожських козаків, які вони, мовляв, завойовники... Жили вони в великій кількості над Дніпром чи Борисфеном в особливому місці, під власним гетьманом, але ж український гетьман таки зробив його від себе залежним. Коли Хмельницький був із татарами в мирі та союзі, то цей гетьман (запоріжський) напав був на татар і побив. Тим то Хмельницький, коли йому татари були пожалілися, звелів самому татарському послові цього гетьмана схопити й покарати його на горло. Цих запорожців стережуть татари, щоб вони не могли перепливати через Дніпро й робити їм шкоди. Там повинно їх бути так багато, що вони мусіли б, як оповідав вельмишановний пан канцлер, жити не в дуже великому мешканні, яких тридцять осіб один коло другого."

Ідучи до Чигирина через українські села, автор зазначає: „Хоч і як малі й незначні видаються ці оселі, то

проте, майже з кожної виходила одна сотня (eine Compagnie) зі своїм прапором. Вони вирушали до семигородського князя Юрія Ракоці II, лучилися з його армією та йшли на поміч іпведам проти- поляків, їх суворість виявилася [у війні з поляками] по совісти. Невтомно йдучи на ворога, вони (козаки) його палили й без милосердя рубали, кажучи, що поляки в їх краю тиранізували багато суворіше, не милували вони й малих дітей. Особливо жидам у Польщі було дуже боязко перед козаками."

Про одяг українців-козаків читаємо, що носять вони „довгі кожухи без покриття та з великим ззаду коміром із чорного смушку. Одягу з сукна на них не видно. Вони мають: шаблю, прив’язану до боку простим ременем; рушницю з ременем через плечі; ці рушниці враз з порохом вони самі роблять; пистоль у руці й нагайку, щоб підганяти нею коня. Деякі носять і сагайдак і лук. Над стрілами в сагайдаку звисає червоне полотно, яким вони їх прикривають, щоб не повипадали. Деякі мають шолом (Casket), який насувають (на голову) під час бою, і взагалі вони носять його при боці, пристроєний коло сагайдака.

На голові, до чола обстриженій, мають оселедець, носять довгі вуса й виглядають дуже суворо.

Про жінок читаємо:

„Їх жінки (козацькі) теж такі відважні, підпивають доброго хмелю, заглядають до чарки, а працювати кажуть чоловікові, їх одежею взимі був довгий кожух без жадного покриття. Окрім того, вони мають навколо нижчої частини тіла червону запаску, виткану з вовни й перетикану білими нитками. Нею вони дуже обтягаються, так що сильно виступають форми тіла.

Проте з переду вони підв'язують фартух, носять чоботи, а зверху голови білу хустку з бавовни та ходять здебільша у шнурованих [вишитих?] сорочках без блузки. Вони добре танцюють, достроюються звичайно до ходи й до кроку чоловіка, а проте в танці поводяться легковажно і з серцем (завзято)". Тут же описує автор весілля на українському селі у супроводі співів і... напитків.

Про сільські хати зауважує, що вони „взагалі погано побудовані, покриті очеретом, з малими вигодами всередині. У хаті стоїть велика піч, де вони печуть і варять, а зверху на ній, на овечих шкірах (на старих

кожухах) сплять діти і прислуга (господар зі своєю жінкою має осібне ліжко на підвищеному тапчані). Коли вони розпалять (в хаті), відсувають у стелі декілька отворів, щоб виходив дим. Коли дим вийде, закривають щільно отвори, і так мають тепло в хаті. В цих печах є звичайно горщик із горохом. Замість скляних вікон, мають раму, натягнену свинячим бурдюхом, через нього видніє день. На них (рами) вони дуже вважають і щовечора їх здіймають та добре зберігають, а отвір засувають дошкою-засувом. У хаті в них широкі лавки, де можна протягнутися. В хатах біля дверей стоїть звичайно (як на Угорщині великий жбан) горщик із руркою, в ньому всередині внизу є вода, а зверху вгорі — маленькі дірочки. Там лежить тютюн, який вони запалюють вуглем. І коли хто чужий прийде в хату, бере цю дивну люльку, потягне раз, то й має його повну губу."

„Їх (козацькі) церкви є зверху круглі [банясті?], але ж побудовані лише з дерева, мають милий голос з різних дзвонів."

Що до української мови, то Гільдебрандт зауважує, що вона „трохи грубша ніж (мова) поляків". З генер.

писарем (канцлером) І. Виговським розмовляли латинською мовою, а під час подорожі мали з собою одного козака, що вмів говорити по французьки. Цього козака „призначили нам — пише автор — на дорогу до Брацлава, але він рушив з іншими козаками, і з тими, що з ними їхали аж у Польщу до козацької армії, що перебувала при армії Ракоці."

Досить докладно спиняється автор на прийнятті у гетьмана:

„Як тільки" пан посол Віллінг увійшов до Чигирина, йому відвели особливий Logement, окреме приміщення, де міг мешкати зі своїми людьми та своїми кіньми. Окрім того, гетьман звелів запровіянтувати пана посла. Ранком (на другий день) прислав спершу цинкову сулію, повну оковитої (vol Aquavit), а потім пішла провізія... Через те, що пан посол не був зовсім ласий на таке питво, бо жив надзвичайно помірковано, то оковиту вручили експедиторіві, Томі Зібенайхові, якого через погане пияцтво кликали „Siebesaufferom". Він обіцявся цю оковиту перелляти в барилочку („ins Barilchen") для людей, як будуть вертатися. Одначе цього не зробив, а сам

її випив і цілий день був п'яний, і це Веллінгові було не до вподоби.

Окрім провізії надіслали йому також ще і пашу для коней. Все це йому нічого не коштувало. Вісімнадцятого січня (1675 р.) запросили пана посла на аудієнцію. Гетьман прислав по нього добре вичищеного гарного гнідого коня, на якому було мале польське сідло вишите золотом по боках. На ньому їхав пан посол до двору, його ж люди йшли за ним пішки. Мешкання гетьмана було замкнене знадвору брамою, як зрештою кожний шляхетський двір в цій країні. На будинку сиділи голуби, яких гетьман тримав безліч. Пана посла впровадили в аудієнційну кімнату до гетьмана, біля якого з боку стояв пан канцлер Іван Виговський з декількома сенаторами в кожухах, з великими комірами на плечах."

Після обміну чемностями і закінчення конференції, що провадилася латинською мовою, було прийняття. За стіл сіли п. гетьман, з боку від нього п. посол і шотландський купець, що на той час теж прибув до гетьмана з листом від шведського короля. Далі сиділи пан канцлер І.

Виговський з кількома сенаторами. „Дружина гетьмана теж присілася на хвилину коло гетьмана."

Після їжі, каже автор, посла дуже запрошували пити різні напитки. Людей пана посла приймали а part в окремій кімнаті.

На другий день гостив пана посла у себе канцлер І. Виговський. „В його їдальні — каже автор - - був і я. На стіні (в ній) я бачив маленький вівтарець з декількома образами, намальованими на дощинах; вони віддають (святим) пошану так, що перед ними схиляються й тричі хрестяться. Після того пан посол був ласкавий списати дезидерати його королівської величності на папір і подати панові канцлерові. Але на це не дали жадної відповіді на письмі, а лише усно. Козацькі війська, які були при семигородській армії, мали б бути до послуг його королівської величності. А так на цей раз полишалось, щоб не посилати більше військ (козацьких). Гетьман, мовляв, хоче сам у власній особі, прибути незабаром до його королівської величності в Польщу. Між тим пан посол зволив домагатися складених пунктів знов, і тоді там були підкреслені такі слова „Contra quosvis hostes."

Пан посол мав від його королівської величності лист із великою печаткою і до татарського хана. Його передали панові канцлерові, який цінив татар дуже невисоко, й коли він читав (його) копію, то сказав: „Такого титулу ми їм не даємо." Так козаки відрадили пана посла, щоб не їхав до татар."

До формальної угоди поміж Швецією і Україною під час побуту шведського посла Веллінїа, як знаємо з „Реляції" самого посла, не прийшло, бо гетьман чи то старшинська Рада головною умовою союзу, бажали, щоби шведський король признав „за ними [українською козацькою державою] права на всю стару Україну або Роксоланію, де була грецька віра і мова (їх), ще існує — до Висли."

Перед від'їздом посла з Чигирина „гетьман подарував послові білого коня, декілька соболевих шкір та мішечок грошей, де було 50 державних талярів, — це було на прохарчування. Його обслузі зволив (гетьман) виплатити яких 15 державних талярів польськими ортами (тимфами), за них вони мали собі купити чоботи.

Немила історія приключилася з п. послом через обман якогось жида Абрагама. Цей впросився взяти його з собою ще в Сороках, на що посол згодився „бо жид говорив по німецьки і по руськи (українськи) і міг по дорозі бути перекладачем". Цей жид стоячи весь час на саннях посла „довго та сумно розповідав йому про велику різню на Україні його народу, євреїв, якої допустилися козаки". Так жид Абрагам доїхав з послом аж до Чигирина де, як каже Гільдебрандт, „встругнув панові таку штуку: хотів продати (послову) синьо-зелену матерію з Молдавії, й за це купити панові послові (Веллініові) добрих соболів. Та замість добрих — жид приніс йому кілька поганих, які йому (послові) не подобалися. На другий день він приніс послові матерію назад. Коли її перемірювали, то виявилось, що жид від неї відрізав собі саме половину. За таку штучку посол його добре виганьбив і прогнав від себе."

З Чигирина їхав посол через Суботів, Жаботин, Смілу, Брацлав і Черніївці. В Брацлаві „пан посол відпочивав 2 дні через те, що було надмірно зимно, коні були поморені, а дорога була тяжка, та було інших невигод більше. Ми

спинилися в містечку в долині. На високій горі, на яку тяжко дібратися, було місце для твердині. Але тут не було жадних хат, і стояла на цей час пустка". Дня 12 лютого прибули до Озаринець — „останнє місто на Україні, на високій горі, проте добре забудоване. Від цього міста їхали з паном послом сотня хоробрих козаків, яка супроводила його у зв'язку з небезпекою до Молдавії аж до Какачан". Переїзджаючи через буковинську Сучаву згадав Гільдебрандт, що в цій твердині Юрій Ракоці осадив був козаків, які помагали господарю Василеві Луполові. „Козаки, що з нами їхали, оповідали, як вони тут уже були, при чому вони з презирством висловлювалися про семигородських угорців, які їх били". З Семигородщини посол їхав через Токай на Пряшівщину (Закарпаття) переїзджаючи через Вранів, Бистру, Куріму, Бардіїв (Ваггіа) і зупинився у Маковицькому замку (Массоукг), с. т. у Зборові, коло Бардієва, що належав тоді родині Ракоці. Тут на Зборовському замку „Наші козаки вправлялися стріляти з лука". Коли надійшла до Маковиці сильна частина „von Ungarn und Cosaken", рушив з нею посол далі на Польщу і

дня 30 березня був уже в Пінчові у головній квартирі шведської армії. „І так" — пише Гільдебрандт — „привели ми перших угорців і козаків до шведської армії."

В „Подорожі" Гільдебрандта знаходимо також дуже цінні відомості! про похід Юрія Ракоці II (Молодшого) на Польщу в 1657 р. з участю українських козаків під проводом полк. Ждановича у кількості 20.000 козаків."

„Своїх спільних союзників козаків, семигородці цілком зневажливо лаяли. Семигородський генерал пан Йоган Янош Каменій, дуже сварився з козацьким Генералом Ждановичем за те, що наче Каменій посилав козаків до чорта. Це він сказав, але умовно „коли властиво козаки не хотять слухатися (підпорядковуватися)."

Загалом, каже Гільдебрандт, між семигородською й козацькою армією не було „жодної приязни й довір'я". Автор спиняється на причинах неуспіху цього походу: вказує на дволичну політику Ю. Ракоці (тайні переговори з поляками), погану його стратегію, не слухав він також порад шведського головного штабу. Загалом Гільдебрандт усю вину складає на Ю. Ракоці. Під час відступу семигородської армії, між Львовом і Замостям

почався в його частинах бунт. Тоді багато з його війська порозбігалось, за винятком лише угорців. Зате козацькі частини трималися міцно. Через ослаблення цілої армії „Чарнецький мав нагоду нападати на обоз козаків і угорців та постійно їх непокоїти, так що таким чином полягло яких 1.000 козаків". „Семигородський князь вів загальну справу за цілий час не по лицарськи (nicht tapfer), особливо нехтував він усяку добру хосенну пораду. Отак нікому, а тільки самому собі та своїм м'яким дорадникам" — каже Гільдебрандт — „він має приписати і завдячувати втрату своєї армії та всю небезпеку свого власного становища."

Сам Готгард Веллінг так описує свій приїзд до Чигирина і розмови з гетьм. Б. Хмельницьким та генеральним писарем Виговським:

„Двадцятого січня 1657 [після прибуття до Чигирина] я зараз же привітав п. канцлера Виговського і він просив у мене короткої розмови перед аудієнцією. Я з повною готовністю на се погодився, заявивши, що маю виразний наказ увійти з ним, як з високим міністром, в цілком довірчі зносини. Але за кілька годин він мене перепросив,

що не може зо мною побачитись тому, що зайшли важні справи і не дають йому цієї змоги. Другого дня по тім визначив мені аудієнцію гетьман і обмінявшись чемностями запросив мене до столу, як це в них прийнято. При цім обіді було пом'януто з похвалами ім'я й діла корол. величності."

„По двох днях Виговський запросив мене на переговори, і я нітрохи не загаявся, зараз ставився, наговорив йому компліментів, привітав від Його вел., обіцяв усяку ласку — бо мовляв Ваша величність певні, що він візьме до серця цю спільну справу і зробить усе, що може послужити щирому союзу й приязни. Виговський відповів коротко, що завжди був вірним слугою і приятелем Його величності, і Ви можете бути певні, що таким лишиться до свого кінця. Далі просить мене, щоб я цілком щиро виложив доручене мені від Його величності — бо у них не прийнято довго трактувати. Тоді я докладно представив йому, як Його величність завжди ставився прихильно (до них), не тільки задля старої приязни, яку вони підтримували з короною Шведською, але і з огляду на ту довірочну

корреспонденцію, яку вони вели весь час з Його величністю. ВЙого величність тримаючи в своїй протекції їх інтереси за таку їх вірність, постановив не тільки продовжувати ці старі приязні відносини, але й заключити більш формальний союз, тим більше, що обставини складаються так, що для обох держав (beyder Stats) він дуже потрібний."

При переговорах виявилось також відношення українського уряду до Поляків і Москалів. При обіді у гетьмана, Б. Хмельницький „остерігав Його королівську величність не давати себе переконати брехливим Полякам і не входити з ними в ніякі союзи... А я запевнив, що Його королівська величність ніколи ні в гадці не мали цього, тим «менше не вийдете в довірочні зносини і трактати з таким кривоприсяжним народом і се було йому (гетьманові) приємно і мило". Про москалів посол говорив Виговському „як Його королівська величність були несправедливо ображені Московитами і понесли великі шкоди, і щоб вийшло для них (Козаків), коли б вони сидячи тихо пустили це повз себе. Канцлер (Виговський) схвилювався сими представленнями, виявив великий

жаль з приводу того, що так несправедливо поступалося з Його величністю, закликав і писанням своїм хотів доказати, що приложити всі зусилля аби відвести (царя) від його намірів. Той (цар) не тільки не відчув цього, але був невдоволений на козаків за те, що вони йому не помагають проти Його королівської величності. А тепер побачивши, що йому (цареві) не йде так (у війні з Шведами) як він собі то уявляв, і затривожившись, що (козаки) теж можуть проти нього виступити, — він (цар) незадовго перед моїм приїздом прислав посла до гетьмана [очевидно мова йде про Лопухіна] з виправданнями за те, що він учинив перемир'я з Поляками. Він хоче його зірвати, раз воно не подобається гетьманові, і взагалі готов зробити все, що гетьман хоче. На се гетьман дорікнув, що цар не послухав його ради і почав несправедливу війну з Його королівською величністю. Казав нагадати в. князю, щоб він постарався, аби війна з Його королівською величністю була якнайскорше скінчена, і попередив, що він (гетьман) Його величності приятель, і доки буде живий, нічого не почне проти Його величності."

Розмови з українським урядом кінчилися на тому, що Рада ухвалила „не вступати в ніякі трактати, доки Його королівська величність, (король Шведський) не признає за ними права на всю стару Україну або Роксоланію, де грецька віра була і мова (їхня) ще існує до Висли. Аби вони могли затримати, що своєю шаблею здобули, і були б осміяні, коли б вони не вернули собі при нинішній нагоді того, що було ними втрачено і несправедливо у них забрано."

Також при кінцевих розмовах український уряд запевнив шведського посла, що буде закликати вел. князя (московського), щоб він стримався від яких небудь ворожих кроків проти Його королівської величності, а за всі вчинені шкоди вчинив сатисфакцію і реституцію; в противному разі він пошукає інших способів. Свому полковникові Антонієві він уже наказав, на випадок коли б в Польщі знайшлися якісь Московити, трактувати їх як неприятелів. Послав також до Отоманської Порти і до татарського хана, сповіщаючи їх, що він увійшов у тіснішу приязнь з Його королівською величністю (швед, кор.), з князем семигородським і з обома волоськими

князями, і просить їх (султана і хана) нічого проти них не починати, бо інакше буде змушений виступити проти них.

Франц Шебеші з Болгарфальви, міністр семигородського князя Ракоці, післаний на переговори до гетьм. Б. Хмельницького, у своєму дневнику (Мопитета Hungape, XXIII) пише, що 10. липня 1656 р. прибув на козацький кордон до м. Рашкова. Полковник Зеленський зустрів посла на березі Дністра з сотнею козаків і гостив його обідом.

„Почавши від Рашкова все спустошене, через цю пустелю йде татарська дорога; боязко і небезпечно." Дня 14. липня був посол в Умані у полковника Хансика, а 17. липня в Орлівці у „військового суді, дуже поважної людини", де в нього посол обідав. Сам гетьман прийняв посла в Чигирині 20. липня і запросив його на обід.

Які вимоги ставило Запорізьке військо, довідуємось з листа **воєводи Стефана** на підставі інформації"! Ф. Шебеші і козацьких послів Ковалевського і „писаря гетьмана" - Груші, з дня 14. серпня 1656 р.

„Вчора вечером приїхав п. Фр. Шебеші з послами п. гетьмана, сьогодні рано з'явився він у нас з тими козацькими послами, їх два, один зветься Ковалевський, він бере участь у всіх нарадах і секретах гетьмана, другий — писар гетьмана, дуже освідчений і розумний чоловік, а Ковалевський фальшивий і лукавий. Як ми довідались, п. Шебеші небагато міг досягнути в цій справі: на поставлені Вашою милостю пункти і жадання, козацтво не схотіло погодитися... хочуть наперед мати присягу Вашої милости і Вашого краю, потім Ваша милість пришлете їх послів зі своїми послами і тоді вони зложать присягу, так як Ваша милість бажає, інакше ні. Вони сказали ще, мовляв, гетьман вислав їх з такою інструкцією: довідатись у нас, чи Ваша милість і Ваші радники на се згодяться і чи зроблять так як вони собі того бажають: коли ми їм того не обіцяємо, то вони зовсім не поїдуть до Вашої милості, а вернуться назад. Ми всяко їх умовляли; говорили, що у князів і королів нема такого звичаю, щоб вони персонально складали присягу, і з огляду що Ваша милість абсолютний монарх, вони можуть покладатись на те, що ваша милість стверджує своїм княжим словом. Але

вони таки на се не пристали і сказали, що князі міняються і союз не може стояти, коли він не асекурований краєм. Наше переконання таке, що коли Ваша милість не покінчите з ними тепер, то пізніш буде ще тяжче з ними договоритися, бо вони сказали б, що пізніш вони вже не дадуть згоди, коли Ваша милість тепер з ними не покінчать так як вони собі бажають. Ми набрали також переконання, що вони хотіли б включити у договір (такий пункт), що коли їм треба буде, Ваша милість повинні будете дати їм поміч на Поляків і ми також, або Волоські князівства — бо вони згоди з Польшею не хочуть ніколи. По приїзді п. Шебеші Ваша милість зможе з ним все це докладніше обговорити."

Дня 1. вересня козацькі послы приїхали до Фейєрвара і мали тут офіційну аудієнцію у Ракоці. Козаки обіцяли на кожне жадання Ракоці поставити йому стільки війська, скільки він забажає, на час і місце, яке він вкаже; за се зажадали собі „всю Русь до Висли", при чім козаки готові розірвати з Москвою, бо мають для того причини („Тгапзауіуапіа" II, 164—6).

Подруге був на Україні Франц Шебеші з посольством шведського короля до гетьм. Б. Хмельницького під проводом королівського камергера Лілієкрони. Шебеші був у Чигирині від 20. червня до 16. серпня 1657 р. і у своїх „Записках" подає цікаві відомости, як український центральний уряд, та зокрема гетьман Б. Хмельницький, пильно стежили, щоби західноукраїнські землі не попали в чужі руки, навіть і наивірніших союзників.

Отже Шебеші записує, що посол Веллінг розповів гетьманові, що ніби шведський король вимагав собі Кам'янець, Львів і Бар, а „по довших запевненнях [Шебеші, що це не відповідає справжнім намірам короля] він (гетьм. Хмельницький) заспокоївся."

„П. Виговський обіцяє постаратися, щоби Татари Полякам не дали помочи. Він оповідав, що Поляки пообіцяли Туркам Кам'янець, але (Козаки) цього міста Туркам не попустять, а заберуть собі."

Про московське посольство до гетьмана Б. Хмельницького Шебеші записує:

„Від московського царя прийшло посольство до козацького гетьмана, 150 коней [посольство Бутурлина].
Пункти такі:

1. Чи Гетьман бажає замирення (царя) з шведським королем ? Гетьман сердито відповів, що цар мусить замиритися і нагородити шкоди вчинені в краях (шведського короля), в Лівонії й Інфлянтах, бо коли вони не замиряться, (гетьман) разом з Татарами і Турками воюватиме Москву.

2. Московський цар жадає собі городи і фортеці Старого Бихова в Білоруси, що піддався гетьманові; але гетьман відказав, що його не віддасть. Він (гетьман) хоче відібрати від нього (царя) Могилів — тому, що його здобули козаки. „Гнівався гетьман на шведського короля, що він затитулював московського цісаря *Moskoviae dux*."

„На границі Московії й Окраїни (*Okraina*) стоїть наготові 75 тисяч московського війська; московський цісар полишає гетьманові вести їх, куди хоче."

„Виговський сказав, що Поляки пообіцяли Туркам Кам'янець, аби лиш їм допомогли. Вся їх надія в Татарах була і тепер є, але Козаки їх затримують. А про Кам'янець

Виговський казав, що він їм самим (Козакам) буде належати, і вони його не попустять нікому."

„Антін, козацький генерал [Жданович], що тепер з нашим князем, прислав гетьманові скаргу на нашого пана, і гетьман був нею збентежений. По перше, що Угри (мадяри) зле з ними поводяться, вбили 300; де вони стрічають їх в такій кількості, що можуть з ними упоратись, вони їх (Козаків) грабують і побивають. Гетьман сказав (з цього приводу):

— Коли вони так поводяться з моїм військом, я вже знаю, що маю робити! Моє військо здобуло всі побіди, і воно побороло всі труднощі. А тепер, коли так буде справа йти і далі, я пішлю туди 50 тисяч козаків і всі семигородці за один день будуть знищені."

З приводу здобуття Берестя угорцями, гетьман сказав:

— Як це вони (Угорці) взяли? Що по сей бік Висли, то належить нам, і я не попущу того нікому!"

Ще в двох інших місцях Записок Шебеші згадується питання розграницення земель:

„Про поділ Польщі — гетьман хоче одержати ту частину, що по сей бік Висли."

«„Казав також (гетьман), що хто б не володів Польщею і хто б не панував у ній, вони (Козаки) хочуть затримати за собою Польщу по Вислу, і її нікому не попустять." Далі читаємо:

„Гетьман висловився перед шведським послом так, що він більше сприяє Шведам, ніж Москві. В присутности сина він сказав:

— Коли я буду вмирати, я накажу синові, щоб він тримався союзу з шведським королем."

Під датою 28 червня Шебеші записав:

„Виговський говорячи з другим московським послом, сварився про те, як се без відома царя зложено союз з Шведами і семигородським князем, і чому гетьман ніколи не приїде персонально порозумітися з царем, а посилає послами простих Козаків. Виговський на се говорив, що як цар в своїй землі цар, так гетьман в своїм краю князь або король, він свій край шаблею здобув і з ярма визволив. „Коли хочете, заховуйте приязнь, і жийте з нами по доброму, коли ні — будемо боротися і наведемо на вас Татар, Шведів, Угрів." На се москаль сказав спочатку, що будуть наступати на Козаків. Виговський на се відповів:

„Ви хочете тільки городів, а про християнство не дбаєте. Як перше нам церкви забирано — і ви не кращі від Жидів! Ріжниця тільки та, що ви хрещені, але повні поганства (rogansag)."

„Говорив (Хмельницький) шведському послові і таке, що скорше розірве союз з Москвою, ніж з Шведами, і коли йому вдасться замиритися з Татарами, то він таки розірве союз з Москвою, візьме Татар і спровадить на них (на Москву). Чекають з чим повернеться їх козацький посол від Турків: чи Порта добре до них настроєна."

Нарешті про зносини з литовськими чинниками записано під днем 1. липня слідуюче:

„Приїхали послы з Литви, від Сапіги і від маршала — піддаються гетьманові: коли гетьман буде стояти по московській стороні, вони також, коли гетьман буде триматися Шведів, вони також будуть на його стороні".

Петро Парчевим, архієпископ, по національності болгарин, був послом від австрійського цісаря до гетьм. Б. Хмельницького і перебував на Україні в місяцях лютий — квітень 1657 р. В його реляціях які були записані його

секретарем Христофором Мар'яновичем, знаходимо деякі відомости з українського побуту.

Прибувши до Суботова у дорозі зустрів посольство уповноважений гетьмана, який „привитав нас з повагою і проїхав з нами до палати гетьмана... Велике число війська з рушницями стояло навколо неї і канцлер провів (через цей шпалер) нас до гетьмана, що лежав у ліжку (хворий).

Посол виголосив до гетьмана таку промову:

„Світлий і вельможний пане, гетьмане славного і воєвничого народу Запорозького й ласкавий пане! Фердинанд III, з Божої ласки імператор римський і всіх володарів християнських від сходу до заходу сонця, законний, найвищий і августійший голова, обіймаючи своєю любов'ю всіх заслужених, здавна пізнав славні вчинки Твоїї світлості і прийняв Твою світлість у свої батьківські почуття, а нині через мене, свого посла, засвідчує Твоїй світлості батьківську приязнь і ласку. Знаючи об'єднувати духи славних мужів — раніш поріжнених, але згодом нерозлучно об'єднаних про всяке людське добро і примножене своєї чести, бажає він в своїй приязні і доброті, що все це залягло свобідно, тривко і

щиро в духу Твоєї світлости — можу це посвідчити від усього серця. Відкриваючи це слово батьківської любови святого цісарського маєстату, пана мого найласкавішого перед світлою і величною Твоєю вельможністю і перед вельможними і славними радниками, що становлять цю славу і воевничу республіку." Х. Мар'янович також додає:

„Під той час поз'їздилося до гетьмана сила послів: від Шведів і Ракоці по двічі, від Турків двічі, від Татар двічі, з Молдавії тричі, з Валахії також тричі, від польської королеви один: перед нашим приїздом від'їхав був і вдруге при нас був разом з послом від короля польського. Через такий наплив (гетьман) відправив нас пізніше ніж хотів. Тому, що архієпископ (П. Парчевич) був зв'язаний хворобою, я кілька разів мав приватні розмови в наших справах з начальником штабу [очевидно з військовим осаулом], і навіть з самим гетьманом козацьким; але той мене завсїгди відсилав до свого канцлера — як йому сподобається те, що ми з собою говоримо і той все похваляв."

Під час прийняття у гетьмана, записано при кінці: „Приємно розмовляли з нами (радники) під час снідання і по скінченні його дуже чемно відправили нас аж до нашого мешкання."

Доба Хмельницького ще довший час займала увагу західноєвропейських письменників, котрі згадуючи Україну, конче торкалися часів козацької державности.

З таких новіших видань, що з'ясовували питання московсько-українського союзу, згадаємо працю професора бреславського університету **Х. Стієдіуса**: „Реляції про сучасні відносини в Московській державі" (Франкфурт 1706). Там читаємо такі уступи :

„Хмельницькому, вождеві повстанчих військ зробили (з боку Москви) надію, що йому віддадуть усю Правобережну Україну й зроблять його київським князем, але він незабаром побачив, що його обманули та зрозумів, що москалям діло не до його, а до власних інтересів."

З праць енциклопедичного характеру можна відмітити цілий ряд підручників географії, де згадується Україна, головню доби Хмельницького. До таких м. ін. належить „Le Nouveau Thйvtre du Monde" Бусенгольта, вперше

видана в Парижі коло 1666 р. і вдруге в 1677р. (Опубліковано переклад А. Яковлевим). Майже усі відомости про Україну тут почерпнуті зі знаного „Опису України" Бопляна, але цікаво, що в сер. XVII ст. географи вважали своїм обов'язком згадати про нашу Батьківщину. В Географії Бусенгольта м. ін. читаємо:

„Україна лежить між Московщиною та Трансільванією. Київ (Кію), головне місто цієї великої провінції належить до старовинних міст Європи, про що свідчать ще і досі широкі вали, глибокі рови, руїни церков та стародавні могили численних королів. З давніх церков лишилося тільки дві: Св. Софія та Св. Михаїла. Храм Св. Софії має гарну фасадну і величавий вигляд, з якого боку не дивитись, бо стіни його прикрашено багатьма постатями та історичними образами з мозаїки, себто з різнокольорових маленьких камінців, блискучих як скло, які так гарно припасовано, що не можна відрізнити, чи це мальовила, чи килим. В цьому храмі зберігають надгробки й могили багатьох королів. Храм Св. Михаїла зветься „Золотоверхим", бо він вкритий золоченою бляхою... Місто Київ стоїть на горі, яка панує з одного

боку над полем, а з другого боку над Дніпром, що тече під горою. Римо-католики мають тут 4 церкви, в тому числі катедрu. Греко-руси мають 10 церков. Київ має три гарні вулиці; він досить торговельний: торгують хлібом, хутрами, воском, медом, салом, соленою рибою й т. п. (ст. 380)... Київ має єпископа, воєводу, каштеляна, замок і чотири юрисдикції... Земля тут [на Україні] родить стільки хліба, що нарід не знає, що з ним робити, тим більше, що нема тут судоходних рік, що вливалися б у море, крім Дніпра, але на ньому плавання можлива тільки на просторі 50 миль униз від Києва, бо далі перешкоджають 13 порогів."

ІХ. ДОБА ВІД І. ВИГОВСЬКОГО ДО І. САМОЙЛОВИЧА.

З цієї доби маємо не багато писань чужинців, і то переважно з доби І. Самойловича; все таки є кілька подорожів, що мають для нас виключний інтерес.

В рр. 1670—1672 мандрував по Польщі й Україні **У. Вердум**. Його помічений українського життя особливо рельєфні на тлі опису життя поляків. Вердум писав: „У

ввічливості і розуму полякам не бракує; однак вони легковажні і змінливі та віддані зайвій розпусті. Коли мають у чомусь інтерес і є слабшою стороною, вміють поводитися дуже покірно і миролюбно, але ж коли зустрічаються з слабшою стороною і запанують, то стають горді, зарозумілі й жорстокі, так що *aut humiliter serviunt, aut superbe dominantur* (або понижено служать, або гордо панують), як такий характер (поводження) описує Лівій. У звичайному житті й товариській розмові вживають так багато компліментів і підслесливості, як може ніякий інший нарід... Зрештою польський нарід у цілому недбалий і лінивий, управляють лише найбільш необхідні ґрунти, а решту залишають пустувати ...

У жодному польському місті не знайдеш доброго бруку на вулицях, але на всіх ланах лежить повно каміння."

Описуючи різні польські страви, які „виготовлюють поляки дуже неохайно", пише: „Після дуже солоних і перчених страв, Полякам добре смакують напитки. Пиятика є тут так розповсюджена у вищих і нижчих верствах, мужчин і жінок, як нігде на світі. Спеціально дуже люблять водку, котру по польськи називають

горалькою, по русинськи „horylka", а у своїй латині сгетаШ. Навіть найбільші аристократи - Поляки возять її з собою у своїх ранцях і мусять її напитися власне щогодини. Тому консумують її так багато, що наприклад один жид у Жовкві за право, що тільки сам може випалювати горілку в містечку й навколо лежачих 9 чи 10 селах, платив державі річно 3.000 талярів ...

Позаяк Поляки неохоче працюють, то охоче прислуховуються новин, а коли зустрінуть подорожуючого, зачіпають його питаннями або змушують його йти до корчми і випробують, чи не можна щось від нього довідатись нового.

При великій кількості випитого приходить у них часто до бійок, при чім мусить завжди блищати шабля. Тою шаблею тнуть і рубаються взаємно по грудях, по обличчю і де тільки можна і це береться у них як оборона і так позначених тут і там, спеціально на обличчі, добрими загоїнами і шрамами, як то вже у Гетів, Сарматів — найближчих сусідів Поляків, ще більше як перед 1000 роками — уважалося за щось похвальне... Також цілий

спосіб життя польського народу ще дуже грубий і власне варварський."

Говорячи про вбрання Поляків, зауважує: „їх сорочки сягають по пас а коли є дуже охолоджені, мають з правого боку продовгасту хустку до носа, завішану коло ножа на пасі від шаблі, а зрештою не уживають жадного полотна. Ще дуже визначні пани уживають сорочки, спідні вбрання і пошевок на постіль з турецького шовку, і носять їх не перучи доти, доки тримаються купи..."

„Нарешті нема в Польщі багато старих людей, чи то тому, що їдять замало хліба і забагато коріння та забагато п'ють водки і тим способом сплячуть і нищать життєздатність, чи тому, що самотнє і так непорядне життя не дозволяє їм дожити до старих років."

Про українців У. Вердум пише: „Найбільше ласкавости в словах і жестах знайдеш на Русі, спеціально у жінок, до чого спричиняється також русинська мова, вимова котрої не така тверда як польська. Тому кажуть, що у Львові живуть такі гарні, делікатні й спокусливі невісти, як зрештою нігде на цілій земній кулі. Зустрів там я сам порядну жінку, котра, коли я щось хотів у неї купити,

вміла мені сказати чемний комплімент у латинській мові і вміла висловитися в дуже підлесливих виразах."

В іншому місці (ст. 135), коли говорить про Львів, то називає його „руським Львовом."

„На Руси носять мужчини й жінки селяни гніду опанчу з сукна, яке самі виробляють. Шляхта і купці носять блакитну. Селяни-козаки носять літом опанчу з білого сукна, зимою з баранячих кожушин, котрі сягають від шиї аж до ніг; вишивані на плечах узорами червоними, жовтими, гнідими та ін. кольоровими шкірками, виглядають дуже добре. Та опанча називається на їх мові кожухом (Козііске)... Зимою такий кожух є цілим вбранням козаків. Літом ходять лише в сорочці; у селянок сорочки з грубого полотна, у міщанок і заможніших дівчат з гаптованої китайки, при чім всі форми тіла видно так добре, як би ходили голими. Горішня частина таких сорочок є коло шиї і паса стягнена у збори, як плащ і чепурно обрамована різнокольоровою бавовною. При тім вони підперезані понад бедрами червоним, жовтим, зеленим чи іншого кольору паском і виглядають так цілком не зле. Щодо оздобы голови, то вона визначається

великою зграбністю. Оздоблюють її літом свіжими квітками і зеленими вінцями, зимою мусять їх заступати восковими вінцями. Уживають також перстнів на пальцях і дуже великих кульчиків в ушах і намиста з кришталю, скла, міді, мосяжу, згідно з фантазією та засобами. Волосся розділюють вздовж посеред голови дуже зручно й старанно на обидві сторони, а коли так гладко спадає з обох боків, сплітають його збоку у дві малі коси, перетягають їх під ушами до плечей. З тих двох бічних кіс, разом з грубою косою на плечах, творять ззаду голови кружок, на котрому навіть найбідніші сільські дівчата уміщають вінець зелений або з квітів. Польські селяни не є так гарно прибрані (одягнені), мало одначе різниці між міщанською і тою людністю. На селі носять мужчини і жінки зимою і літом чоботи, а міщанки носять також черевики..."

„На Руси купують дітей аж до року щоденно два рази в теплій воді, кладучи їх цілих у воду, так що тільки вистав голова. Так вони лежать у воді довше як годину й полощатся як жаби. Вважають, що це сприяє зростові дітей."

Linage de Voucienns автор книжки „L'origine vřritable du soulivement des Cosaque contre la Pologne" (Париж 1674) зі слів б. віцеканцлера при Владиславі IV — Радзейовського зауважує: „Козаки настільки могутні, що після того, як король Анрі де Валуа залишив Польщу, вони силою спробували змусити вибрати королем Польщі свого Генерала, і це їм було б вдалося, якби польські магнати не посіяли дуже вдало поміж ними розладу. Одним словом козак — то головна сила нашого (польського) королівства." (ст. 84.)

Дуже обширний „Дневник" (в англійській мові) Патрика Гордона з доби гетьмана І. Самойловича. П. Гордон (1635—1699), з походження шотландця, старшини й Генерала (з 1678 р.) російської служби, що між іншим командував московським військом проти Запорозжців (1677 р.), перебував на Україні в рр. 1679 до 1685 і був один час командантом московського полку в Києві. На жаль, найбільш цікава для нас частина „Дневника" Гордона з рр. 1678—1683 не збереглася.

В 1684 р. П. Гордон їздив з Москви на Україну і був у Батурині.

„Дня 23 березня у Вербну неділю рано мене закликав до себе гетьман Самойлович і мав довшу зі мною розмову. Ми розмовляли дуже основно про москалів, а також про інші державні справи. Після цього гетьман мене відпустив додому з найбільш дружніми висловами і прислав мені до мешкання усякі провіанти."

У Козельці „дуже добре мене гостили мої старі приятелі, в той час полковники Григорій Карпович Коропчунський і полковник Константан Дмитрович Солонина; кожний із них подарував мені по мисливській рушниці."

Поза тим в „Дневнику" Гордона зустрічаємо багато дрібних відомостей про гетьмана Самойловича, його синів, Мазепу та ін. козацьку старшину. Подає він також різні епізоди з життя України і хід військових подій, м. ін. про рухи польських і козацьких військ на Правобережжі, акцію Палія під Бідою Церквою, Немировом та ін.

Про спосіб поведінки російських військ на Україні, під датою 9 липня 1684 р., пише:

„Прибули солдати (москалі) з Орла... Вони повідомили, що післані з різних міст і сіл України. їх післали

(московська команда) без копійки грошей, але з наказом обсадити обидва береги Дніпра, щоби перешкоджати переходові людей до запоріжського війська і підвозу туди усяких припасів та не дозволяти Запорожцям торгувати на Дніпрі рибою або чим небудь іншим, що, розуміється, не могло подобатися цим козакам."

Під датою 27 червня 1684 р. описує похорон стародубського полковника Симеона, старшого сина гетьмана Самойловича.

„27 червня тіло покійного перевезено на човні на цей бік Дніпра, де брати покійного і полковники, разом з іншими особами вийшли назустріч домовині і супроводили її до Хрещатицького взвозу і тут очікували їх архимандрит і парохи з іншим духовенством. При цьому було також на варті 800 мушкетерів з 8 прапорами, по чотири на кожному боці, поміж котрих похід рушив до Печерської церкви, де після Служби Божої спочатку була виголошена проповідь, після того відслужена панахида, потім небіжчика поховали поруч із тілом його сестри. Сина померлого, років 4, що помер незадовго перед тим, привезли разом з батьком і поховали одночасно з ним.

Каштелянин, разом з полковниками та іншою старшиною, були присутні на панахиді покійника. Відпровадивши тіло до самої могили, вони потім пішли до будинку гетьмана, де був поминальний обід."

Цікаві відомости про події на Україні за часів Самойловича подають також листи голландського резидента в Москві І. В. Фон Келлера до свого уряду в рр. 1677—1679. Нашу землю він не називає інакше як Україною, козаків — українськими, Київ — столицею України, та згадує про намір Туреччини створити „Українське герцогство". Про події в червні 1679 р. він пише, що найдужче й найголовніше українське місто Київ „тепер стає неначе молода, що до неї сватаються турки, татари й тутешні каваліри, і з обох боків шаблі радісно блищатимуть" (лист посла з 4. VI. 1679). Про Запорозьких козаків посол пише, що „з них краса козацької нації", тому перед ними запобігають і Туреччина, і Московщина (лист з 18. VI. 1679).

А. Tyler у книжці про українських козаків, виданій в Едінбурзі в р. 1685, пише: „Україна — це край населений

свободолубною нацією козаків... Козаки України дуже люблять свободу і не зносять нічийого ярма."

В другій половині XVII. ст. з'являється вже чимало різних подорожних книжок — щось подібне до сучасних туристичних провідників, — які нерідко згадують також і Україну.

Один з таких провідників є „Суапеае", видана в німецькій мові в Авґсбурзі в 1687 р. Тут крім описів міст України, різних легенд, історичних відомостей, інформацій про українських козаків та інш., знаходимо також рідкі гравюри фортеці Кодака, міст — Перекопа, Очакова, Білгорода (Акермана), Кам'янця, Терехтемирова, а також рисунки з флори і фауни України.

„На Дніпрі — читаємо в „Суапеае" — на численних островах живуть Козаки, що мають також свої осідки, дома і землю в Київській і Брацлавській окрузі. Є вони частинно грецької релігії, добрі вояки, багато клопоту завдали Туркам на Чорному морі, тому що з ними граничили... Вони погорджують усім, навіть власною смертю... За короля Стефана їхнім визначним вождем, що є великим героєм, був Підкова. Він робив своїм ворогам

немалі шкоди. Козаки вживають малих човнів-кораблів, у яких могло сидіти 60 чоловік досить забезпечених харчами, котрими їздили по Чорному морі, — часами захоплюючи містечка і села коло Царгороду..."

Про гетьмана Б. Хмельницького читаємо, що „був це досвідчений і вчений вояк. Після перемоги під Корсунем він приєднав до повстання проти Поляків селян і Татар та вивів у поле 20.000 війська..."

Наприкінці зазначено, що перед часом козаки вживали легку зброю і тому їх названо „скорими". Тепер вони мають всі воєнні прилади (озброєння).

„Суапеае" розрізняє українських козаків від донських козаків коли пише: „В Москві (Московщині) є теж козаки, які живуть над річкою Доном і від цього мають назву..."

З окремих українських міст говорить в „Суапеае" про Очаків, Терехтемирів, Білгород, Кам'янець, Київ, Черкаси, Перекоп, також про Крим.

„Замок Терехтемирів з околицею лежить коло 20 годин нижче Києва", де козацька старшина „має осідок, а також магазини і військове озброєння."

„Очаків... це визначна твердиня Татар. Море оточує твердиню від півночі до сходу і є коло 20 нім. миль широке."

„Угорі на північ по Дністру лежать на Поділлі дуже міцні міста й замки, серед яких найбільшим є Кам'янець, званий Подільським. Був заснований Дакійцями (!), а укріплений за короля Зигмунта". Далі оповідається відому легенду, що коли в 1621 році турецький султан підійшов до Кам'янця та запитав місцевих людей:

— Хто так міцно укріпив недоступний Кам'янець?

— Бог це зробив! — була відповідь.

— То нехай Бог його і здобуває! — сказав на це Осман.

Х. ДОБА МАЗЕПИ.

Доба Мазепи, а особливо похід шведського війська через Україну й Полтавська трагедія, викликали цілу низку спогадів, реляцій і ділових пресових та дипломатичних звідомлень, у яких не раз з'ясовується справа української державности та відношення України до Московщини. Ця західноєвропейська література величезна, і тут наводимо лише деякі уступи з важніших джерел. Цікаво, що чужинці, які мали можливість бачити та розмовляти з великим гетьманом, писали про його особу з великим признанням і пошаною, а саме, що була це людина освічена, з тонким, проникливим розумом, з великою інтелігенцією, так що „міг говорити з кожним мовою свого співбесідника". З обличчя був „вельми негарний", але при тім стрункий, з блискучими очима, білими делікатними руками, з гордим і задумливим поглядом, а понад усім „визначалися у постаті величність і суворість, яку злагіднювала елегантність."

Де Ля Невіль, дипломатичний агент французького уряду, що був у Москві 5 місяців 1689 р., у своїх

„Записках про Московію" скрізь називає землю нашу Україною, тоді як росіян — не інакше як москвинами, а їх землю Московією.

Описуючи ворохобню Голіцина проти Петра І в Москві, між іншим зауважує:

„За увесь час, коли гетьмани вважалися підвладними московському царю, вони ніколи не приїздили до Москви. Але Голіцин під претекстом відзначення гетьмана перед царями, а в дійсності зовсім з іншими намірами, закликав Мазепу до Москви з 500 особами його вищої старшини. Під час перебування гетьмана в Москві я не міг дістати у москвитян дозволу бачити його і тому кілька разів уночі я, переодягнений, відвідував його..."

Про Московщину Де Ля Невіль пише:

„Москвитяне, власне кажучи, справжні варвари, недовірчиві, брехливі, жорстокі, розпусні, обжерливі, користолюбні, жебраки й труси... Вони до тої степені грубі і неосвічені, що без помочі німців, яких у Москві велика сила, не могли б нічого доброго зробити."

Зате про І. Мазепу Де Ля Невіль пише:

„Цей князь з обличчя негарний, але людина дуже освічена і прекрасно говорить латинською мовою. Він родом козак і був на дворі короля Казимира...”

Для характеристики індивідуальності великого гетьмана, виняткове значіння має опис перебування в Батурині у гетьмана французького дипломата **Жана Балюза**, який в листі кінця 1704 р., що переховується в Паризькій національній бібліотеці (опублікований І. Борщаком), писав:

„...З Московщини я поїхав на Україну, країну козаків, де був кілька день гостем володаря (Prince) Мазепи, що держить найвищу владу в цій країні. Я мав до нього листа від канцлера Московщини. На кордоні України мене зустріла почесна козацька варта й з великою пошаною допровадила до міста Батурина, де в замку резидує володар Мазепа.

Колись він, хоч козак, але знатного шляхетського роду, мав надворну рангу при королі Казимирі. Батько мій і він зналися добре, навіть я замолоду бачив п. Мазепу, гарного й стрункого, при дворі [польському].

Знаючи добре, що найвищі почести міняють людей та що не завжди безпечно нагадувати високим достойникам їх молодість, я, прибувши до Батурина, привітав володаря якнайчемніше, як це належиться його ранзі, нічого не згадуючи про минуле. Проте він сам перший запитав мене, чи не буду я сином Антуана Балюза. Одержавши від мене позитивну відповідь, володар Мазепа виявив найприхильнішим способом своє вдоволення, що його Прехристиянська Величність має на своїй службі сина його старого приятеля. П. Мазепа сам згадав свою молодість і те, що бачив мене не раз у Кракові, а потім зітхнувши, процитував.

— Eheu! fugaces labuntur anni!

Загалом він дуже любить оздоблювати свою розмову латинськими цитатами й щодо перфектного й досконалого знання цієї мови може ривалізувати з найкращими отцями єзуїтами. Мова його взагалі добірна й чепурна, правда, як розмовляє, бо більше любить мовчати та слухати інших. При його дворі два лікарі німці, з якими Мазепа розмовляє їх мовою, а з італійськими майстрами, яких є кілька в гетьманській резиденції,

говорив італійською мовою. Я розмовляв із господарем України польською та латинською мовою, бо він запевняв мене, що недобре володіє французькою, хоч у молодих літах відвідав Париж і південну Францію, був навіть на прийнятті в Луврі, коли святкували піринецький мир (1659). Не знаю тільки, чи в цьому твердженні нема якоїсь особливої причини, бо сам бачив у нього газети французькі та голландські.

Володар Мазепа вже поважного віку на яких десять літ старший за мене. Вигляд у нього суворий, очі блискучі, руки тонкі й білі, як у жінки, хоч тіло його міцніше, ніж тіло німецького рейтара, і їздець із нього знаменитий.

Він дуже поважаний у козацькій країні, де народ, загалом свободолюбний і гордий, мало любить тих, що ним володіють. Привернув Мазепа козаків до себе твердою владою, великою воєнною відвагою й розкішними прийняттами в своїй резиденції для козацької старшини. Я був свідком такого прийняття, в якому багато дечого на польський зразок.

Розмова з цим володарем дуже приємна, він має великий досвід у політиці й, у протилежність до

московців, слідкує й знає, що діється в чужоземних країнах. Він показував мені свою збірку зброї, одну з найкращих, що я бачив у житті, а також добірну бібліотеку, де на кожному кроці видно латинські книжки.

Кілька разів я дуже обережно навертав розмову на сучасну політичну кон'юнктуру, але мушу признатися, що нічого певного не міг витягнути від цього володаря. Він належить до тих людей, що воліють або зовсім мовчати, або говорити й не сказати. Все ж гадаю, що ледве чи любить московського царя, бо ані слова не сказав, коли я йому скаржився на московське життя. Одначе про корону польську п. Мазепа не заховав, що вона, мовляв, іде, подібно до стародавнього Риму, до занепаду. Про шведського короля говорив із пошаною, але вважає його за надто молодого. Що особливо було мені приємне — це почуття пошани, яке володар Мазепа виявляв до особи Його Ве-личности [Людвика XIV], про якого багато розпитував мене й якому прохав засвідчити свою пошану й відданість. Це не звичайна тільки куртуазія, питома п. Мазепі, а відповідає, видно, дійсності: в залі його замку, де висять портрети чужоземних володарів, на

найвиднішому місці знаходиться гарний портрет Його Величності. Там же, але в менше видному місці, я бачив портрети цісаря, султана, польського короля та інших володарів..."

Серед яких умов доводилося провадити гетьману І. Мазепі свою державну політику, найкраще свідчить незвичайно рідка книжка Погана Георга Корба під заголовком „*Diarium itineris in Moscoviam Perillustris*", видана у Відні коло 1700—1701р. Й. Г. Корб був на Московщині в роках 1698—1699, як секретар посольства цісаря Леопольда І. Як дуже спостережливий мандрівник, Й. Г. Корб подав докладні відомости зі всіх ділянок московського життя: спосіб правління, військо, адміністрацію, вдачу і характер московської людности і т. д. Зустрічаємо в книжці також чимало інтересних відомостей про українське військо, різні військові події, а також ряд винятково цінних гравюр укріплень і міст Приазовського краю.

Безсторонні помічення і заключения Корба, що змальовували Московщину у далеко не привабливих фарбах, не подобалися московському уряду і за його

рішучою інтервенцією при віденському дворі, була заборонена продаж книги і не допущено до другого видання. Відтоді „Diarium" Корба став, незвичайним бібліографічним раритетом. Переклади Корба з'явилися на французьку мову в Парижі в 1859 р. і на англійську мову в Лондоні в 1863 р.

Й. Г. Корба найбільше дивували на Московщині судові практики і поводження на них москалів. Для ілюстрації автор оповідає про слідуючу справу: дня 24. липня 1698 р. сталося на вулиці в Москві якесь непорозуміння поміж слугами посла і москвічами. Тоді москалі наняли за невелику суму свідків, які брехливо свідчили на суді ніби ці слуги рубали людей мечами. „Коли це обманство очевидно було виявлено більш правдивим свідоцтвом, ми не могли надивуватися зіпсуітям звичаїв цього народу і на повну відсутність в них кар на обридливу звичку до брехні і фальшивого свідчення. Серед москалів завжди і скрізь можна знайти фальшивих свідків, бо до тої міри здеморалізовані в них поняття, що штука обманювати рахується майже ознакою високого розуму." Не менше характеристичний випадок був у Москві,

записаний секретарем посольства, під датою 5 і 6 липня 1699 р.:

„Московський купець вимагав від одного німця 4 карбованці, котрі той був йому винен за куплені у нього товари; коли німець почав говорити, що він стільки не боргує, то москаль старався доводити свою правдивість, брехливо призиваючи у свої свідки всі сили неба і пекла. Тоді німець пропонував москалю присягнути для вирішення справи і той негайно увійшов у найближчу церкву і брехливо зложив вимагану присягу. А трохи згодом сам признався, що німець йому був винен не 4, а лише 2 карб., а решту 2 карб, винен йому інший чоловік... Така святість присяги, така чесність перед Богом; призивати Ім'я Його всує у цього народу, вважається зовсім не безчесним!"

Про військо московське читаємо у Корба слідуюче:

„Природа створила більшість москвитян такими варварами, що вони не терплять героїчності, яку приносять чужинці."

„У жовнірів Московії в у звичці жорстоко і зовсім самовільно, без поваги до особ або обставин, бити

затриманих п'ястуком, рушницею і палицями і, запхавши їх у найгірший кут, всякими способами катувати. Особливо поводяться вони так з багатими, котрим без встиду заявляють, що кінця їх биття не буде раніш, ніж ті виплатять певну суму грошей; б'ють кожного, чи йде він під багнетами добровільно чи насильно".

Про саме московське військо Корб каже, що воно б'ється лише зі страху перед царськими карами і не знає почуття власної гідності і хоробрости: „Московини не знають, що в людині є якийсь божеський вогник, завдяки котрому хоробрість скеровує його похвальне почуття власної гідності до увінчаної слави, без огляду на саму смерть і рани." Поза тим московське військо дуже швидко піддається паніці, кидають зброю і без застережень віддаються ворогові.

То саме читаємо у Корба і про московський нарід: вони слухаються царя не через свідомість а лише своє рабство.

„Нарід неосвічений, мають в'ялий і тупий розум."

„Московит цінить дружбу по вигоді."

В проханні до царя москалі мусять підписуватися зменьшеними іменами, наприклад, замість Яків — Яшка,

конче добавляючи при цьому „холоп" і „подданий і презріннійшій раб"... Далі Корб подає слова іншого подорожника — чужинця Барклая, котрий писав:

„Навіть у Турків нема такого пониження і такого огидного, раболюбства перед скіпетром своїх Оттоманів... В них (московитів) нема ніякого стиду перед брехнею, ніякого збентеження перед відкриттям обману. З цієї країни до такої міри викинене зерно дійсного добродійства, що самий злочин має славу добродійства."

Багато місця присвячує Й. Корб військовому повстанню „стрільців" проти царя Петра I, в кінці 1698 і поч. 1699 р. Автор описує нечувано-жорстокі катування повстанців, коли їх били до смерті, смажили на вогні, колесували, відрізували носи і вуха, видирали ніздрі, садовили на коли і т. д.

„Дня 27. жовтня (1698 р.) цар наказав своїм вельможам і полковникам, що кожний з них мусить власноручно відрубати кілька голов стрільцям. „Сам цар, сидячи у кріслі, дивився сухими очима на всю цю таку жахливу трагедію і забиття стількох людей, обурюючись лише тим,

що багато з бояр приступали до цих незвичних обов'язків з дряпаними руками... Було тоді страчено 330 стрільців!"

Під датою 4 лютого 1699 р. Корб оповідає, як урядовці одного посольства бажаючи побачити московські в'язниці і катування в них, відправились у Преображенське [передмістя Москви]. „Оглянувши різні в'язниці з ув'язненими, рушили вони туди, де найбільші зойки свідчили на найбільш жахливі муки. Дрожаючи від жаху, обійшли вони три в'язниці, але зловіщі зойки і нечувано жахливий стогін змусили їх подивитися на жорстокости, які діялися у четвертій будові. Як лише увійшли туди, миттю хтіли покинути це приміщення бо зі здивуванням побачили там царя і бояр..." Ледве втікли звідтам, бо „цар і бояре були дуже невдоволені, що чужинці застукали їх при такому занятті..."

Про українське військо И. Г. Корб подає таку загальну характеристику:

„Важливим скріпленням для царських (військових) сил є Козаки. Московити схиляють їх на свій бік щорічними подарунками і стараються втримати їх вірність найщедрішими обіцянками, щоби вони (козаки) не

задумували перейти до Поляків, бо разом зі своїм переходом вони можуть забрати з собою цілий нерв московського війська; цей нарід (Козаки) сильний і перевищує Московитів і військовим умінням і хоробрістю."

Поза тим Й. Корб подає різні відомости про війну з Турками під Очаковом, Білгородом (Акерманом), Перекопом, на о. Тавані та ін., скрізь зазначаючи що поруч московського війська були Козаки під „проводом козацького вождя Мазепи". Також автор добре розрізняє територію України (Ukraine) і Московщини (Moscovia, Russia).

Серед ілюстрацій в книзі Й. Корба бачимо прекрасні гравюри міст і укріплень: Азова, Павлопіля (Civitas Cossacorum Paulopolis), Мінса, Таганрога, крім того мапи і плани гирла Дону, Таганрогу, Азовського моря то що.

Декілька рисунків укріплень і фортець були лише проектами і ніколи пізніше не були здійснені, але залишаються цінним свідомством про тогочасну інженерну військову техніку.

Й. Г. Корб, вертаючись з Московщини через Литву пише:

„Дня 31. серпня (1699 р.) ми вступили до меж Мазовії. Це небезпечний нарід; він дивиться на інших зі злодійською жадобою та відомий нічними грабунками і розбоями."

В місячнику „**Europdische Fama**", що виходив в Ляйпцігу і був поширений при королівських дворах та читаний вищими державними мужами Західної Європи, у виданні за 1704 р., що був перевиданий також в 1706 році, багато уваги присвячено гетьманові І. Мазепі, з доданням навіть його портрету. Про українських козаків читаємо, що вони „стоять під командою їхнього вождя Мазепи, котрий завдяки своїй спритности і великому воєнному досвіду, має у світі вже велику славу". Переказуючи біографію Мазепи, „Еурор. Fama" інформує, що він „був народжений і вихований поміж козаками". В молодих роках перебував при польському королівському дворі і придивляючись сварам поміж королем і шляхтою, „Мазепа як хитра голова мав найкращу нагоду вивчити при цьому дуже важний державний устрій і використати

все в майбутній потребі". „При польському полководцеві так добре грав свою роль, що цей доручив йому важні справи — посольство до татарського хана, якого приязнь була тоді дуже потрібна. Мазепа добре все виконав і при своєму повороті був затриманий Козаками, але з цим полоном сталося його велике щастя. Властиво не можна точно сказати, чи він добровільно, чи примушений був рішитися постійно залишитись при цьому народі, але при цім відомо, що він при козацькому вождеві Івані Самойловичеві був менше-більше так, як спершу при польському дворі на становищі тайного секретаря й камергера, які то становища в цьому випадку найважливіші і можуть бути добре сполучені в одній особі. При цьому відзначався Мазепа не тільки розумом, але також у війні хоробрістю і тому був спочатку генерал-лейтенантом, а пізніше, коли Самойлович мав досить причин для своєї димісії, зайняв його місце, як вождь. В цій ролі (гетьмана) старався він укріпити кордони проти татар і побудував Самару. Наступного року був коло Перекопу окружений, але не переможений. Бо хоч московський вождь князь Голіцин розпоряджав армією, що складалася з більш як

50.000 людей, то він все таки дав намовитися турками й французами на таку нечувану зраду, що не тільки добровільно перед цією місцевістю змарнував час і кошти, але також при відступі, що слідував після цього, знищив головну частину свого війська через спричинену ним самим пожежу в густих степах; все це хитрий Мазепа добре доглянув і своєю дипломатичною мовою (хистом) порівняв цього Голіцина з його людьми і випер його з краю..."

В добу Мазепи у Західній Європі з'являлося чимало брошур, листків, летючок сатиричного змісту в формі п'єс, діалогів і т. інш., в котрих плямували московську тиранію, осміювали „реформи" Петра I, та писали памфлети про його манію величі. У всіх цих виданнях Росію називали не інакше як Московія, тоді як наша земля фігурувала звичайно під назвою Україна. Серед дієвих осіб нерідко виступає в алегоричній формі Україна або український козак.

Одна з таких брошур має заголовок: *Morphei Moscovitische Schau-Bühne, oder des traumenden Rationis Status Curiose und Politische Schwdtz-gesichter ьber den*

gegenwdrtigen Statum Moscau. Herausgegeben von Iriniphilo Nugaeserio Freymund". Видано в 1691 р. без зазначення друкарні і місця друку, а сам автор — **Freymund** — псевдонім. Дія відбувається в Данпїгу, в одному з його готелів, де збирається велике товариство, що починає широку дискусію про московського царя Петра I. та його політику й поведінку. Головними диспутантами виступають: польський шляхтич, московський боярин, св'ященик з Угорщини, венецький купець, український козак і молодий німець зі своїм учителем; нарешті „Ratio Status" — це алегорична жіноча постать, що підслухує цілу розмову. Виявляється, що сторону московського царя тримає лише одинокий московський боярин, обороняючи його проти нападів. Зате всі інші — ціле товариство, включаючи сюди й українського козака, гостро осуджують поведінку московського тирана.

З часів шведського походу на Україну, один з найцікавіших мемуарів належить Даниїлу Крману (1663—1740). З походження словак, був він висланником лютеран до шведського короля Карла XII та їхав з рекомендацією семигородського князя.

Д. Крман виїхав з Пряшева дня 14. травня 1708 р. до Польщі та їхав через Бардіїв, Санч, Сандомир, Пулави, Варшаву, Вермію, Кенігсберг, звідки через Литву і Вильну прибув до Могилева на Дніпрі, де недалеко міста був уперше прийнятий Карлом XII. Далі разом з двором короля перебував цілий похід шведських і українських військ через Україну, був під Полтавою і після трагічного бою повертав разом з військом через Бендери, Молдавію і Мармарош та дня 5. вересня 1709 р. був уже в Мукачеві на Карпатській Україні. Д. Крман залишив опис цієї подорожі під заголовком: „*Historia ablegationis dni superintendentis Danielis Krmann et dni Samuelis Pohorszky ad regem Sveciae Carolum XII...*” видана мадьярською Академією наук в „*Mnumenta Hungariae historica, scriptores*” (Будапешт 1894, т. XXXIII). Д. Крман, разом з С. Погорським, дістали від Карла XII 20.000 талерів на Пряшівську євангелицьку колегію, крім того 1.000 тал. на дорогу. Тому не диво, що посли з великим узнанням говорять про Шведів та перейняли від них усі погляди на тогочасні події. Між іншим у деяких шведських старшин існував погляд, що одною з причин шведської поразки був

хибно вибраний шлях через Україну, що сталося, мовляв, на заклик гетьм.. І. Мазепи. Тоді як знаємо з певних джерел, що І. Мазепа був невдоволений раптовою зміною маршу шведських військ через Україну. Деякі шведи були також невдоволені замалою поміччю українських військ. Все це переняв безкритично Д. Крман, тому на загал ставиться до гетьм. І. Мазепи і козаків неприхильно, з недовір'ям. Почувши різні небелиці про українців, у своїй релігійній засліпленості, негативно ставиться до всього що є православної віри, хоч жадних фактів не подає.

По приході Карла XII на Україну, дня 8. листопада 1708 р. в Гірках на Десні, як пише Д. Крман, „злучився зі Шведами Козацький вождь Іван Мазепа з невеликим відділом легко озброєних козаків."

Про самого гетьмана словацький посол пише: „Муж літами понад сімдесят, з суворим обличчям, уложеним на козацький звичай, учений в латинській, польській і руській мові, власник великих достатків."

Про перехід Мазепи до Шведів, пише, що гетьман „скликав коло 30 полковників, яких мав за вірніших,

предложив їм питання, що треба чинити і з ким хочуть
лучитися: цар порушив багато їх вільностей, накидаючи
московські залоги на Україні, забираючи щороку певну
кількість коней, відмовляючи козакам приналежної
платні, відриваючи вже три роки від України три полки;
противно, шведський король живе дуже далеко і від нього
нема небезпеки для їх вільностей, навіть можна надіятися
їх прибільшення; він дуже вірний своєму королівському
слову, не покине їх, як віддадуться під його владу, досі все
перемагав, а то тому, що за ним справедливість і Божа
поміч; гетьман уже над гробом та хоче ще покласти свої
сили і кров за добро своєї України. Всі присутні
однодумно згодилися на план гетьмана, заприсягли тайну
і розійшлися."

Територію України автор окреслює, що вона
„починається на Волині і Поділлі і розтягається аж до
Дніпра, звідси вибігає до Смоленського князівства через
Сіверщину понад 180 польських миль довжини."

Цікавий опис Крмана аудієнції і обід у короля для
гетьмана І. Мазепи: „Прийшов (І. Маезиа) до короля з
невеликою військовою дружиною, що несла замість

хоругви довгу жердку; вершок її був прикрашений золоченою вороною і величезним кінським хвостом. Це була княжа хоругва, інші були менші, почасти з короною, почасти з китайки, що на ній був знак хреста, без хвостів. Після аудієнції сидів при столі з королем, що займав сам один одну сторону довгого стола ; з другого боку по правій королеві сидів Мазепа зі своїми достойниками, може десятьма, з поміж них .сестрінець Мазепа, польний маршал Войнаровський, по лівім боці (короля), напроти Мазепа. Обід тривав ледви годину, король не говорив ані одного слова, вони ж між собою підносили легкий гомін кілька разів. Було багато шведських достойників, що були цікаві побачити Мазепу. По обіді король велів собі принести ту Мазепину хоругву, заінтересований новістю, а Мазепа пішов до свого війська в сусідстві, де зібралось повно шведів."

Про відношення українського населення до шведів і Мазепа, може служити така нотатка: „Дня 17. листопада йшли (шведське і українське військо) через Райгород і Лукнів. В останньому селі мешканці вийшли наперед і подали гетьманові і королеві хліб-сіль, рибу, мед і сир.

Король дивувався звичаєві, приймав ласкаво дари, на очах селян ломив хліб, їв і коштував інших дарунків."

Цілий похід через Україну, шляхом на Батурин, Ромни, Гадяч, припав на місяці листопад-лютий під час страшенних морозів, від чого, як пише автор, гинуло багато шведських вояків і коней та нищилася зброя і припаси.

Автор був свідком, коли дня 6. квітня 1709 р. прибули до шведів і гетьмана Мазепи — запорожці на чолі зі своїм кошовим Гордієнком та були на прийнятті у Карла XII: „Запорожський отаман з товариством став перед королем: промовив до нього і зложив присягу вірности. Король відповів через свого комісара Солдана, що знав українську мову. Потім кожен із Запорожців за порядком похилявся низько перед королем, буцім то падали до його ніг. По годині відійшли від короля до гетьмана Мазепи. Цей приймав щедро старшину, а король гостив решту: бенкетували три дні."

Посли Крман і Погорський будучи на Україні, робили заходи, щоби повернутися до дому через Чорноморські степи, одначе це було річчю нелегкою. Дня 7 квітня посли

одержали від гетьм. Мазепи охоронну грамоту і рушили в дорогу через степи. Грамоту гетьмана подає автор латиною точно притримуючись оригіналу для того „щоб було видно, як у багатьох словах близька мова листа до рідної (словацько-чеської) мови." Їхали послы в супроводі відділу волохів і 15 козаків; був з ними також один козацький полковник, висланий до татарського хана. По прибуттю до Санжарів, запорожці прийняли подорожних з почестями. Але далі послы не поїхали, бо за Дніпром було небезпечно і запорожці не ручили за щасливий перехід. Послы мусіли вертати до шведського обозу і це також наставило Крмана неприхильно до козаків.

Під час облоги Полтави, яка тривала довший час, автор оповідає, що шведи дуже терпіли від голоду і різних недостатків. Страшенно докучали також мухи, які у велику спеку під час війни розмножилися так, що літали цілими хмарами. В будинках вони покривали усі стіни і стелі, а часами зі стель звисали наче б то роями аж до висоти людей. М'ясо можна було переховувати лише два дні, бо воно швидко псувалося, бракувало хліба „і навіть

горілки", котрої на Україні завжди було по достатку та коштувала дешево.

Коли дня 2. липня шведи і козаки шикувалися до Генерального бою під Полтавою, Крман записує: „Повернули ми до татар, усталених на полях проти північних ворит Полтави, і тут побачили ми гетьмана Мазепу, що їхав на прекраснім коні: він у пишнім уборі виїхав був рано до битви; король його похвалив, але велів йти до багажів, щоб шанував своє життя, коли й так здоров'я слабе" (ст. 553).

Про саму трагічну битву під Полтавою дня 8 липня, автор пише лише те, що сам бачив і що йому оповідали, тому цей опис надто фрагментарний. Бажаючи побачити бій, автор поїхав на коні у напрямку постою короля. Випадково „знайшовся я аж на самім краю лівого крила, котре замикали запорожські козаки, і котре було справді найбільше небезпечне, бо ворог легкої зброї напирав на нього."

При відступі переправлених через Дніпро було 2.000 шведів і стільки само мазепинських і запорожських козаків, як це пише Крман, хоч вступило на Україну

18.000 шведського війська і до них долучилося коло 6.000 українського війська, що мусіли під Полтавою виступати проти 50.000 московського війська! Між знатнішою козацькою старшиною, що перейшли на Правобережжя, автор згадує, крім Мазепи, Войнаровського, секретаря гетьмана (Орлика) з жінкою і кошового (Гордієнка).

Під час переправи через Буг, коли частина війська не встигла переправитися на правий бік, а настигла московська погоня, дня 18. липня „мало згинути 500 вояків, між ними козаки, знаючи добре, що не буде їм помилювання, опиралися всіма способами і боронилися аж до загину" (ст. 577).

Про події в Бендерах автор м. ін. пише, що 16. серпня прибув Меєфельт з умовами згоди від царя, а за ним царські послы, „між ними Скоропадський, полковник стародубський, вибраний на місце гетьмана Мазепи по його прилученні до шведів". Скоропадський, як переказували Крманові, оправдувався перед Мазепою за те, що прийняв титул* гетьмана, пропонований царем; обіцяв бути вірним своєму гетьманові і привести йому збунтованих козаків, як тільки прийде корисна нагода."

Вертався посол Крман з Бендер на Пряшівщину через Яси, Сучаву, Кімполунг, Сигіт і дня 5. вересня 1709 р., як зазначено вгорі, прибув до Мукачева.

З інших описів сучасників походу Карла XII, збереглося кілька „Дневників” шведських старшин, опублікованих шведами під назвою „Дневники Каролінських Вояків” („Karolinska Kii-gares Dagbocker”, Lund 1907).

Давид Натан Зільтман, пруський „доброволець” у шведській армії у своєму „Дневнику” описує зустріч гетьмана І. Мазепи з королем Карлом XII, під датою 5. листопада 1708 р.: „Того дня прибув Мазепа з кількома тисячами людей до шведського полку Гйельма [коло Гірок] ... Марширував Мазепа при згуках труб і барабанів; так само полковник Гйельм прийняв його недалеко кватир повною музикою... Вранці [7. листопада] прибув Мазепа коло 9 годин у головну квартиру до короля; мав зі собою велике товариство з інших визначних козаків: деякі старшини їхали перед ним, а один за ним; безпосередньо перед ним один з булавою срібно-золоченою і каміннями висаджуваною, а безпосередньо за ним несено бунчук з

білою головою, подібною до турецького кінського хвоста; за тим усім поступав цілий відділ. В королівській квартирі приняв його надворний маршал фон Дібен; обід їв гетьман Мазепа з королем і при столі було тільки 7 з поміж найвизначніших козаків. Гетьман сидів по правому боці від короля. Після обіду відійшов він у свою квартиру в такім самім порядку, як сюди прийшов". Далі автор оповідає, що коли шведське військо переходило через українські села, то „всюди селяне на прихід короля подавали йому хліб, сіль і яблука". Натомість ворожо поставилися до шведів міста Сміла і Зіньківці. Коло Городного і Краснокутська „гетьман Мазепа мало що не дістався в неволю [до москалів] і сказав при тій нагоді:

— Не гадав я, що б шведи утікали."

Описуючи приготування до бою під Полтавою дня 17. червня, коли шведський король був поранений в ногу, Зільтман додає: „Гетьман Мазепа був теж при тім і сам провадив своїх козаків, котрі разом з запорожцями держали фланги на правім і лівім крилі."

Про перехід шведських і козацьких військ через Дніпро, пише той самий автор: „Коли вони пополудни

після дуже прикрого маршу прийшли сюди [у Переволочну], притягнули запорожці, що з ними йшли, з великою бідою кілька дуже лихих човнів, на котрих ще того самого вечера перейшов Мазепа."

Інший шведський старшина Петре так описує вступ до Будищ під датою 15. березня 1709 р.: „Прибув Й. Екс. бар. Піпер і фельдмаршал [Реншільд] разом з цілим королівським двором під ескортою однопряжних возів, також Його Світлість гетьман Мазепа зі своїм двором, котрі всі залишилися на кватпрах у місті, тільки деякі компанії козацькі полишив на спочинок у нас на передмістю і мав він щодня 24 чоловік з однопряжних на варті при собі". Напередодні Генерального бою під Полтавою автор описує слід. епізод, як його учасник: „Мав я вести 24 людей на варту до запорожців, що саме прибули сюди [під Полтаву]; вони дістали від Войнаровського наказ йти в ліс стріляти на ворога зі своїх гарних, тягнених рушниць; мене призначив полковник Сігрот йти до них зі згаданими людьми, не тому щоб робити честь ворогови, а тільки щоб поставити сторожу коло наших союзників і не допустити до того, аби їм наші

власні війська, не знаючіг обставин, не зробили якої шкоди; коло того поробив заходи сестрінок Мазепи Войнаровський. Згадані запорожці, стояли в лісі — стріляли на ворога сидячки і спричинили йому значні втрати". Другого дня, коли Реншільд усталив своє військо межи Жуками й Петрівкою, то „мав з собою Запорозького гетьмана Мазепу з деякими відділами."

Значно обширніше пише про Україну шведський старшина Вейге (Weihe) і то не тільки про самі військові події, але також Географічні особливости України, її побут, господарство, промисл, вдачу українців і прикмети козацького війська. Отже про Україну Вейге пише:

„Ціла країна дуже плодовита, Сіверщина до того ще має багато лісів, ласкава природа не забула тут нічого, що належить до вигідного і задоволеного життя мешканців; мають вони копальні соли і заліза; та цього останнього тільки мало, більше привозять з інших місць; зате подибуються в них скляні гути, де виробляють багато скла до вікон і всяку скляну посуду, хоч не таку добірну як у Німеччині. Україна — це майже сама рівнина, в багатьох околицях має отже недостаток в дровах і воді; тому то

люди живуть там звичайно вздовж потоків і озер, села бувають не раз довгі на кілька миль. їх міста збудовані на високих горбах, заосмотрені палісадами або валами з стовбів вбитих густо при собі; діри до стріляння в них дають можливість відбивати напади татар або розбійників, інших ворогів не мали вони на думці, тому й нема у них правильних фортифікацій... Збіжжя росте тут усюди в безмежній кількості; та що його не продають задля нестачі торгівлі, роблять у землі ями, гладкі і сухі як кімнати, і переховують так цілими роками. Воли і вівці їх мають прекрасну величину і добру породу; особливо вівці такі товсті, що ледве їх можна їсти. Коні дуже витривалі і люблені більше інших (тварин), задля швидкого бігу. Ще і це цікаве, що на цілій Україні не знайдеш ні одного каменя. Козаки всі ведуть однаковий спосіб життя і однаково вбираються. Мужчини зголюють собі на голові все волосся, і тільки над чолом залишається довгий чуб. Жінки носять на голові щось як шапки, цілком пласкі як тарілки, й обвивають їх довгою плахтою; спідниця складається з тонкого волосяного сукна різноманітних кольорів, що прилягає досить тісно до тіла

і віддає його форми. І чоловіки і жінки ходять у чоботях і люблять дуже горілку; навіть визначні жінки не соромляться випити на ярмарку кілька мірок; тому то не дивниця, що вони мають велику охоту до любовних пригод"... Про запорожців Вейге пише: „Запорожські козаки належать до українських і називаються так тому, що живуть за водоспадами Дніпра на островах ... Поза мурами або зарослями вони, як і інші козаки, досить добрі, так само, як ворог уже побитий, у погоні; однак до зачіпного бою на вільнім полі вони не надаються, хоч деякі з них служать також піхотою і уживають тягнених рушниць; бо їх стріляння йде занадто помалу й дають вогонь без ніякого порядку". Знову в іншому місці той самий автор пише: Ці (запорожці) б'ються також пішо, проти загального козацького звичаю, уживають тягнених рушниць, стріляють ними дуже докладно і тому мають славу найліпших вояків з поміж усіх."

Про бій під Полтавою Вейге пише: „Наші запорожці застрілили своїми тягненими рушницями багато з московської піхоти, так що ці скоро потім, побачивши нашу підмогу, відступили через зарослі і король також

малим об'їздом завернув під Полтаву". Безпосередньо після полтавського бою, коли король з трудом утік до багажів: „появилися тут вранці ворожі драгуни, одначе не мали відваги нападати, як тільки поставлено проти них полишених тут кінних вояків і піших запорожців та дано до них два гарматні вистріли." Так само і під час переправи через Дніпро Вейге підкреслює видатну роль українських козаків, завдяки котрим урятувалося шведське військо: „В кінці під вечір вислідили запорожці кілька суден і поромів [на Дніпрі] вздовж ріки, при їх помочи уночі з великими труднощами dokonano малого перевозу."

Серед шведських летючок, що повідомляли про відому поразку московських військ у літі 1711 р. від турецьких та українських військ гетьм. Г. Орлика, одмітимо реляцію, що має заголовок: „Der blutigen Fama aus Bender fernerweitige Relation von der Schwedisch- und Tьrckischen Battaille, so den 25. Junii 1711. wider die Moscovitische Armee in der Ukraine herrlich erfochtene Victorie eingelauffen."

Місце і рік видання цієї летючки не означено, але можна припустити, що походить вона з 1711 року і була видана з пропагандивною метою.

До часів жахливого терору, який панував на Україні після полтавського погрому, відносяться спогади німців Вебера і Манштайна, в яких дуже правдиво представлені настрої українського громадянства під тиранією Петра І.

Вебер у своїх спогадах (видані у Франкфурті в 1720 році) пише: „Козаки або Черкаси володіють так званою Україною, себто смугою земель, що простягаються поміж Доном і Дніпром, повище його порогів, від них вони й зовуть себе „Запорожськими козаками". Зразу були козаки під польською владою, але „коли цей нарід почав їх занадто гнобити", вони перейшли під протекторат турків, а потім до московського царя. „Спричинником такого їх кроку був тогочасний їхній Генерал або гетьман Дорошенко, який вмів так уложити умову договору, що нове підданство не внесло в життя краю ніяких змін, а козаки, не вважаючи на свою підвладність, ніколи не відчули того, що таке неволя". Той же Дорошенко досяг того, що Україна, звільнена від усяких громадських

тягарів, користуючись вдомашненим тут магдебурзьким правом, „жила довго добром і молоком". Козаки мали тільки одну повинність — доставляти цареві 60.000 кінноти, що мало тоді велику вагу, бо козаки тішилися славою найкращого війська. [Тут деякі відомості відносяться, правдоподібно, до доби Богдана Хмельницького й І. Мазепи.] Згодом, коли це військо стало зайве, москалі забажали перестроїти їх на свій лад, але не приступили до цього зразу, зі страху, щоб козаки не перейшли до поляків або татар. Тому то московська влада пробувала покорити козаків іншими лагіднішими засобами. Але вислідом тих „лагідних" засобів було те, що Україна стала незабаром одною руїною, а від колишньої України не залишилося й тіни."

„Гетьманські (козаки) підлягають гетьманові, що живе в Батурині. Це місто мало колись величавий замок і прекрасну церкву та старі й коштовні оборонні мури. Але коли Мазепа покинув царя, князь Меншіков зайняв Батурин збройною рукою та зрівняв мало не ціле місто з землею."

Між іншим про сина гетьмана Апостола — полковника Петра Апостола, Вебер пише: „Хоч він ніколи не був за кордоном, проте говорить дуже добре по латині, французьки, італійськи, німецьки, російськи та польськи і розуміється дуже добре на фортечній інженерії."

Погром, який вчинили москалі на Україні після полтавської трагедії, викликав в Європі обурення. Наприклад у французькій реляції до міністерства закордонних справ у Парижа писали:

„Московський генерал (general Moskovite) Меншіков приніс на Україну всі страхіння помсти та війни. Всіх приятелів Мазепи безчесно катовано; Україна залита кров'ю (L'Ukraine est inondée de sang), зруйнована грабунками і виявляє скрізь страшну картину варварства переможців."

Француз Феріоль, представник французького уряду в Царгороді, з приводу Полтавської трагедії так з'ясовував крок Мазепи: „Козаки не є природними підданими царя, вони тільки піддалися ніби під його протекцію, й ніхто не може обвинувачувати їх за те, що, бачучи як нищать їх вільности, вони підняли повстання."

Велику вартість мають спогади данського посла Юля Юста, що в роках 1709—1712 був у Росії, а в році 1711 переїздив через цілу Україну. Посол не тільки докладно описує свою подорож, але робить широкі порівняння життя, побуту і культури України Мазепиної доби з життям Московщини. І хоч данський посол перебував на Московщині в характері представника союзної держави, то все таки опис життя і побуту московського народу зовсім не випадає корисно для них. Застає він їх у добу найбільших „реформ" та європеїзації цілого життя. Але ця європеїзація була дуже поверхова та не закривала справжнього обличчя росіян. Пише він про низький культурний стан Московщини, темноту, безграмотність, страшенний бруд по хатах і палатах.

„Таким чином, хоч під цю хвилину у своїй поведінці росіяни і стараються наслідувати, як малин, інші нації, хоч вони і вдягаються у французький одяг, хоч по зовнішньому вигляді вони трохи отесані, але всередині їх по старому сидить хлоп" (ст. 295).

Про побут і життя росіян посол пише досить багато і не може надивуватися диким, грубим і варварським звичаям. Наведемо деякі:

„В Росії від усіх недуг лікують три лікарі, уживаючи для того хворих і здорових: перший лікар — це російські лазні („бані“), другий — горілка, котру п'ють як воду або пиво всі ті, котрим дозволяють засоби, і третій — часник, котрий росіяни вживають не тільки як приправу до кожної страви, але також їдять сирий серед дня. Через те від них завжди страшно смердить, а чужинець, що приїздить до Росії уперше й не звик до того смороду, рішучо не в стані сидіти в них у кімнаті, особливо при численному товаристві" ... (ст. 297).

„Вживаючи огидну страву, до того ще вдягаючись крайньо неохайно і брудно, звичайно без білизни, росіяни розповсюджують від себе такий огидний, поганий сморід, що проживши три-чотири дні у тій самій кімнаті, остаточно затрують в ній повітря і на довший час залишають після себе сморід, так що для чужинця кімната залишається неможлива для замешкання" (ст. 299).

Загалом характеристика росіян і російських достойників у данського посла знаходить постійно такі вислови, що вони „пихаті, чванькуваті, усіх у чомусь підозрівають, скупі, скаредні, дрібничкові, тупі, грубіяни, незграбні, брехливі, неосвідчені."

„Коли росіяни розсердяться, то називають один одного злодіями і „мошенниками," і за дуже розповсюдженим тут звичаєм, плюють один другому в лице."

„Що можна було доброго сподіватися від людей (російських урядовців), котрі проголошують, що все роблять тільки для власної користи і вигоди та не звертають уваги на те, чи добре, чи зле висловлюються про них чужинці."

Та найбільше пише про безнастанні пиятики у москалів, не тільки у державних достойників, але також у царя Петра I, що завжди були в супроводі огидного безчинства.

„Окруження царя поводитися без совісти і стиду: кричали, свистали, ригали, плювали, лаялися і навіть нахабно плювали в обличчя порядних людей (у Нарві)." .

Про „бенкети" царя в Москві посол пише:

„Така кумпанія (разом з царем) у кілька сот людей з величезним ревом робить „нальоти" на доми купців, князів та інш. достойників, де як худоба жере і понад міру п'є, причім більшість допивається до хвороб і навіть до смерти." Дуже розповсюджений був звичай, що при таких пиятиках перед приходом „дорогих гостей" накривали підлоги палат грубою верствою соломи, „щоб після гостей можна було з більшою зручністю замести за ними та викинути їх блевоту й мочу" (ст. 58).

Про державні податки на Московщині читаємо: „Цікаво, що нема ні одної ділянки народніх прибутків, котрі б цар не монополізував і з котрої не брав би своєї частини. Навіть шинки по цілій Московщині тримає цар і одержує від них прибутки. Кожна рибальська сітка, котра біднякові дає харч, і та обложена тут річними податками."

Не краще справа виглядала і з московським судом: „У Московщині закон оминають на кожному кроці і вирішують справу без суду" (ст. 136). У всьому (коли когось притягли до суду) можна було зрештою відкупитися, даючи Меншікову „взятку" 10, 20 чи 30 тисяч рублів. При чім з того цар (Петро І) дістає „свою

частину". Загалом мені подали стільки прикладів безправства і насильства, які роблять в Росії (Московщині) у відношенні до чужинців і росіян, що. на їх перерахування і оповідання не вистачило б багатьох стоп паперу. Зрештою, що можна очікувати кращого в країні, де вищі достойники постійно повторюють: нехай цілий світ говорить, що хоче, а ми все таки будемо робити по своєму."

Перебуваючи поміж росіянами цілих два роки, данський посол робить таке цікаве помічення, щодо способів поведінки з росіянами:

„Іноді при зносинах з росіянами допомагає лайка... В іншому місці: „Загалом, коли маєш діло з росіянами, треба говорити з ними гостро й по грубіянськи, тоді вони уступають; коли ж поводитися з ними ласкаво, то від них не можна нічого добитися."

Як справа стояла з освітою московських найвищих достойників і державних мужів, свідчить факт, що сам князь Меншіков — „друга особа після царя" — не вмів ні читати, ні писати.

Не знали ніякої мови крім російської — канцлер Головкін, новгородський митрополит, духовник Петра І. Ні один з достойників не знав латинської мови, що панувала тоді в освічених колах і на королівських дворах. При царському дворі була одинока особа, що знала латинську мову — Мусін-Пушкін. Знову з царем данський посол порозумівся голландською мовою.

Одиною школою вищого типу у Росії була т. зв. „Патріарша школа" чи гімназія в Москві. Ректором цієї школи був Теофілат Лопатинський, „що народився і вчився у Львові", всі професори виключно з українськими або білоруськими прізвищами, яких посол називає „православними з Польщі", а навіть студенти цієї школи „виключно православні з Польщі".

Лише прочитавши цю частину спогадів данського посла Юста Юля, в якій він пише про Московщину, більш рельєфно виступає його опис побуту і української культури та її різниця з московськими відносинами та московським життям.

Перше місто, яке переїхав данський посол на Україні, було Карачів, як пише він „найближче від Москви місто Російської України."

У Сівську командант Григорій Культовський вітав посла і прислав йому бочку пива і боклагу горілки. Вражало посла, що Сівськ добре укріплений.

15. червня 1711 р. посол, як пише, „доїхав до болота, що ділить Російську Україну від України Черкаської або Козацької, в котрій я ще не був... У віддалі 10 км. від Глухова я побачив перше село Козацької України Кезгпап(?). У цій околиці прекрасні лани."

Про Глухів каже, що там військова залога з москалів тому, що цар „не дуже довіряє козакам."

„Козаки, будучи народом вільнолюбним, невдоволені царем за призначення до їхніх фортець російських командантів... Вважаючи себе вільним народом вони огорчені, що постійно мусять прислужуватися царю і виконувати його накази."

В резиденції гетьмана Івана Скоропадського — Глухові посла прийняв „віце-гетьман" Андрій Мартинович, тому

що сам гетьман був у поході на чолі 30.000 козацького війська.

Уперше за весь свій побут у Росії посол не згадує про це прийняття як дику пиятику, як це було на Московщині. Навпаки, це прийняття прийшло йому до вподоби і він називає його „прекрасним."

„Мешканці Козацької України живуть в добробуті і приспівуючи. Вони без мита продають і купують різні вироби (крам), займаються яким забажають ремеслом і чим хочуть промишляють. Платять вони тільки певний невеликий податок гетьманові" [Порівн. з царськими податками!].

Про самих козаків пише: „Вони у всіх відношеннях чистіші й чепурніші від росіян."

У Глухові посол зробив візит гетьманші і „старшому українському судді". Про останнього пише: „Це розумний, цілком добре вихований старець."

Про відносини поміж царем і гетьманом пише: „Цар постійно тримає на Україні міністра, щоби той пильно слідкував за гетьманом... Крім того, під час походів при Скоропадським стоїть російський генерал-майор Бутурлін,

командант 3 чи 4-тисячного відділу добре вивчених російських жовнірів."

Подорожуючи далі на Київ, данський посол вступив до Королівця.

„Королевець велике місто... Вулиці в ньому прекрасні, котрих я в Росії нігде не бачив; будинки гарні, міцні, чисті, виступають на вулицю, як у Данії, а не стоять у глибині подвір'я як у Росії. Перед Службою Божою дзвонять тут у дзвони в три голоси, як у нас, а пізніше під час самої відправи рідко подзвонюють. Козаки, подібно до росіян, грецької віри, але у дзвони дзвонять по нашому [данському!], між тим як росіяни виключно „трезвонять" (без порядку й галасливо).

Оповідуючи про ціни, посол підкреслив, що мука, риба, сіль, горілка, тютюн тут коштують дуже дешево й доброї якості.

Про цілу свою подорож на Україні посол з особливою приємністю пише, що скрізь його вітали, гостили й виявляли особливу увагу не тільки по містах, але й по селах, чого не було в Росії.

„Місцеві мешканці — каже посол — як взагалі все населення Козацької України, відзначається великою ввічливістю і охайністю, вдягаються чисто і чисто утримують доми". Усе те данського посла як видко особливо вражало після Московщини, тому під час свого переїзду про чистоту і охайність українців говорить наворотом кілька разів.

Одиноке непорозуміння бувало на Україні з кіньми й підводами. Ці збирали по селах для посла московські „пристави", які не раз не тільки зустрічали нехіть, але й відкритий спротив. Це явище посол, цілком слушно, пояснював ненавистю місцевого населення до царя і московських губернаторів.

Переїзджаючи через різні міста й містечка посол особливо відмічає Ніжин, про котрий пише: „Ніжин велике торговельне місто, укріплений прекрасним валом. У місті стоять дві чудові, великі, восьмикутні церкви, прекрасної архітектури... У Ніжині російський командант з російським відділом у 600 людей, а крім того у місті стоїть цілий полк."

Під'їзджаючи до Києва посол довідався, що через Дніпро до Києва можна їхати кожному, але з Києва за Дніпро треба мати паспорт.

Про свій короткий побут у Києві посол пише не багато і то головню про одвідини Лаври.

Про свою візиту у митрополита між іншим пише: „Митрополит — гожий, увічливий старець, що дуже добре говорить латинською мовою". Будучи у Лаврі посла знову дивує, що можна тут теж розмовляти з монахами латинською мовою. При тім треба пригадати, що у Петербурзі посол мав великий клопіт з мовою, а навіть відмітив, що сам духовник Петра I не тільки не знав латинської мови, але не знав латинської абетки. Зовсім не знали іншої мови, окрім російської, також новгородський митрополит, сам канцлер і майже всі російські достойники.

Крім того, данський посол одмічає, що по українських селах ходять до церкви з молитовниками, себто грамотні; в той же час відмічає, що сам князь Меншіков не вміє ні читати, ні писати!

При дальшій дорозі посол описує Білу Церкву, яку, як каже, торік здобували татари з 40.000 військом разом з 20.000 українськими козаками „під командою козацького головнокомандуючого або гетьмана Орлика, котрого шведський король призначив замість Мазепи і 5.000 людей доброго польського війська", при чім „при поляках були інструкторами 40 шведських старшин."

Вступаючи на територію Поділля, посол називає її „Польською Україною", при чім зауважує, що ця країна після останніх війн дуже зруйнована, тому скрізь бракувало йому харчів. Дуже зруйнований був м. ін. і Немирів, „одначе — додає Юл Юст — і останній його будиночок чистіший від найпишніших московських (російських) палат"! (ст. 246).

Яке становище було тут російського війська, свідчить замітка посла: „Дорога в Ясси до російської армії через Сороки на Дністрі небезпечна. Сильні відділи Запорозьких козаків забирають у полон обози і ще нещодавно відбили від росіян 700 підвод з хлібом і мукою..."

Про Винницю пише: „Тепер місто занедбане. її велика церква, гарної архітектури, тепер пустує і майже зовсім зруйнована. Коло самої Винниці стоїть старовинний монастир, обгороджений мурами."

„Бар — велике широко розташоване, але знищене й за-пустіле місто. У ньому ще досі є багато кам'яних церков і домів, котрі зрештою здебільшого в руїнах... Колись місто було сильною фортецею, тепер від його мурів залишилася тільки основа. У місті збереглася однаке невелика цитадель з невисокими, хоч і грубими, кам'яними стінами. Залога її складається з 70-ти польських драгунів. Жие у ній командант, полковник Снек, з походження німець.

2-го серпня посол приїхав, як пише, у „Sienkovy" [Зіньків?] — велике місто, оточене кам'яними стінами; тепер місто зруйноване. В одному його кінці, на горі, стоїть трьохкутна фортеця з кам'яними мурами і трьома високими вежами. Гармат у ній не багато, залога складається з 30 польських жовнірів. Зіньків належить польському коронному воєводі Синявському.

Посол м. ін. жалує, що не міг оглянути знаменитого Кам'янця-Подільського тому, що мусів змінити свою дорогу для того, щоб побачитись з царем під Могилевом Подільським.

Про цю частину Поділля посол пише: „Тутешня країна дуже урожайна, між іншим природа нагородила її багатим лісом з лип, буку, берези, вільхи і ліщини.”

Між іншим, посол їхав у супроводі російських драгунів, як оборони проти татар та ін. „Я вживав — пише посол — чимало заходів, щоби стримувати призначених мені драгунів від грабунку і бандитизму. Свавілья їх доходило до того, що вони часто просто погрожували залишити мене, якщо я не дозволю їм робити, що вони захотять. За моїми плечима вони грабували усякого зустрічного, продавали жидам мої коні, котрих потім після отримання грошей викрадали у них знову назад, щоб я нічого не помітив; зупинили раз одного жида, що гнав биків, на котрих було випікане царське тавро, і стали запевняти, що бики належать цареві, що жид їх украв, через що вимагали від нього по карбованцеві за штуку,

погрожуючи, що за непослух відберуть від нього товар силою."

З Поділля посол їхав до Львова, через Ярмолинці і Тернопіль. Про Львів данський посол пише так:

„Місто оточене високим валом, а внутрішній бік зміцнений невеликою старовинною стіною з вежами. Старе місто, гарніше усіх інших міст подібного розміру. Тут багато гарних палат; майже всі дома п’ятиповерхові, з невеликими колоннами з цілих кубічних каменів (квадрів) та прикрашені прекрасними різьбами; вікна мають залізні ставні і ґрати. Впрочім, війна зруйнувала важніших горожан і деякі будинки знищені... Мужчини у Львові носять польський одяг, жінки — французький. Загалом у місцевих жінок непомітно нічого польського! У Львові є замок; стоїть він на високій горі, що перевищує найвищі шпиль церкви, оточений мурами і вежами і може обстрілювати всі міські вулиці."

Далі посол оповідає, що вмішування росіян у внутрішні справи міст тощо викликало у місцевого населення обурення і нехоть до росіян тим більше, що шведи „поводилися увічливо, тоді як росіяни поводитися по

грубіянськи"... Росіяни з'явилися як союзники, одначе вимагали від поляків податків, а тепер їх діставши, забирають все з домів, у яких мешкають, крадуть, відкрито роблять усякі насилля, забирають все з домів, у яких мешкають; безсовісно, навіть у час посту, коли не сміють їсти м'яса, забивають худобу, тільки для того, щоби продати шкіру, а туші кидають псам, та роблять інші численні надужиття, опис котрих заняв би надто багато місця."

Так кінчає данський посол Юст Юл характеристику своїх союзників-росіян!

Зі Львова посол їхав до Ярослава, а далі по Сяну баркою плив до Варшави. Перепливши Синяву, 26 вересня посол згадує „місто Уліна, з останньою на мойому шляху православною церквою у Польщі". (Як видно, мова йде про Улянів над Сяном коло Ніско).

Христоф Герман Манштайн (1711—1757) мав можливість в р. 1728 зустрінутися з приклонниками гетьмана Мазепи на Запорозжжі і це викликало в нього деякі міркування і зацікавлення минувшиною України. Він писав: „Я розмовляв з українськими козаками. Вони

заселяють Україну, що є, без сумніву, одною з найкращих країн Європи. Одна її половина належить до Московської імперії, а друга до Польщі. Обидві частини розділює Дніпро або Борисфен і служить за границю."

Велику цікавість збуджує „Реляція" принца віртемберзького Максиміліана Емануїла (1689—1709), учасника походу Карла XII і свідка Полтавської трагедії. Ці записки були вперше видані духовником Максиміліана Емануїла Барділі в 1730 р. у Штутгарті (...Reisen und Campagnen durch Deutschland in Polen, Lithauen, roth und weiss Russland, Volhynien, Severien und Ukraine...), опублікована Д. Олянчином.

Про політику гетьмана І. Мазепи читаємо таке:

„Вже від довшого часу він був на свого покровителя-царя дуже роззлоблений, і тому він порішив від нього цілком відв'язатися, перейти зо своїм військом до Карла, разом з тим прийняти сторону Станіслава; він декілька разів шукав уже тоді приязні короля та йому свої послуги пропонував". Мазепа не робив своєю особою (der Person nach) жадного вигляду, був на тіло худорлявий, невисокий, а на голові мав повно кучерів або польських кіс, проте він у своєму віці (тоді ж йому було понад 60 років) виказував також іще вогненний дух та добрий розум. Його в'їзд відбувся в цілковитій тиші: перед собою він мав срібну булаву, а за собою бунчука. По приході цього гетьмана король затримався з головною квартирою пару днів і радився з ним про сучасні справи. Мова, якою вони послуговувалася, була латина."

Далі оповідається про Україну, її урожайність, продукти й товари, як також про її мешканців, що звуться козаками. „Ці хочуть бути вільним народом, не підяремним ні Польщі, ні Москві, тому вони завжди борються за свої привілеї та права, що власне й стало за причину, що Мазепа прийняв шведську сторону, бо якраз,

усупереч їх вольностям, був їх край обложений Москвою ріжного роду раціями й порціями (Onoribus und Quartieren, ст. 420).

З інших вісток подають „Reisen und Campagnen" ще такі: дня 27. вересня 1708 р. шведський король видав до населення України маніфест латинською мовою про ціль свого виступу проти Москви, а дня 28 марта 1709 р. перейшло на бік шведів „8.000 люда" козаків (ст. 438). Потім іде там мова про саму битву під Полтавою, що відбулася дня 8. липня ц. р. та під час якої короля ранено, а принца Максиміліана Емануїла взято до полону. Другого дня 9. липня барон Зітман залишив шведів і від'їхав до царя. Цього ж саме дня повернулись з-під Полтави й переїхали Дніпро: „Мазепа вже того самого вечора о 4 годині а король уночі" (ст. 454 в).

Під Бендерами „Карло дістав відомість, що цар посилав до турецького султана посольство й його просив, щоб козацького вождя або (на їх мові) гетьмана Мазепу в охорону не брали, тільки йому його з племінником Войнаровським видали". Цар хоче мати гетьмана якнайскоріш і вірить, що „справедливий султан" його не

візьме під свою охорону, за що він, цар, з „нововибраним гетьманом" обіцяє султанові „все добре та вірне су-сідство". „Хоч це ж прохання здавалося не так несправедливим, то все таки воно не знайшло на турецькому дворі жадного одобрення, бо там не вважали цього домагання за важливе, щоб таку особу видавати, яка так ревно дбала про волю, звичаї й право свого народу, та так багато перетерпіла переслідувань і тортур тільки тому, що з своїми підвладними вона не захотіла понижатися під московським ярмом, а змушена від такого утікати та шукати вперше королівської шведської, а тепер турецької охорони". Тому посла царя московського відправили турки з такою відповіддю, „що не гадають, і це також не згідне було б з турецькими законами, відмовляти охорони особі, яка її по справедливості шукає". „Великодушність султана була тим більше гідна подиву, що він осягнув би тоді дуже блискучу можливість помститися на цьому гетьманові" (ст. 554), очевидно за попередні його війни з кримськими татарами. І так турки залишили в себе „колишнього справного ворога (ehemaligen Feindes Meister) без помсти і карі."

В 1731 р. в Руані вийшов знаменитий твір Вольтера „Histoire de Charle XII", який до кінця XIX ст. перевидано понад 100 разів. В цьому творі дві сторінки присвячені Україні та особі гетьмана Мазепи, що незвичайно спричинилися до популяризації великого гетьмана в цілій Європі.

Оскільки Вольтер був зацікавлений українським питанням у своїй історії Карла XII, свідчить його власний лист до Шуазеля з дня 16. грудня 1767 р. (Бібліотека Chantilly в Парижі): „Щоб не казали, а над історією Карла XII. я багато працював... треба мати на увазі, що я був перший, хто писав про це. Наприклад про Україну. У нас знали тільки книжку Бопляна, але ж цю книжку написано людиною, прихильною до поляків. За цей час Україна була за гетьмана Хмельницького майже незалежною державою (*presque un Etat indйpendant*), потім в союзі з москалями... Я в свій час багато збирав матеріалів про Мазепу".

В своїй „Історії Карла XII", Вольтер писав:

„Україна, край козаків, знаходиться поміж Кримським ханом, Московією й Польщею, вона має більше ста наших

миль з півдня на північ і майже стільки від сходу на захід; Борисфен, що пересікає її, розділяє її на дві майже рівні частини. Найдальше на північ висунена частина загосподарена й багата. Південна частина, що лежить при 48°, — одна з найродючіших країн світу, але при цьому найбільша пустеля. Погане правління придушило все те добро, що природа дала тут людям...

Україна завжди прагнула до свободи, але оточена Москвою, Туреччиною і Польщею, вона примушена була шукати собі протектора в одній з тих держав. Україна піддалася спочатку Польщі, яка поводитися з нею зовсім як з поневоленою країною, відтак піддалася Московитові, що уярмлював її неначе рабів, як це завше є звичаєм у Московитів. Спочатку користувалися Українці (*les Ukrainiens*) привілеєм обирати собі володаря під назвою гетьмана, але скоро позбавили їх того права, й гетьмана стала призначати Москва.

Той, що правив у ті часи, називався Мазепа й мав колись ранг шляхтича Польщі, бо народився на Поділлі. Слава Мазепа спричинилася до того, що цар іменував його володарем України, Одного разу, як Мазепа був у

Москві, звернувся до нього цар, щоб він (Мазепа) поміг зробити козаків більш залежними. Мазепа відповів, що становище України і характер її нації є непереможні для здійснення царських планів. П'яний цар назвав Мазепу зрадником і загрозив, що посадить його на палъ.

Повернувшись на Україну, вирішив Мазепа повстати. Він хотів стати незалежним володарем і створити могутнє королівство з України та відламків Росії. Це була відважна людина, далекозора, невтомна у праці, хоч поважного віку.

Він з'єднався таємно зі шведським королем, щоб прискорити кінець царя. Шведські старшини нічого не знали про договір короля з козаками...

Мазепа врешті з'явився до шведів, але скорше як втікач ніж як могутній союзник. Московити викрили й попередили його плани; вони напали на козаків і знищили їх до щенту; видані приятелі Мазепа, захоплені зі зброєю в руках, загинули в кількосте тридцяти чоловік на колесі. Його міста спопеліли, його скарб загарбали, зброю й постачання, що приготовлено для шведського короля, захоплено.

Мазепа міг ледве сам врятуватися з шістьма тисячами козаків і кількома кіньми, навантаженими золотом та сріблом. Однак він приніс королеві надію на підтримку своїм розумом у тій невідомій країні та любов усіх козаків, що розлючені на Московитів прибували відділами у шведський табір...

Один лише козацький володар Мазепа дав змогу втриматися шведам. Без його допомоги шведська армія загинула б від голоду та мізерії.

Цар запропонував Мазепі повернутися під його владу, але козак залишився вірний своєму новому союзникові; чи боявся страшних катувань колесом, від яких загинули його друзі... Цар Петро, що добре поставився до полонених шведів, колесував усіх козаків, що попали до нього в полон."

Чимало чужинецького матеріалу залишилося по закордонних збірках, що освітлюють нам дипломатичну акцію гетьмана Пилипа Орлика і його сина Григора, що недавно частково опубліковані І. Борщаком.

Одна з найбільш цікавих характеристик гетьмана Пилипа Орлика належить французькому амбасадорові у

Варшаві Де Монті в листі з дня 9. листопаду 1729 р. до французького прем'єра міністрів Флері, що його віз до Парижу Григор Орлик:

„Козацький гетьман Орлик, що служив під прапорами славетного гетьмана Мазепи, гетьмана України, як генеральний комісар і писар, що вважається першим, після гетьманського, урядом у козаків, був обраний козацьким гетьманом на місце вищезгаданого Мазепи після смерти останнього в Бендерах. П. Орлик залишився з кошем 7.000—8.000 чоловік на службі блаж. пам. його Величності! короля Карла XII. Після насилля, яке турки виконали на особі шведського короля, козаки перейшли під опіку Порти, але гетьман Орлик пішов за королем у Швецію, де користувався привілеями і прерогативами „шефа союзної армії", і де знайшов разом зі своєю родиною піддержку навіть після смерти короля... Ми знаємо гетьмана [Пилипа Орлика], як людину великої ворожнечі! до москалів, розумну й відважну, дуже поважану й люблену на Україні між козаками, яким цар відібрав майже всі давніші вільности. Але козаки, хоч 18.000 московських драгунів тримає Україну в тяжкому

гніті та неволі, тільки і шукають нагоди, щоби повстати проти гнобителів і повернути свою давнішу вільність" (Архів Мініст. За-корд. Справ в Парижі).

Клавдій Рондо, англійський резидент у Петербурзі, у своїй реляції лорду Гаррінгтону з дня 24. квітня 1736 р., подає цікаві відомості! про Запорожжя. Було це в той час, коли після першого зруйнування Січі, українські козаки повернулися з Олешок і Кам'янки і zaloжили Нову Січ в 1734 році на старих містах. У часах згаданої реляції була війна з Туреччиною і козацька сила вважалася першорядним фактом та опорою цілого московського війська, тому не диво, що англійський посол старався зібрати докладніші відомості про Запорожських козаків. Хоч були це відомості почерпнуті з різних, других і третих рук, а Запоріжжя в той час утратило деякі давні організаційні своєрідності, все таки реляція К. Рондо викликає чималий інтерес.

„Позаяк тепер багато говорять про Запорожських козаків, котрі заселяють кілька невеликих островів у гирлі ріки Дніпра або Бористена, а Фельдмаршал Мініх часто згадує про них у своїх повідомленнях і напевно

тутешній двір (царський) з користю використає їх проти турок, — то, маю надію, нижче подані відомости про цих козаків не будуть зайвими.

Запорожські козаки це дуже сильний і витривалий нарід, їх кошовий (Casheyoу) або генерал має окреме приміщення розміром коло десяти квадратних футів, але інші живуть у великих хатах, що називаються курінями, у кожному коло шести чи семи людей; усякий, що бажає вступити до куріня, може жити та їсти з ними без ніяких запитів або подяк за гостину... Запорожці це є рід лицарів, котрі не допускають до свого товариства жінок, а коли з'ясується, що хто небудь з них має у себе жінку, то такий побивається камінням". Далі автор подає, що судовими справами запорожців займаються вибрані особи, в кількості 6—7 осіб та їх рішення має виконну силу після затвердження Братством. „Якщо в них трапиться крадіж і злодія пристукають на місці вчинку, то його негайно вішають за ребро. Сконстатувавши душегубця, викопують яму, кладуть забитого на душегубця і закопують їх разом. Запорожці грецької віри і доки вони були під зверхністю турків, священників призначав їм

царгородський патріарх; а в останні два роки, відколи вони під зверхністю цариці, священників призначає їм київський архієпископ. В них є одна церква, де служить ігумен та кілька священників, котрим не дозволяється вмішуватися до яких небудь цивільних справ, виключаючи заступництво за суджених та присутности при їх прилюдних каяттях у церкві у випадку коли їх порушення законних приписів не тяжкі. Запорожці приймають до свого братства загалом усіх, без різниці національності!, якщо приймуть грецьку віру і погоджуються перейти семплітну пробу (підготовку) перед наданням звання лицаря. Якщо який з братства відходить, таких не переслідують, але вважають їх негідними свого товариства." Неясно говорячи про живе майно запорожського братства, автор додає, що „наврод знайдеться хоч один козак, у котрого не було б десяти чи двадцяти голів худоби. Хоч козаки володіють багатьма тисячами коней, котрі ходять табунами у відкритому полі, проте конокрадство в них майже незнане, бо таку крадіж вважає цей нарід непробаченою. Запорожці не сіють збіжжя: під час війни вони захоплюють ріжноманітний

припас у ворогів, а в мирний час вимінюють все необхідне за коні і рибу. Вони ловлять силу риби, особливо осетрів у Дніпрі. Для своїх кінських заведень запорожці користуються турецькими і черкеськими жеребцями. Свою зброю, що складається з карабінів (Rifled Guns) і шабель, виготовляють самі. Звання лицаря може здобути в їх товаристві лише люди дуже сильні і добре збудовані (тілом), але кожний може бути прийнятий як хлоп (cholopp) або помічник (послугувач), а деякі (козаки-лицарі) тримають таких по два або по три. Запорожці ніколи не турбуються рахувати, скільки лицарів числиться в їх братстві, і на запитання про це відповідають, що не можуть запевнити, бо кількість їх росте з кожним днем, але кажуть, їх більше 20.000 осіб. Відомо, що більшість цього народу складається з козаків-утікачів з України, але хлопів чи помічників переважно поляки. Запорожці поділені на тридцять великих частин чи куренів, кожний курінь має свого команданта чи отамана, котрі при тім зобов'язані підпорядковуватися кошовому чи Генералу. Усі лицарі мають право голосу при виборі генерала чи кошового;

коли останній поводить ся невідповідно, його замінюють і вибирають іншого, як це трапилося кілька років тому з сучасним кошевим [Іваном Милашевичем?], котрого скинули і вибрали іншого, що згодом вмер, а після того знов вибрали сучасного. Вмираючи, запорожський лицар може залишити свої коні і загалом усе майно — кому бажає, але звичайно найбільше одержує церква для утримання священника."

XI. ДРУГА ПОЛОВИНА XVIII СТОЛІТТЯ.

Значно міняється характер описів подорожників другої половини XVIII ст. Коли раніш Україна була предметом міжнародної політики, а різні знатні чужинці старалися приєднати для свого уряду козацьку силу чи, у всякому разі, приєднати собі їх симпатії, — то тепер, після ослаблення і знищення козацької сили Москвою, Україна стала предметом чужинецької експлеатації. Отже більшість чужинців, що тепер вештається по Україні, хоч захоплюються красою природи, хвалять наші звичаї і

стару культуру, однак в першу чергу придивляються до того, що може стати предметом визиску з скарбів країни, яка „текла молоком і медом”. Рідше зустрічаємо подорожників, які цікавляться українським життям та більш ідеалістично оцінюють змагання українського народу.

До таких належить дуже цікава характеристика України, відомого німецького письменника, філософа і етнографа **Йогана Готфріда Гердера** (1744—1803) в його „Деннику моїх подорожей” 1769 р., що стає немов би віщунством: „Україна стане колись новою Грецією: прекрасне підсоння цього краю, весела вдача народу, його музичний хист, родюча земля, колись прокинуться: стільки малих племен, якими чей же були колись греки, повстане велика, культурна нація і її межі простягнуться до Чорного Моря, а відтіля ген, у далекій світ.”

Звичайно кожний з подорожників-чужинців чи то наших ближчих сусідів, „відкривав” для світу Україну, але при тім характеристика українців та самої країни нерідко була влучна.

Карло Хоєцький, польський шляхтич з Кракова, узятий в полон російськими військами у Кракові і відправлений разом з іншими барськими конфедератами через Україну на Сибір, залишив свої „Записки” з рр. 1768—1776, в яких згадує м. ін. Гайдамаків з Запоріжжя, що брали участь в уманських подіях.

До партії польських конфедератів приєднали москалі полонених гайдамаків у кількості 90 осіб в Полонному (осінь 1768 р.). У Києві московська влада тримала польських конфедератів і українських гайдамаків в казармах у страшних умовах, у перелюднених приміщеннях, так що люди там вмирали по 5—8 осіб денно, причім трупи їх по 3 дні і більше перебували разом з живими і хворими.

„Ми кожний день бачили, як виводили (гайдамаків з казарм) по кілька осіб, карали їх батогом, видирали їм ніздрі — по звичаю москалів, і потім відправляли на досмертне заслання.”

Далі переїзжаючи через Україну К. Хоєцький відмічає добре людське ставлення до них українського населення, яке в деяких місцевостях було навіть привітливе: „Ніжин

— місто упорядковане і багатолюдне. Мешканці, виявилося, були дуже людяні; не тільки господарі приділених нам мешкань поводитися з нами ласкаво і чемно, але і інші мешканці, коли ми виїздили, переганяли нас на санках, кидаючи нам хліб житній і пшеничний та гроші. Ми були глибоко зворушені людяністю цього народу...

Місто Ніжин добре розбудоване; будинки переважно дерев'яні, але є і кілька мурованих; мешканці займаються торгівлею на більшу скалю, а серед них є багато купців — почасти греків, почасти українців."

Але коли полонені переїхали український кордон і опинилися у Московщині, зразу ж змінилися відносини: „Ми зустріли зовсім нове для нас населення, що різко ріжнлося [від українців] своїми звичаями"... „Коли ми вїздили до (московського) села, майже усі мешканці збіглися дивитися на нас як на видовище; вони насміхалися над нами, кидали в нас снігом і грудками нечисти — поводитись з нами по ворожому; не хотіли нам нічого продавати, а якщо і погоджувалися, то вимагали неімовірні ціни."

Рубаков, росіянин, у передмові до своєї книги „Краткія политическія и историческія СВЕДЕНІЯ о Малой Россіи" (Петербург 1773 р.) писав:

„Український нарід, що визначився в минулому своїми воєнними подвигами й замилюванням до знання і лицарства, а своєю талановитістю і свободолюбством та своєрідним устроєм вславився перед цілим світом, немає дотепер точної історії та географії свого краю."

Німецький лікар і природник Самуель Готліб Гмелін у своїй чотирьохтомовій „Подорожі по Росії" (1770 до 1784) торкається також України.

Про саму територію нашої Батьківщини Г. Гмелін зауважує: „Про плодючість України відомо не тільки в Росії, але і в інших землях про це знають". Дуже цінні відомости автора про виробництво селітри на Україні. Описує він м. ін. селітрову фабрику в Уриві — козацькій слободі у віддалі 20 верстов від Яблони та загалом пише:

„Треба зазначити, що селітряні місця беруть в аренду деякі українці, котрі за певну винагороду зобов'язуються

доставляти селітру до Артилерійської Колегії і за це лише їм дозволено варити селітру."

Згадує селітряне виробництво в Острогожську „а далі на Україні, кажуть їх ще більше буде."

Досить докладно спиняється автор над історією і описом самого міста Острогожська, заснованого козацькими колоністами, що начислювало тоді 3719 осіб, з того 3510 українців-козаків; місто було торговельне при чім торгівлю займалися майже виключно козаки. Загально про українців каже, що вони „дуже пильні, вдачею веселі, привітливі, замилювані до музики, а ще більше того до пиття... Люблять і пильнують чистоти, для того і в найпростіших хатах у них значно краще ніж у найбагатших дворах у Росіян. Страва їх також делікатніща..."

Спиняючись на зовнішньому вигляді та одязі українців пише: „Волосся на голові в них навколо оголене. Нижній одяг носять бавовняний, шовковий і суконний, котрий міцно підперезують шовковими пасами. Верхній одяг довгий до п'ят і буває завжди суконний. Вони не носять

нічого на шиї. Капелюхи в них округлі... Жінки також у добрих суконних контушах."

Торкаючись медицини та уживання різних ліків, автор дивується, що на Україні вже з давних часів знали різні хімічні ліки, також розповсюджене було нащиплювання віспи.

До другої половини XVIII ст. відноситься також кілька подорожей по Україні англійських дипломатів, економістів та письменників, що збуджують особливе зацікавлення.

Джозеф Маршал, що був на Україні в 1769—1770 роках і описав свою подорож в 1772 році, говорить про Україну слідуюче:

„Україну застав я, як країну неймовірно родючу й дуже добре загосподарену, не подібну до уяви, яку я створив собі про Україну, на основі прочитаних книжок."

Переїзджаючи через Україну (Київщину і Чернігівщину) Маршал підкреслює, що „відчував себе вільним і безпечним, як у першому ліпшому англійському Графстві (області), хоч тоді була війна з Туреччиною."

Про український нарід Маршал пише: „Сучасне українське покоління — це моральний і добре вихований нарід; українські селяни — найкращі хлібороби в цілій Росії, а Україна, з огляду на скарби своєї природи є найважніша провінція Росії." Взагалі Україна не тільки подобалася але й заімпонувала вибагливому англійцеві. Скрізь, де тільки мова про українське хліборобство, лад і чистоту, порівнює наш край з найкращими провінціями Англії. „Я ще не бачив такої країни, яка б так дуже була схожа на найкращі провінції Англії, як це я зауважив на Україні."

Опис подорожі Д. Маршала вийшли в мовах англійській, німецькій і французькій.

Подібне враження зробила Україна також і на іншого англійця, професора мінералогії кембріджського університету **Едварда Даніеля Кларка** (Clarke), який у своїй книжці „Подорож до Росії, Криму й Туреччини" (Лондон 1812 р.) писав:

„Ми зустріли валки українців, що різняться під кожним оглядом від інших мешканців Росії. Це дуже шляхетна раса. Вони виглядають кріпкіше та краще від

москалів і перевищують їх у всьому, де лиш може одна кляса людей перевищати другу. Вони є чистіші, запопадливіші, чесніші, благородніші, ввічливіші, відважніші, гостинніші, побожніші та менше забобонні."

„Хати на Україні чисті і білі, як в Уельсі — мандрівникові здається, що він перенісся до Голландії або до Норвегії. Нарід на Україні нагадує верховинців із Шотландії... За столом українського селянина більша чистота, аніж за столом у московського князя... Після повстання Мазепи, російський уряд не перестав нищити привілеїв України."

Про настрій українців супроти Москви та про лад і порядок на Україні, подібні міркування подає невідомий автор у геттінгенському **„Магазині науки і літератури”** в статті „Замітки по дорозі з Петербургу на Крим у 1771 р.". Переїзджаючи через був. резиденцію гетьмана Мазепи — Батурин, автор зауважує:

„Цілий нарід з приємністю згадує часи, коли Україна була самостійна та з обуренням відноситься до спроб теперішньої влади, звернених до обмеження його давніх вільностей"... „По землях цього народу можна

подорожувати куди безпечніше, аніж по найбільш поліційних державах. Цю різницю помітно головню з моментом переїзду з Московщини на Україну. Бо на Московщині поштарі звикли попереджувати подорожних про небезпечні місця; але на Україні нема таких місць."

Зовсім відмінна характеристика російського життя і відносин. Наприклад англійський відомий дипломат **Гарісон (Мальмсбюрі)** у листі до Вільяма Ідена, з Петербурга дня 2. лютого 1778 р. так в кількох словах характеризує російське життя доби Катерини II.:

„Велика пишнота і невелика моральність, здається, розповсюджені у всіх верствах; підлесливість і плазування характеризує нижчі верстви громадянства, самовпевнність і гордість — вищі (верстви). Легкий, але пестрий полиск покривають найбільш нерозвинені і неосвічені мозги. Їх забави, прибранство покоїв і кількість слуг носить зовсім азійський характер і, що дуже дивно, хоч може і вповні природньо, не дивлячись на те, що вони все переймають у чужинців і не мають (я кажу про вищі верстви громадянства) ні в звичаях ні в характері нічого

власного, що, загалом кажучи, чужинець, який з'являється поміж ними, буває зле прийнятий."

Цікаві два описи подорожі по Україні академіка Гільденштедта: один в Приазовському краю і другий в центральній Україні. Автор — член російської Академії наук, по національності німець, писав свої описи німецькою мовою.

У своїй подорожі по побережжі Азовського моря в роках 1771—1774, Гільденштедт описує цілий ряд міст, які були недавно засновані або щойно розбудовані: Черкаськ над р. Аксаєю, Ростов, Азов, Семенівська фортеця (Міус), Павловськ, Петровська фортеця, Бердянськ та ін. Крім того, говорить про комунікацію (переважно водяну), економічні відносини, промисл, торгівлю, санітарні відносини, епідемічні хвороби, господарство, а особливо багато подає відомостей про рослинність, опис річок та доріг.

Описуючи Ростов, спиняється над Козацькою осадою коло міста і досить докладно говорить про корабельні верстати і типи кораблів, які він бачив коло Ростова і Таганрога. Над розбудовою пристані і регуляцією річок

працювали тоді, як каже Гільденштедт, полонені турки, „а також Малоросіяне". Досить докладно спиняється автор на приготуванні українцями сушених та інш. консервованих риб, що було тоді важною галуззю харчової промисловости України. В іншому місці говорить про добування соли з соляних озер, яку „Запорожці добувають для своїх рибних фабрик". Коло Азова описує шкіряну фабрику. В Азовських степах були ще табуни диких коней — „тарпанів", згадує також про бажантів, яких називали „мажарськими курами". По дорозі з Ростова на захід, автор бачив багато кам'яних „баб", які збереглися, як каже автор, по берегах річок Ягорлика, Манича, Донця і Тузлова. З опису виходить, що зовсім безлюдні степи Чорномор'я, російська адміністрація заселявала головню донськими козаками,, тоді як українцями користувалися переважно як „спецами". З українських поселень зазначає коло Таганрогу на оборонній лінії по річці Міус „три свободи Малоросіян» кожна по 100 родин: перша коло річ. Сарматки, друга нижче Коров'ячого броду, третя вище його". Хлібороби сіють тут жито, пшеницю, ячмінь, овес,

просо, а найбільше жито і просо. Описуючи рибальство, автор каже, що коло Таганрогу у селі Обрив уночі ловили рибу „одним неводом 1.000 саж. довжини і $1\frac{1}{2}$ саж. ширини і піймали 60.000 риб, а серед них були осетри, соми, коропи, сіврюги, чечуги, найбільше судаків („сули" і „підсули"), сіньгів і чехоні (*Cyprinus cultratus*), зате мало резуби (*Cyprinus pignus*), скарбії (*Scomber*) і тарані. Але на загал тарані буває багато, „якої така сила заходить до Дону, що її на березі загребають лопатами."

„Рибу скуповують українці, які були тут і за моїм побутом". На віз, запряжений парою волів, навалюють цієї „боковини" (дрібної риби) до 5.000 штук і продають на Україні за 10 карб, тисячу."

Недалеко фортеці Міус, було козацьке село „П'ята рота" побудоване почасти донськими козаками, почасти малоросіянами ... але чума, що лютувала тут в 1771—1772 роках знищила не менше третину населення". У віддалені 5 верс. від фортеці Павловськ на північ є „нещодавно побудоване українське село, що називається „Первое Малороссійское селеніе" або Сарматська Слобода (бо над річ. Сарматкою). Кажучи про хати над р. Міусом,

зауважує, що донські козаки „здебільшого живуть у курних хатах, але малоросіяне у своїх мазанках улаштовують з вербових прутів комини, до яких дим проводиться у сіни через рукав". Українці вживають великий плуг, тоді як донські козаки — московську соху.

„Наказом (московського уряду) ріка Кальміус була проголошена кордоном поміж Донськими і Запорозькими козаками". Але перед війною (з турками), каже автор, запорожці мали хутори аж по Міус. „А коли околиці Таганрогу були ще пустелею, запорожці за певний податок, який брали вівцями, дозволяли Кримським татарам переходити через Кальміус з худобою, котру вони і пасли літом на цілому просторі до Самбека, звідки вони в осени верталися на Крим". На березі Кальміуса „ми приїхали до форпосту, що був зайнятий запорожським полковником з залогою 200 чоловік (Козаків). Описуючи Бердянську Косу, каже, що тут є камбала, коропи, тараня, літом сила лебедів і баб (Onocrotali, в україн. літописах „Неасит" на Дніпрових порогах). З Бердянська розходилися дороги до Таганрогу,

Генічі в Криму, також до Олександрівської фортеці на Дніпрі, звідки йшла дорога до Бахмута."

Другий опис подорожі Гільденшедта 1774 р. під заголовком „Reise durch Russland" в 1774, повний важних відомостей про природні багатства, ремесла і торгівлю України. Знаходимо там також багато відомостей про Київ, його пам'ятки і будови. Про саме місто читаємо:

„Овочеві дерева можна знайти майже коло кожного будинку в Києві", в них м. ін. росте багато волоських горіхів і морви (шовковиці). „На Подолі є державна шовковична плантація з 500 великими морвами. Є також і виноградники."

Про Хорол і Камишин Миргород, полку пише, що тут розвинене гончарство з виробництвом кахлів і посуду.

В Решетилівці „славні тутешні завивані смушкові шкірки на цілій Україні вживані для виробу шапок. Сотня таких шкірок в Ромнах продається тепер по 60—70 руб., раніш по 30 руб." Ці смушки „визначаються особливо гарним виглядом."

Спинається Гільденштедт також над Ніжином, як одним з найважливіших торговельних осередків України,

особливо в XVII ст. Тут подає автор важні і обширні інформації про українську торгівлю взагалі. Купцями були (в 1774 р.) українці, росіяни і греки.

„В Ніжині можна зустрінути крам (вироби) найрізноманітнішого походження: європейські, турецькі, кримські, московські, сибірські, тому що тут головний торговельний пункт поміж Росією з одного боку, Кримом, Молдавією, Валахією, Туреччиною, Данцігом і Ляйпцігом — з другого боку". За відомостями Гільденштедта, майже ціла торгівля в Ніжині була в грецьких руках. До Данцігу, Ляйпцігу і Шлеська вивозять хутра, віск, юхту, клей, щетину; звідти привозять тонке середньої якості голландське і англійське сукно, шлеське полотно, французькі і німецькі шовки і бавовняні вироби, галуни, штирські коси і різний блаватний крам. До Польщі вивозять хутра, тютюн в необробленому вигляді, юхту, кримський сап'ян; звідтам привозять сіль і вже оброблений тютюн. До Молдавії і Туреччини вивозять грубе полотно, хутра і юхту; привозять з Молдавії і Валахії вино і кам'яну сіль, а з Туреччини — шовк і колоніальні вироби — бринзу, ріж, каву, мигдаль, грецькі

горіхи, фіги, родзинки, коріння, цитрони, південні овочі (сирові і конденсовані та наливки з них). До Криму вивозять грубе полотно, хутра; звідтам привозять сіль, сап'ян, смушки, горіхи, ріж і вино.

Крам доставляється з Перекопу і у внутрішній торгівлі волами, зі Шлеськом — на конях. Підвозять під Ніжин крам також водяними шляхами, звичайно вигружують його в Кладкові на Десні у віддалені 50 км. від Ніжина.

На ніжинських ярмарках 1—14 жовтня бувають поляки, турки, греки, татари, запорожські і донські козаки, калмики і росіяни. Татари, калмики і козаки приганяють сюди головно коні і худобу. Зі стародубського полку привозять головно грубе полотно (2 копійки за 1 аршин), з Добрянська на Дніпрі — добру юхту, з Ромна, Івангорода на Острові та з Умані — прекрасний тютюн, з Коропа — добру горілку.

Автор подає також різні ціни які пізніше значно зросли після ліквідації Запорозької Січі у зв'язку з московською експансією (відомости 1787 р. Меллера).

По дорозі з Криму збирається мито в Царичанці (на старій „Українській лінії”), далі в Кременчузі, Василькові і Добрянці на Чернигівщині.

Про промисловість Ніжина читаємо, що крім ремісництва тут відоме виробництво ткацьке і виріб капелюхів. Була суконна фабрика в с. Рясці у віддалені 15 км. від Прилук, а також в Батурині. Грубе сукно цих фабрик продавалося по 1 коп. за аршин. Ремісники виробляють також канати, шкіри. Багато виробляють льняного полотна по селах Стародубського полку (2 коп. за 1 арш.). У Вишенці на Десні виробляють тонке полотно подібне до шлезького (1 арш. за 25—35 коп.). Коло Тонели є парусна фабрика Рум'янцева. Все це, як бачимо, дуже цінні відомости про розвиток промисловости на Україні семидесятих років XVIII століття.

Для освітлення побуту і звичаїв українців цікавий опис двох подорожей по Україні німецького лікаря з Гамбурга, що був при польському дворі, Погана Вільгельма Меллера. У своїх спогадах „Подорож з Варшави на Україну в 1780 і 1781 р.” („Reise von Warschau nach der Ukraine”, видання 1809 р.) і „Подорож з Волині до

Херсону" (вид. 1802 р.), И. Меллер описує дорогу водним шляхом по Случі і Дніпру та переїзд через міста: Красностав, Володимир, Крем'янець, Любар, Чуднів, Остріг, Бердичів, Біла Церква, Гумань, Погребище, Гранів, Бершадь, Могилів на Дністрі, Балта, Немирів, Чорнобиль, Київ, Канів, Черкаси, Кременчуг, Херсон та ін. Хоч писання И. Меллера дрібничкові і однобічні, все таки дають чимало цікавого матеріалу про Україну. Передовсім спиняє він свою увагу на санітарні відносини, економічні і торговельні обставини, суспільні відносини та адміністративні умовини. Подає також деякі відомости про місцеві говірки, обрядовість під час свят, будову подільських хат, скляні гути, торговельні зв'язки України з сусідами і т. д. Торкається Меллер також деяких історичних моментів, згадує про Гайдамаків, Запоріжжя. Від аптекаря м. Кременчуга Шіка, Меллер довідався подробиці про зруйнування Січі. До запорожців належав і сам Шік — „людина цілком знаюча своє діло і загалом дуже розумна і освічена", — як рекомендує його Меллер. Отже, цей аптекар Шік оповідав йому, що при погромі Запорозької Січі московськими військами, москалі

розграбували у Січі 400.000 карбованців. Він же передав Меллереві зміст думи-плачу запорожців з приводу втрати свободи..

Про місто Кременчуг Меллер пише, що був там дерев'яний будинок ратуші „вибудований з смаком, прикрашений колонадою"; хвалить також мандрівник кременчуцьких ремісників. Далі подає, що в Крюкові була фабрика матерій, zaloжена в 1786 р. з 6 робітниками - швейцарцями; в Кременчузі — з 1787 р. фабрика шовкових панчіх під дир. Юнг з Берна з 20 робітниками швейцарцями і 200 місцевими.

Прихильно висловлювались про українців не тільки ті чужинці, що мали змогу побувати на Україні, але також ті, що зустрічалися з українцями поза межами нашого краю або навіть лише теоретично знайомилися з українським питанням. До таких, наприклад, відноситься Жан Бенуа Шерер (народ, в 1741 р.) зі Штрасбургу, атташе французького посольства в Петербурзі, автор „Аналів Малої Росії, або історії запорожських та українських козаків, чи Малої Росії, від їх початків до наших днів, у супроводі скороченої історії козацьких гетьманів і

відповідних документів" (Париж 1788). У передмові Ж. Шерер писав:

„Хроніка, яку оце ми видаємо, це історія більш славного, аніж відомого народу, народу, якого первопочини сягають більш аніж 800 літ в глибину минувшини, але ім'я якого знаємо ледве 200 років". Український нарід, на думку автора, гідний уваги кожного освіченого європейця, „Бо коли образ зусиль цього народу для збереження своїх вільностей, віри, устрою і звичаїв, словом усього, що є дороге людині, цікавить наше жадібне наук століття, то ми не в силі достаточо оцінити запалу і спонук, які оживлюють цей нарід". Про українських козаків читаємо, що вони „воліли невігоди важких походів, аніж спокійне життя рабів. З їхньої історії довідуємось, як то батьки переказували своїм синам горде почуття незалежности, як найдорожчу спадщину, при чому клич — „Смерть або Воля" — був їх самотнім заповітом, що переходив з батька на сина, разом з прадідівською зброєю."

„Українські козаки були спокійний нарід ; вони відповіли на узурпації польських магнатів і клиру

спочатку уступками; згодом, коли вони помітили, що існує тільки одна думка — їх роздавити, нема нічого дивного, що вони взяли за шаблі, щоб скинути важке ярмо, та затвердити свій нахил до незалежності... Нарід цей, багатий на перекази про своїх прадідів, скинув ярмо неволі, й цього йому не можуть простити. На те, що козаки зробили, щоб забезпечити себе, дивились, як на революцію, а кожне повстання вважається за злочин, коли сили не відповідають розпочатій справі" (ст. VII).

„Україна — це незвичайно багата країна, вивінувана усіми скарбами природи". Вдачу українців И. Шерер окреслює так: „Українці це рослі, сильні люди, привітливі й гостинні, ніколи нікому не накидуються, але й не зносять обмеження своєї особистої свободи. Невсипущі, сміливі і чесні, але — трохи мають нахил до пияцтва..."

Коло 1775 р. вийшов анонімний твір під заголовком „Le Faux Pierre III ou la vie et les aventures du rebelleJemelyan Pugatshev" с. т. „Фальшивий (самозванний) Петро III або життя й пригоди бунтівника Ємельяна Пугачова". Автором цієї книги, що має 296 стор. і направлена проти Катерини II та російської

політики, є правдоподібно французький посол при російському уряді Дюран, що не тільки сховався за літерами „M-r F. S. G. W. D. B.", але також подав, що книга ніби видана в Лондоні, коли в дійсности видрукована в Парижі. В цьому виданні зустрічаємо також цікаві місця про Україну і стародавніх українців („les anciens Ukrainiens") автохтонів української землі, як це пише свідок зруйнування Запорозької Січі і катування українців. Дюран зазначає, що територія України займає простір поміж Польщею і Росією (Московщиною) та що по ній течуть кілька великих річок — Дністер, Буг, Дніпро, Десна, Донець, Дін, Самара та ін. На стор. 30 автор подає слід, висвітлення назви „Україна" і Окраїна: „Треба відрізняти між Україною, яку географи називають також землею Козаків, й украйною або окраїною, про яку тут говориться. Перша (земля Козаків) лежить поміж Польщею і Росією, є територія дуже плідюча, орошується кількома великими річками. Окраїна (L'oscaina) ж навпаки, є земля вся покрита лісом, майже не оброблена, населена Татарами, які платять данину і не мають ні міст, ні містечок. Вона (Окраїна)

лежить поміж південною Московією (Moscovie Mïridionale), і Малою Тартарією". Отже нема сумніву, що автор тут пише про землю — Окраїну, що займає простір з частини сучасної Вороніжчини, Харківщини і Курщини з містами Білгородом, Осколом, Валуйками і Єльцем, яка зазначена на різних мапах XVII ст. з тим самим означенням „Окгаіпа", напр. на мапі Московщини І. Масси 1633 р., на глобусі Корнеліуса 1660—1670 р. в Національній бібліотеці в Парижі, в атласі Де Віта 70—80-их років XVII ст., на мапі Н. Jaillota виданої в Амстердамі 1692 р. та ін. Та ж сама „Окраїна" зазначена на долученій тут мапі голландського походження, кінця XVII ст., що була знайдена автором у бібліотеці Баворовських у Львові. В книжці Дюрана на ст. 66 читаємо про події після 1654 р.: „Коли Україна стала поневолена Росією, багато нещасних мешканців України емігрували в „Окраїну"... і присягли непримиримо ненавидіти все, що було русским." (Гл. мапу на таб. X.)

В кінці XVIII ст. російський уряд розпочав колонізацію Чорноморських степів, здобуття котрого коштувало багато українських жертв протягом багатьох століть. Цю

колонізацію москалі проводили за поміччю закликаних різних чужинців — італійців, німців, сербів, жидів, даючи їм різні привілеї, позички, реманент, звільняючи від податків і т. д. Подібні привілеї мали також москалі, що зліталися сюди зі всіх боків Московщини. Зовсім інакше ставилися до українців. Вони не тільки не мали подібних привілеїв, але мусіли платити великі податки. Крім того, російська адміністрація ставилася до них з великим підозрінням, бо ж це були, переважно козаки, бувші запорожці і „мазепинці", що вміли шанувати волю і відстоювати свою гідність.

На це ненормальне явище один з перших звернув увагу Дігуров, професор харківського університету, з походження француз, прізвище котрого перекрутили на московський лад. У своїй праці „De la civilisation des tatarsnogais", що торкається нової колонізації Чорномор'я, пише, що Українці, які селилися поруч з ногайцями коло р. Молочної, а які прийшли з центральної України, перебували у жалюгідному положенні. „Головна причина їх біди була та, що вони прийшли майже без ніяких засобів на нові місця, де їм потрібно було здобути усе

необхідне, а в той же час платити значні податки, а між тим землі в них було мало". Спиняючись далі над засобами, які б поліпшили стан цих українських колоністів, Дігуров пише : „Але чому не дати їм у вигляді авансу хліборобське приладдя, худобу і гроші на будову хат? Вони все це напевне виплатили б з не меншою акуратністю, ніж італійці, німці, жиди... Звільнення їх на 5 років від влади „капітанів-ісправників" [московська адміністрація] і від відомих податків (котрі треба було би довго перераховувати!) було би для них великим благодійством". Був це, розуміється, „глас волюючого в пустелі".

Гаран де Кулон (Garran de Cullon), член французького Конвенту і генеральний прокуратор, у своїй книжці „Recherches politiques sur l'Etat ancien et moderne de la Pologne, appliquées a sa dernière révolution", с. т. „Політичні досліді над старою і новою польською державою"... (Париж 1795 р.), цілий шостий розділ праці присвячує Козаччині та Україні — країні широкій і родючій, „гарній та великій, як пів Франції, де панувала приємна атмосфера свободи, незалежности, братерства й

рівності". Торкаючись історії України від часів унії Литви з Польщею, коли Україна стала васальною державою, автор більш докладно спиняється на добі Б. Хмельницького і російської супрематії в XVII ст. (подаємо за І. Борщакком) :

„Цар Петро дав легко козакам королівські обіцянки, яких володарі ніколи не відмовляють, але ніколи й не додержують". Та після скасування української автономії: „Велику частину українських земель роздано тому родові кріпаків, яких називають російською шляхтою. На Україну наслано російські суди, найбільш підкупні в Європі, й офіцерство російського походження. Наостанку, як Катерина зібрала рабів із усіх своїх провінцій, щоб скласти кодекс, чого так ніколи й не зробили, і коли під час того козаки вимагали повернення своїх законів та автономії України — їх делегатів сковано, перевезено у Петербург, де майже всі померли у в'язниці від голоду і холоду. Нещасні козаки зробили останню спробу, щоб звільнитися від російської кормиги і на початку цього століття з'єдналися зі шведами. Але ворожнеча і корупція

оволоділа їх старшиною, вони справу програли і всіх запорожців розстріляно без різниці віку та роду."

„Коли вже на Україні запанував мир, що йде слідом за поневоленням, одного дня Європа дізналася про абсолютне винищення запорожців. У своєму маніфесті чеснотлива Катерина закидала запорожцям їх розпусне життя, їх відданість своїм законам, на які вона сама — ця релігійна цариця — присягала, що їх не порушить. З того часу Україна все більше і більше западала у дикий стан."

„Але природа у своїй творчості та свободі могутніша, ніж тиранство. Жменя їотів, що втікли в гори Астурії, зуміли вигнати маврів з усіх провінцій Іспанії; також і геній незалежності ходить-блукає поміж нещасними останками українських козаків. І може буїи, що недалекий уже час, як враз із кримськими та кубанськими татарами під проводом нового Пугачова, українські козаки змінять обличчя Росії, а Україна, поневолена в різні доби своєї історії, не зазнаватиме більше сорому, щоб бути скованою від рук, призначених до роботи голкою та веретеном (жінка — Катерина)."

До перелому XVIII і XIX ст. належать „Mmoires secrites sur la Russie" с. т. „Секретні спомини про Росію" Шарля **Франсуа Масона**, видані в рр. 1800, 1804 і 1863 р. III. Ф. Масон, француз з походження, служив у російському війську в рр. 1762—1807 і близько стояв коло царського двору, його справ та інтриг. Хоч автор висловлюється про московську тиранію досить обережно, „стараючись" — як сам пише — „затримати рівновагу між вдячністю до нації, яка його так гостинно прийняла, а нехіттю до уряду", все таки його зауваження розкидані по цілій книжці, що до України і українських змагань, досить цікаві. Він не зле зорієнтований у взаємовідносинах поміж Україною і Московщиною і виразно розрізняє „russe" від „ukrainien".

В XIV розділі своїх „Секретних споминів" III. Масон пише (за перекладом Ю. Косача) :

„Войовнича нація Козаків зменшується з дня на день. Вона скоро зникне з поверхні землі, так як зникли інші, на яких зотяжів російський скипетр, хіба що якась щаслива революція прийде в швидкому часі, щоб визволити її з під ярма, яке її нищить і давить...

Козаки, не мають нічого спільного з росіянами, хіба що грецьку релігію й зіпсуту мову. Їхні звичаї, навпаки, спосіб життя, їжі, війни — цілком відмінні, коли не брати під увагу загальних схожостей, які завжди існують між межуючими народами, наближеними до себе вузлами релігійними й політичними. Козаки є далеко гарніші, вищі, активніші, зручніші, вигадливіші й особливо далеко чесніші за росіян, менше звиклі до рабства. Вони щирі, відважні й говорять сміливіше. Їх зверхність менш одноманітна і тавро, що їх накладає рабство, їх ще не цілком споганило та не дало скарлуватіти. Козаки, це Номади, чабани, войовники, грабіжники. Росіяни — осілі, хлібороби, крамарі, тому природньо, вони менш войовничі й великі шахраї в торгівлі. Козаки жорстокі й криваві, але тільки в розгарі військової дії, росіянин є з природи холоднокровно-безпощадний і суворий...

Козацька нація тратить незалежність, яку мала перед своїм об'єднанням з Росією. Її перестають щадити з хвилиною, коли впевняють, що це увійде їм безкарно. Повстання великого гетьмана Мазепи викликане лихим трактуванням, дало початок до гноблення їх

(козаків-українців) ще за царювання Петра I. Цей імператор відобрав їм право вибирати свого вождя. Він переводив примусові зтяги в їх країні і обмежив козацькі контингенти, що відтепер могли бути тільки періодичні і тимчасові. Розгніваний їх відданністю Карлові XII, він згнобив козацькі племена й розкинув їх войовників по різних областях своєї безмежної держави. Одначе його наступники, що поважали останні козацькі військові і громадські інституції, бо боялись, щоб остаточно, утискаючи їх безмежно, не кинули в підданство туркам або Польщі, або кримським татарам. Та з хвилиною, коли ці три вороги перестали бути страшні для Росії, козаки опинились у рабстві царату. Тепер, їхня прадавня республіканська конституція не існує, рівність поміж ними зникла. Їм дано шляхту і нині дуже тяжко простому козакові дійти до якого-небудь ступня.. .

Унія козаків з Росією була добровільна й умовна — їхні землі з бідною достатні для їхніх мандрівних черед та людности колись чисельної, були спільною власністю цілої нації. Жаден чужинець, навіть росіянин, не міг там

осісти без дозволу загалу і Республіка з великою відвагою боронила своїх кордонів проти замахів сусідів.

Ось який був колись стан козаків, стан щасливий, коли порівняти їх колишню цілковиту незалежність з теперішнім цілковитим поневоленням росіянами, нинішніми їхніми панами або товаришами рабства. Від часів Мазепи, вони не мали більше великого гетьмана обраного з поміж себе. Ця гідність була скасована і титул служив лише для декорації кількох фаворитів російських імператриць, як напр., Розумовського та Потьомкіна...

Російський уряд завжди зтривожений і завжди підозрілий, через те, що він завжди гнобить, не обмежився одним забезпеченням себе супроти нації, яка має так багато кігтів. Не вистачає йому того, що він відбирає їй її військову силу, розчленовує її територію й втілює в давні російські провінції. Оце недавно він розпочав розчленування самої нації. (Мова про „трансплантацію" 50 тисяч українців на Кубань і побережжя Криму)." Закінчує автор свій вступ про українців так: „Козацька нація є нині в стані кризи, вона хвилюється і б'ється під ногою колоса, що її розчавлює..."

ХІІ. ДЕВЯТНАДЦЯТЕ СТОЛІТТЯ.

З самого кінця XVIII ст., коли Україна стала звичайною провінцією („інтегральною частиною“) російської царської імперії, а тим більше з початком XIX ст., посунуло на „землю обітовану“, чимало росіян-москалів різних професій, стану і віку, що жадібно описували усі багатства „Малоросії“. Але при ближчому пізнанні країни та її мешканців мусіли признати правдиве обличчя України під оглядом культурним і національним.

Російський вчений **Васілій Зуєв**, що подорожував по Україні з доручення російської академії наук в рр. 1781—1782, подає цікаві відомости головно про Слобідську Україну („Подорожные записки Василия Зуева ст. Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 г.“, Петербург, 1787). В. Зуєв виразно зазначає, що на Харківщині нарід своєю мовою, одягом і звичаєм зовсім відмінний від росіян. Зокрема про оселі українців каже, що вони дуже розлогі, всі будови дерев'яні, вимазані зовні глиною і вибілені; всередині хат дуже чисто. Земля на Харківщині дуже родюча — „куди не поїдеш, скрізь поверхня землі

вкрита здебільшого збіжжям, а далі або баштани, або овочеві садки". При тім москаля дивує, що українці хоч і мали достатньо „земних плодів", не знали розкошів, не гналися за грішми і наживою, продаючи надвишку своїх сільськогосподарських продуктів, а приїзджим купцям продавали лише те, що вже не могли самі використати. Дуже поширені були ярмарки, а на більші ярмарки, наприклад в Сумах, Харкові тощо, з'їздилися купці не тільки з російської держави, але також з Польщі, Німеччини, Молдавії, Греції. Вони привозили англійські сукна, півсукна, різні тканини, англійську та шлезьку золоту та срібну парчу, шовки, оксамити, бавовняні матерії, галантерейні речі, посуд, різні вина та інші напитки. Греки, волохи і кримські татари привозили ще солону чорноморську рибу. З Дону приганяли коні. Місцева українська людність продавала свої вироби — хліб, худобу, дріб, горілку, садовину, мед, віск і простіші сукна. За готівку купували тільки вино і сіль а все інше набували виміною.

Росіянин П. **Шаліков** („Путешествіє въ Малороссію", Москва 1803—1804) в їзджаючи до меж України в 1803

р. пише: „Побачивши Малоросію, очі мої не могли налюбуватися побіленими хатами, чепурним одягом мешканців, ласкавим, милим поглядом прегарних тутешніх жінок". Автор залюбки описуючи життя і прийняття поміж українською шляхтою, був здивований, що поруч зі шляхтою (був. козацькою старшиною) він зустрічав на балах і родини св'ященників, а на балі в Полтаві захоплювався одною красунею попівною, яка прегарно танцювала. „Цей факт (попівна, що танцює у „великому світі") — каже П. Шаліков — може свідчити про ступінь просвіти поміж тутешніми попами і про те, як вони виховують своїх дітей". При тім зауважує: „Чи бачили ви коли-небудь у Росії [с. т. на Московщині] попівну на балі „прыгающую контреданцы?" (ст. 101). Загалом — каже автор — не можна рівняти українського св'ященника з московським. Українські св'ященники своїм поведженням служать приміром для всіх і тому вони „користуються особливою повагою". Живуть вони у достатку, бо „просвіта їх відповідає укладові їх життя."

Про жінок-українок пише: „Загалом жінки тут милі, майже всі з „томними" і разом з тим палкими очима, в

котрих так яскраво виявляється чулість душі і серця. Природа наклала на їх обличчях знак любови і ніжности". Поведінка українських жінок також відмінна: „Тут не Москва: не скоро господиня дому вас уласкавить — не буде зараз же запрошувати вас на вечірку, на обід, на вечерю."

П. Сумароков („Досуги крымскаго судьи, Петербург 1803, 1805), коли вперше вступив на українську землю, занотував: „Інші обличчя, інші звичаї, інший одяг, інший устрій і чую іншу мову. Невже тут межа Імперії? Чи не до іншої в'їжджаю держави?"

Живо описує побут і вигляд українців В. Ізмайлов („Путешествіе въ полуденную Россію, въ письмахъ", Москва 1800, 1802). Про подружнє життя він пише, що воно в українців відзначається великою любов'ю, пошаною і довір'ям: „Взаємна любов створює в їх домашньому господарстві кращу гармонію і порядок, ніж влада і послух у нас (росіян)... Дівчата мають вільну поведінку, кожна з них є гарна, проворна і приваблива. Вони [селянські дівчата] стрункі і зграбні як на селянок."

„Усі села і хутори їх розташовані у чудових місцевостях. Кожна хата чиста і біла, в оточенні цвітучих садків". І супроти цього автор зауважує, що в родинному житті москалів панує деспотизм, моральна розхитаність, неестетичність росіянок — не дбають за зовнішній вигляд хат, навколо хат нема рослинності, вбрання негарне. Загально про нас Ізмайлов каже: „Українці люблять свою батьківщину і її славу, бо... слава ця завжди була тісно зв'язана з обов'язком патріотизму."

На великі різниці поміж росіянами і українцями вказує також А. Левшин у своїх „Отрывкахъ изъ писемъ о Малороссіи" (1816 р.). В українських селян він відмічає такі характерні риси: побожність, палку любов до батьківщини, войовничість, патріархальний родинний лад, невинність молоді і чистоту звичаїв. У селян розвинене почуття власности, а тому нема крадіжок. Українські жінки працюваті, а мужчини... ледачі. Наприкінці з жалем додає: „Я мушу сказати про ненависть українців до великоросіян". „Ти легко можеш тут в тому переконатися, бо часто почуєш, як вони (українці) говорять:

— Добрий чоловік — а москаль (як протиставлення!).

Матері лякають своїх дітей словами: „москаль."

Про ворожість українців до москалів пише також Іван **Сбітнев** у своїх „Поездкахъ въ Харьковъ" („Вѣстникъ Европы", 1830 р.):

„Тубільці (українці) Охтирки на Слобожанщині вороже ставляться до москалів, так що навіть на заїздах не хотіли розуміти по московському... Побачивши проїзджих (москалів), українці-селяни залишають працю, починають співати на їх адресу лайливі і сатиричні пісні, в супроводі голосного сміху і довготривалого гомону."

Цікавий опис України **Вадима Пассека** („Путевые замітки" 1834 р.). Він з захопленням описує українську природу і взагалі похвально пише про Україну та її історію. М. інш. „Слово о полку Ігоревім" зачислює до творів „малоросійських". Бачить велику різницю поміж українцями і росіянами.

Досить велику різницю поміж москалями і українцями добачає і **Н. Всеволожський** („Путешествіе черезъ Южную Рос-сію", 1839 р.):

„І природа інша і нарід не той — риси обличчя інші, ґрунт, полога, — усе набирає іншого вигляду... Жінки (українки) не кращі [від московок], але все-таки веселіші, — загалом усе гостинне, на всьому лежить якась ніжність, якась лінь."

І. Долгорукий („Дневникъ путешествія въ Кієвъ въ 1817 г.") переїхавши московсько-український етнографічний кордон в Сівську, зразу зазначає: „...інша мова, інші звичаї", помічає також інший вигляд ланів, доріг тощо: „Дороги тут обсажені деревами", чого нема на Московщині. По панських домах на Правобережжі „розмовляли по польськи і малоруськи, а дехто калічив московською мовою". Говорячи про церкву на Україні підмічає, що український обряд відрізняється від великоросійського. В іншому місці каже: „Переїхавши з Москви до Києва, помітиш велику різницю... в обрядах і співах". Відмінна також архітектура церков — на Україні переважно трьохбанні, побиті білою бляхою.

Пробувши деякий час на Україні московський „князь"-мандрівник пише: „Недалеко Ніжина зустрілися нам гуляки, я почув російські [московські] пісні, сердце

моє схвилювалося. Я по пас вихилився з карети і закричав:
— Наші Русскіє!...

Я їм зрадів, як приятелям: от що значить батьківщина! І після цього чи можна мене переконати, що я у своїй вітчизні, коли буваю на Україні, Курляндії чи В'ятці?"

Побувши в Колегіумі в Харкові пише: „Нігде я не чув такої солодкої латинської мови, як з уст Малоросіян: вимова їхня має щось особливо приємне для вуха і ніжне."

Переїхавши Чернігівщину пише: „Уважайте, що у тутешній країні по селах і містах багато церков побудовано Мазепою. З одних уст і моляться про спасіння його душі і проголошують його анатему '. В місті Чернигові відмічає ремісничу школу, утримувану міським коштом, де різні вільні майстри навчають мистецтва: столярства, різьб'ярства, слюсарства і мосяжництва, сріблярства, шевства та ін. Крім того в Чернигові була гімназія.

В Ніжині згадує „Училище вищих наук" Безбородька, будова котрого закінчувалася; крім того були тут — Повітова гімназія, Грецьке училище і французька школа для дівчат.

Про Глухів, який був тоді столицею „Малоросійської губернії", пише, що там було 100 будинків, переважно дерев'яних. Будинки гетьмана Розумовського та його уряду, теж дерев'яні, були розібрані і частинно продані зараз же після скасування гетьманщини. „Мешканці (Глухова) переважно малороси, до росіян належать купці і „салдати" (москалі). Німців дуже мало". Коло Глухова в с. Полошках мандрівник згадує порцелянову глину: „Кажуть, що ця глина вживається для виробів московських порцелянових фабрик. Пуд її продають тут по 5—6 копійок". Коло с. Локатки була селітрова гута.

Про Полтаву м. ін. пише, що місцеві мешканці займаються переважно торгівлю (купецтвом). Жінки носять французький одяг, „але чоловіки вперто тримаються свого українського одягу", виключаючи тих, які вступили до „регулярної (російської) армії". „На чолі школи (гімназії) є один бувший старншна Кірасірських полків, він відомий найбільше тим, що переклав Енеїду на малоросійську мову. Імени його не пам'ятаю" — каже так кн. Долгорукий про І. Котляревського! „При приказі" є суконна фабрика, яка була заложена німцями. Про цю

фабрику, що була „казьонною" (державною), кн. Долгорукий оповідає, що там ведеться господарство дуже зле, розтрачуються державні гроші і т. д. Інша суконна фабрика була в Кременчузі теж під „казьонною" адміністрацією.

За Глуховом, переїзджаючи через Товстодуби, Долгорукий зауважує, що тут „граница Малоросії".

„Прощаючись з Україною, я кінчу моє оповідання про неї останнім зауваженням: Оскільки я помітив, придивляючись і прислуховуючись, Україна не почувається щасливою, не дивлячись на всі благодати природи. — Політичне сонце її не так гріє, як небесне світло. Вона (Україна) змучена, терпить різні тягарі і відчуває цілковито втрачену свободу колишніх віків. Нарікання глухе, але майже загальне" (ст. 191). Так кінчаються спогади москаля Долгорукого!

Михайло Погодін (1800 —1875), професор московського університету, відомий теоретик „офіційної народности", духовний батько галицького москвофільства, так писав про Україну в 1842 році:

„Я люблю малоросійські села. Яка це принада — білі хати в тіні зелених, пишних дерев, розсипаних по схилах гори. Видно з першого погляду, що мешканець їх приятелює з природою, що він любить свій дім-стріху і не кидає його без потреби. Зовсім не так у Великоросії; часто рослини не побачите коло „ізби" і рідко коли сидить вдома клопотливий господар; він поспішає з промислу на промисл. В нього хата — лише для переспання."

Побувавши у Золотоноші Погодін записує такі думки: „Малороса не турбує жадібність москаля; він щасливий в середині своєї хати під черемшиною. Впрочім і москаль не народився шахраєм („плутом"), а зроблений або зробився (таким)".

Про Київ у Погодіна читаємо: „Київ положенням — перше місто в Європі. Такої різноманітності нема нігде."

Більше цікаві для нас писання про Україну інших чужинців, переважно французів і німців, що нерідко торкаються славної минувшини України та постійно підкреслюють своєрідний характер української культури.

Мальт-Брюн, знаменитий географ данського походження, прихильник Наполеона, за рукописними

джерелами француза Руселя Вуцема, котрий перебував на Ліворебежжі, пише в своїй праці „Tableau de la Pologne ancienne et moderne", виданій у Парижі в 1807 р.:

„Українці (les Ukrainois) — це нащадки київської Руси. Селяни на Україні ощадніші, ніж московські: вони не пустошать у хижацький спосіб своїх лісів. Будинки українських селян гарні і міцні, ніхто з них не носить лаптів, як на Московщині. Вони кремезніше збудовані і більше освічені, ніж селяни, наприклад, Литви."

Українська етнографічна територія, за відомостями Мальт-Брюна, тягнеться від Карпат, де українці „оселилися ще до IX. століття" через Галичину аж до Придніпров'я.

Про Галичину читаємо:

„Червона Русь була незалежною державою, яку польський король Болеслав Хоробрий привів до васальського становища в 1008 р.". Проте в 1213 р. „Галицьке королівство (Royaume de Halicz ou de Galitzie) стало абсолютно незалежним". І далі: „Галицький князь Данило утворив незалежну державу, ім'я його є славою

Руси. Мова в Галичині у $\frac{2}{3}$ населення подібна до мови на Україні."

В іншому місці („Journal de l'Empire", 7. січня 1807 р.) той самий автор так характеризує українців:

„Українці вельми інтелігентні, вільнолюбний дух почувается в їх зверхньому вигляді."

Праця М?льт-Брюна послужила, як каже І. Борщак, гаслом для цілого ряду інших праць про Польщу, де згадуються також українці.

Губерт Вотрен у своїй книжці *L'observateur en Pologne*" (Париж 1807) каже, що українці „славетна раса, від якої тремтіли мури Царгороду, Білгороду та Трапезунту", а в новіші часи московський уряд накинув кріпацтво цій „славетній расі, що мала такого генія, як Хмельницький."

В 1811 р. француз граф **де Лягард** переїздяючи з Москви до Відня був на Україні (*Voyage de Moscou a Vienne, par le comte de Lagarde, Paris 1824*). Спостереження де Лягарда досить поверхові. Про Глухів він пише, що це „чудове місто, колись осідок уряду, знищений пожежею майже на дві третини."

В Батурині відвідавши могилу К. Розумовського, пише: „Хоч різьба (нагробку) посередня, але велика кількість мармору різних кольорів, бронзи і позолоти вказує, як чванливість намагається боротися з силою забуття і смерті". Більшість спогадів де Лягарда торкається розкоші і розваг московських і польських панів (Київ, Тульчин, Умань), які забравши до своїх рук українську землю, не бачили меж для своїх забаганок. Коли автор і торкається української історії, наприклад Запоріжжя та Коліївщини, то під кутом погляду цих панів. Отже виявляється, що куріні — це „підземні мешкання", всі козаки відзначалися жорстокістю, від чого страждали бідні пани. . .

Французький публіцист і член міністерства закордонних справ **Шарль Люї Лєсюр** (1849), написав свою „Histoire des Cosaques", як доводить І. Борщак, за наказом Наполеона, але перший наклад книги майже цілий загинув у коректі в дієвій армії в Росії 1812 р. і тепер примірники її незвичайно рідкі. Другим виданням вийшла книга Лєсюра в 1813 р. Праця Лєсюра була компілятивна,

але значно перевищувала інші подібні видання цілого XVIII ст.

Лєсюр характеризує українців у таких прихильних рисах :

„Українці більш великодушні, більш відверті, більш ввічливі, більш гостинні і мають більший торговельний хист, ніж росіяни. Вони — українці — уявляють живий доказ перемоги свободи над людьми, що народилися в неволі”.

Докладно спиняючись над біографією Б. Хмельницького та його добою, яку називає Лєсюр „найбільш блискучою (добою) в козацькій історії”, зауважує, що Б. Хмельницький однаково вільно розмовляв мовами турецькою, татарською, руською (с. т. українською), польською і латинською”. Цар московський, король польський і султан турецький навипередки посилали до гетьмана своїх послів з подарунками. Про самого Б. Хмельницького читаємо такі рядки:

„Ніколи козаки не мали вождя, якого можна б було рівняти з Хмельницьким. Розумний, освічений,

далекозорий, обережний у раді, відважний у битві, він звик витримувати найбільшу втому, невичерпаний у втратах і засобах, активний у перемозі, гордий у поразках, іноді засліплений долею і завжди великий твердістю характеру, варварської поведінки супроти ворогів, але справедливий і великодушний для своїх товаришів."

З симпатією ставиться автор також до І. Мазепи, та його союзу з Карлом XII:

„Роздивляючи добре ситуацію Карла XII, не можемо не помітити користи, які мусів йому дати союз із Мазепою... Україна пропонувала йому країну багату на збіжжя і на худобу, чудову допоміжну кінноту та дружній нарід, готовий знищити російську армію."

Про Мазепу Лєсюр каже, що він „до сильної старости зберіг очі повні вогню, здорового духа і блискучий талант до розмови."

„Після Полтави Україна уявляла з себе (ще) рід окремого князівства, якого незалежність нищили глухо й обережно, щоби не хвилювати неспокійної вдачі її мешканців."

Козаччина, за Лєсюром, цікава „не тільки своїм впливом на тогочасні сусідні держави, але й тим, що мала двох великих мужів: Хмельницького та Мазепу. Для всесвітньої історії Козаччина цікава двома великими подіями, а саме спробою Володислава IV за допомогою козаків зробитися справжнім королем Польщі й окрім того упадком Карла XII. Для політиків історія Козаччини подає приклад незвичайно оригінального уряду на зразок Спарти та Риму. Нарешті для статистиків історія Козаччини цікава тим, що показує, як збільшилася російська держава через приєднання козаків і України."

Загально про українців Лєсюр пише, що це „стара нація, початки котрої губляться в темряві віків". Після Полтавської трагедії, пише Лєсюр, цар Петро I, Шереметьєв, Меншіков та ін. московські достойники мучили, катували, знущалися над українським населенням і над жінками та дітьми, маючи в тім насолоду. Меншіков, щоб збільшити страждання жертв, поетапні у Переволочиш ешафот так, щоб мучені на них для більшого страждання дивилися на свою Батьківщину Україну. Безжалісний до України цар мав жадобу крови

всієї їх (українців) нації (t vaг avait soif du sang de toute leur nation). В іншому місці Лєсюр зауважує, що такою жорстокістю перейнята вся московська раса.

Французький лікар Де ля Фриз у своїх „Записках" про полон 1812 р., перебуваючи на Чернигівщині поміж українською шляхтою (землевласниками), подає деякі відомости про українські звичаї. Описуючи з захопленням українські танці, зокрема „козачок", зазначає, що жінки „виконували танець з такою досконалістю і грацією, що і на парижській сцені вони заслужили б оплески". Перебуваючи на гостині у гр. Завадовського в знаменитих Ляличах, автор з таким же захопленням описує прекрасну палату Завадовського. На прийнятті графа, при десерті „дивувався великій кількості ананасів, у Франції зовсім невідомих. Ці овочі вирощують у графських оранжеріях". Йому показували „усі чудеса палати", де було 100 кімнат. Одна з зал мала гобеленові тапети, а „навколо були мармурові статуї. Майже скрізь були розвішані образи першорядних майстрів." Прекрасна була церква з образами італійських майстрів. „Образ Богородиці — був це портрет графині Завадовської — відомої красуні."

„Заходили до великої оранжерії, де були цілі алеї столітніх помаранчевих дерев, повних овочів; звідси перейшли до теплиці, де вирощували ананаси — ці тропічні овочі."

А. Пішчевич, по походженні серб, що був на російській службі старшиною війська, у своїх „Записках", як сучасник і свідок — подає автентичні відомости про події з так званими „військовими поселенцями" на Україні, що провадилися російською владою під проводом відомого гр. Аракчєєва. На жаль, деякі місця цих „Записок" редакція „Київської Старини" 1886 р. мусіла, з цензурних причин, проминути, як „надто різкі" (проти російського уряду!).

Описані події відносяться до часів „урядування начальника українських козаків" — призначеного російським урядом — гр. Віта (поляка), того самого, котрий, як каже Пішчевич, „возив свою прегарну жінку за головним штабом князя Потьомкіна і продавав її цьому вельможі; після він її продав графу Потоцькому". „Сучасне довір'я (російського уряду) до гр. Віта повстало від того, що його мати у великому приятельстві з

п. Нарішкіною (полька), народжена Четвертинська". Отже в 1817 р. в російських урядових колах повстав план привести чотири „Уланські українські полки" (назва „українські" — чисто територіальна) до станиць бугських українських козаків і почасти до сіл Єлісаветградського повіту, тут їх (московських жовнірів) поселити, а козаків українських станиць (сіл) „привернути" до улан.

„Російські офіцери, ніколи нічого "не знаючи про поселення українських козаків, мріяли лише збогатитися."

„Чотири уланські полки були приведені до Вознесенська. Бугські козаки спочатку вирішили їх навіть не впускати до своїх домів, але в кінці кінців не могли протиставитись силі; улани прийшли до Вознесенська, а потім були розташовані по полках і ескадронах по домах станиць. Козаки хвилювалися. Гр. Віт покликав поміч, для чого йому надіслали дві роти гарматчиків і два батальони піхоти. Передовсім вимагали від козаків присяги, але козаки не погоджувалися, та зібравши їх поміж виставленими гарматами, піхотою, й уланами, нещасні, бачучи запалені гноти і силу гарматних стріл приготовлених на них — присягали... Після того взялися

за інші станиці і тут натрапили на такий самий опір, в деяких (станицях) прийшло навіть до боротьби, багато козаків було переколено, потоплено в Бuzі. бито батогами, заслано на Сибір і гнано „через стрій". В деяких місцевостях жінки, бачучи улан, як ті йшли на їх чоловіків, кидалися кінноті назустріч з дітьми на руках, думаючи заступити собою загибель, що була приготовлена їх чоловікам, але це нічого їм не допомогло..."

„...Сам Віт відправився до Михайлівської станиці, де скликав усіх мешканців, вимагав від них послуху царській волі, але нони відмовилися. Тоді він причепився до найстаршого літами козака і вимагав, щоби він показав приклад іншим. Але коли цей сивий старець твердо стояв на тому, що не зрадить і не дасть згоди на те, що принесе біду його співгромадянам, тоді Віт сказав:

— Отже ти будеш служити прикладом для інших.

І наказав стати батальонові піхоти у лаву і тоді 70-літнього старця пустили через лаву, переганяючи його „шпівцрутенон", наказуючи двом мушкетерам йти перед ним з наставленими багнетами, щоби він (старець) йшов рівним кроком і щоби кожна різга трапила до його

достойної спини; а він і без того не міг через свій вік йти інакше, як вельми помало. Старець, бачучи їх перед собою, твердим голосом сказав графу, що був тут присутний:

— Не потрібно їх переді мною, я піду таким кроком, яким накажете і всемогутній Бог прийме мій дух.

Барабани вдарили, труби затрубили і старець пішов на смерть. Не довго треба було йому йти: на другий раз він віддав дух...

Треба уявити собі цей жахливий образ: пригнічений віком мучився під биттям, а фронт оточували усі мешканці михайлівські, поміж котрими були цього старця сини синів і правнуки.

Тільки що скінчилася ця сцена, як з'явився перед військом у повній зброї кінний бугський козак. Віт його запитав:

— Навіщо і звідкиля він?

— Мене надіслали — відповів кіннотчик — з інших станиць освідомитися, що робиться у Михайлівській станиці?

Віт наказав стягнути його з коня і також „перегнати через строй": це була відповідь на депутацію інших станиць.

До повстанців зачислено було також одного урядовця козаків, молодого і гарного собою чоловіка, що воював проти французів і був нагороджений медалями і георгієвським хрестом. Його теж переганяли „через стрій", при чім був присутній сам гр. Віт. По скінченні езекуції, прикрили тіло побитого урядовця його курткою, на котрій висіли знаки царської милости. Він мав ще стільки відваги, що здер їх (знаки) і кинув їх до очей гр. Віта з такими словами:

— Нащо вони мені, коли я ними не міг себе захистити від безчестної кари?

Це було (вважалося) вже другим проступком цього нещасного. При другій езекуції урядовець — поки ще міг говорити, виголошував ганьбу новим постановам (наказам), лаяв начальників — і цим закінчив своє життя молодий вояк...

Така поведінка називалася „пацифікацією бунтівників" і такими засобами бідний нарід, розуміється, приборкано.

Тоді почали їх приневолювати до праць нарівні з худобою: старці мусіли возити на своїх волах камінь і ліс на ріжні будови і т. д. Мешканці не сміли навіть розпоряджатись своїм майном, продавати свої вироби, російські офіцери знущалися над жінками — козачками і т. д.

„Ворожнеча козаків до улан кожноденно зростала і тому придумали замирити перших, наказуючи уланам женитися на дівчатах-козачках”.

Українські козаки доводили російським начальникам, що їм належать їх землі, як вічна власність, згідно грамоті Катерини II, але все було марно. Надіялися ще козаки на приїзд царя, але для його прийняття гр. Віт. улаштував „пятьомкінські села”, вздовж дороги вишикував усіх мешканців, а за ними поставив жовнірів з палицями...

„Неспокій коло Буга і справжні повстання на Харківщині — змусили царя на деякий час спинити „військові поселення”.

В багатьох місцях України зустрічали царя депутації з проханням „помилювати їх від такого щастя”, але в 1819 році „військові поселення” почали проводитися далі.

З цілого XIX ст. найбільш цікавий опис подорожі по Україні Йогана Георга Коля. Був це великий учений і мандрівник, основоположник антропогеографії (народився в 1808 р. в Бремі, там само і помер в 1878 р.). Й. Коль залишив два шеститомові твори під назвою: „Reisen in Sьdrussland", де є книга під заголовком „Die Ukraine. Kleinrussland". Автор переїхав цілу Україну від Харкова до Одеси і від Одеси до Перемишля. Як твір чисто науковий, безсторонній і правдивий, що охоплює усі ділянки українського краєзнавства, до того ще з живим викладом — заслуговує найбільшої уваги. (Праця досить докладно зреферована В. Огоновським.)

Торкаючись історії України Й. Г. Коль пише:

„Розірвання було колись великим нещастям українського племені, також і відносно політики. Властиво лише дуже короткий час було воно одне та дуже велике — за Володимира, що княжив у Києві. Сьогодні одна частина українців за Карпатами в угорській державі, друга в австрійській провінції Галичини, деякі залишилися при Туреччині, інші над горішнім Доном, прилучені до російських губерній. Але головна маса

залишилась над Дніпром у центральній Україні. Якщо було би можна всі ці частини політично об'єднати, то українське плем'я у відношенні до московського було би доволі сильне."

Досить багато місця присвячує автор антропогеографічним особливостям України, зокрема пише про вигляд села, хати, побут, звичаї та ін. українців. Коли зближався до першого українського села на кордоні з Московщиною, зразу помітив різниці: „Все навколо, вся природа була чарівна... Україна, де так багато привіту і краси."

„Хати повиті зеленню й буйним зіллям розкинулися по узбіччях балок і поховалися в ярах. Високо поза селом, де продувають вітри, стоїть 50 і 100 віп'яків. І так перед мандрівником, що їде високим, голим і пустим степом, несподівано розкривається дуже мальовничий та небуденний образ, коли з яру виринає українське село."

Українці „живуть у чисто утримуваних хатах, що до тебе всміхаються. Вони не вдоволяються тим, що кожного тижня їх миють, як це роблять Голландці, але ще що два

тижні їх білять. Тому їх хати виглядають білі неначе свіжовибілене полотно."

Те саме пише Коль і про хати інших частин України. Оглядаючи хутори з баштанами коло Одеси, зауважує:

„Я був дуже мило заскочений внутрішнім уладженням назовні так мало обіцяючої хати. Лише жити в цій чепурненькій світлиці. На дворі було дуже гарячо, а тут мило та холодно. Повітря було гарне, свіже та запашне. Земля була вкрита травою, а на стінах зілля — все було чисте та чепурне. Я не можу, щодо цього, нахвалити українців, якщо рівняти їх з поляками та москалями."

По городах українських хат багато „посіяних і посаджених квітів і зілля, з дзвіночками, туберозами й айстрами, з кавунами, гарбузами, огірками й іншою на Україні плеканою городиною. В неділю йдуть дівчата в ці городи, рвуть величаві квіти і заквітчуються неначе князівни. Ба навіть ці українські стрункі дівчата так дуже люблять квіти, що в будні при роботі заквітчуються й тоді подібні на жрнць Флори. А, що вони люблять співати, то переживається по цих селах таке, що рідко деінде стрінеться. Жінки, завінчані, за найтяжчою працею

безустанку співають мов солов'ї. І тяжко живо переказати читачеві лише словами цю повну життя картину!"

„Коли ми читаємо описи українців деяких письменників (Клярка чи Гофмана), то треба вірити, що це нарід самих Аполонів. Але мандрівник, що вперше побачить цих опалених сонцем і обліплених чорноземним пилом худощавих і змучених людей, подумає, що має перед собою расу огидних варварів. Це так зразу. Бо по докладній обсервації й абстрагуванні від припадковости, зовнішній вид учить про краще. Бо українець, що старанно робить туалет, плекає своє тіло та бере козацький або гвардійський однострій, виходить своїм обличчям більше ніжно вироблений й ближчий досконалости ніж москаль, а також шляхетніший і кращий."

Про співучість українців автор зауважує вже при вступі до першого українського села:

„Таємно неслася тужна пісня. Це співали люди, бо в селі ніхто не спав, все було на вулиці та тині. Українці — це мабуть найбільше співучий нарід у світі; хоч вони не дарували ще Європі ні одного композитора, співають днем і ніччю, при забаві і при роботі... Повітря було

спокійне та миле й ми віддихали так гарно наче були в саді Геспера..."

Г. Коль не раз торкається взаємовідносин поміж українцями і москалями, вказує на різницю поміж ними, при чім підкреслює культурну вищість українців над москалями.

„Відразу Українців до Москалів, їхніх гнобителів, є така велика, що це можна назвати ненавистю. Ця ненависть радше зростає ніж ослаблюється. За те Українці ніколи більше не симпатизували з Поляками, як від часу, коли визволилися з під їхнього панування. Найгіршим словом, яким п'ятнує Українець Поляка, є „безтолковий Поляк", тоді як Москаль в уяві Українця завжди „проклятий"... Українці мають прислів'я:

— Він людина собі нічого, але Москаль, — або

— З Москалями дружи, але камінь за пазухою держи. Українці дуже погані російські патріоти. Властива Москалям любов і обожання царя, є для Українців цілковито чужі і незрозумілі. Українці слухають царя, бо інакше не можуть, але його владу вважають чужою й накиненою... Коли ви не хочете образити Українця,

то не смієте говорити йому про завоювання України Московщиною", бо Українець свідомий того, що його батьківщина заключила союз з Московщиною, яка зі свого боку обманула Україну.

Першим більшим українським містом, що його описує Коль, був Харків. „Його торгівля більша від торгівлі Києва, його університет контактує з Бильною і Казанью, його ярмарок досягав нижньогородського, завдяки головно торговельним шляхам. Харківським ярмаркам автор уділяє досить місця. Отже за 14 днів приходило до Харкова два рази стільки краму, що до Риги за цілий рік. Найбільше продавалося тут коней і текстильних виробів (бавовняних, льняних, конопляних, вовняних і шовкових). Далі йшли металеві вироби, цукор, конфітюри, солодке печиво, хутра, південні овочі, риба. У Харківських ярмарках „головна роль у всіх відношеннях, як в розумінні продуцентів, так і посередників, належить великоросам. Значно більше половини усіх виробів походить з їх (московських) великих фабрик, і значно більше половини купців-гуртівників належить їх племені ... Вони беруться геть-чисто за всі вироби без виключення

і не можна назвати ні одного предмету, збут котрого би переважав, їх брати (українці) навпаки, можуть братися на увагу менше всіх інших (торговців). Вони самі не постачають навіть небагатьох своїх власних виробів, своїх килимів, вовни, чудових барашків та ін. Вони навіть усе більше і більше випускають зі своїх рук і віддають великоросам невелику посередницьку торгівлю (перекупництво) поміж гуртівниками і окремими невеликими ринками збуту."

Вступаючи до Полтави Коль оповідає про полтавський бій, трагічне поневолення українського народу і присвячує кілька рядків українському відродженню. „Одним з найвизначніших і найоригінальніших продуктів української літератури є „Енеїда" Котляревського. На жаль її автор помер пару літ тому в Полтаві."

Цікаві відомости подає автор про Одесу з різноманітним складом населення, де Коль нарахував щось 16 різних мов, які можна було почути на вулиці. Крім російської мови, тут найбільше була поширена італійська, особливо на біржі та серед більших купців. Написи вулиць були російсько-італійські, на біржі італійські оголошення, в

театрі дуже часто йшла італійська опера. До одеської пристані в 1837 р. причалило 650 кораблів, з чого половина були італійські (переважно під австрійським і сардинським прапором). За ними чисельно найсильніші були англійські та грецькі кораблі. Експорт найбільше складався з пшениці (до Англії та Італії), лою (до Англії) і вовни. Імпорт — з мануфактури і колоніальних товарів. Товаровий оборот одеської пристані дорівнював Ризі, а з російських уступав лише Петербургу.

Торговля Одеси була жвава та велика; на базарі крім згаданих виробів було багато харчових продуктів — доброї якості і дешевих. Ятки чисті й апетитні, кращі від віденських... При м'ясі були українці і москалі. Але, якщо йде про сало, то лише українці, бо вони „люблять сало, як ведмеді мед". Дуже багато було також риби і кав'яру. Загалом, каже Коль, до Одеси зійшлося не найліпше з усіх націй, але якраз найбільше авантюрно. Це треба сказати про москалів і тому вони в порівнянні з українцями, справжніми господарями країни, не тішаються особливою повагою, їх зневажливо називають „кацапами" та багато не знає іншої назви для москалів. Українці — чесніші,

пильніші, обичайніші та загалом поводяться ліпше від москалів, що їм приписується усі можливі злочинства та нечесности.

З Одеси Коль їхав через Бесарабщину і Буковину до Галичини. Про Карпати на Буковині пише: „Верхи гір укрилися напередодні свіжим снігом. Чарівно-білі піраміди стояли проти свіжої зелені прутської рівнини, а поміж ними простяглося принадне Підгірр'я. В горах живуть гуцули. їх легко пізнати по барвній одежі, певній ході та сильному топорові, що без нього не можуть обійтися так, як без руки, та все його мають при боці, у чересі."

Про столицю Буковини — Чернівці, що мали тоді 15.000 мешканців, подорожник пише: „Місто лежить на високому правому березі Прута. Місто густо забудоване на німецький спосіб; вузькі вулиці, високі дома, ще вищі церкви. Коли дивитися на нього з долини Прута, воно представляється як справжнє місто."

Галичина з Буковиною, за відомостями Коля, мала 4,400.000 мешканців, з чого 300.000 волохів, 1,800.000 українців і 2,300.000 поляків. Про галицьких українців

читаємо: „Це малоруське плем'я, так посвоячене з малоросами, козаками й українцями, як баварці зі саксонцями. Їх мова, очевидно, значно різниться від великоруської. Зате подільські та київські малоруси розуміються з галицькими, як брати. На перший погляд ока вони подобають на понурих і замкнених. Грабунок і душогубство серед них дуже рідкі, а табулі австрійських кримінальних установ виказують, що на українському сході монархії такі рідкі, як у протилежному кінці монархії, на італійському заході — такі часті. Як усі українці, так і галицькі — чистіші від поляків. Зате поляки більше запопадливі та старанні."

Головним шляхом через Коломию, Станиславів, Львів йде головний товарообмін: „Женуть степову худобу на торг до Брна й Оломоуца (в Чехії), їдуть вози з галантерейними віденськими виробами до Росії, йдуть мануфактурні моравські та шлеські вироби, що їх брідські жиди пачкують до Росії, хутра та караванний чай, що їх кияни шлють на захід, і все те, що Одеса дістає через Львів. Загалом котиться цією дорогою, сюди та туди, всякий крам між двома могутніми монархіями й, головню,

між головними містами: Віднем, Одесою, Львовом, Прагою, Краковом, Києвом і Москвою". Візниками були головню українці. „Бреслав, Позен, Варшава, Київ, Будапешт — ось граничні пункти великого кола, що в ньому порушується галицький українець, знаменитий візник" — каже Коль.

Зі Станиславова поїхав Коль через Калуш, Долину, Болехів, Стрий і Миколаїв до Львова. За Станиславовом побачив перші угноєні поля. „Земля стає худша та жадніша зі сходу на захід аж до польських пісків"... Картопля — головний продукт і, здається, в цій частині Європи лише Познанщина випереджувала Галичину під цим оглядом. Якийсь галичанин казав Колеві: „В будні їдять люди мало хліба, в неділі досить, а на хрестини та весілля їдять м'ясо, а водночас молдавани й українці мають м'ясо щодня."

В Долині мандрівник бачив рух святочної громади, бо це була неділя. Він захоплюється мальовничістю громади та жалкує, що етнографи або малярі не приїздить сюди та не схоплюють прецікавих типів верховинців. Також

жаліє, що не міг робити світлин дагеротипом (нещодавно винайдений фотографічний апарат).

В Миколаєві над Дністром Коль оглядав старовинну дерев'яну церковцю 1633 р., поставився до цієї пам'ятки архітектури з пієтизмом та побажав, щоби вона ще довго простояла.

Дня 19. жовтня вечером Коль прибув до Львова: „Все було дуже ясно ілюміноване; високі дома були освітлені знизу вгору, з вулиць мерехтіли здалеку довгі ряди ліхтарень, і з усіх гір навколо палахкотіли численні світла зблизька та здалеку, але це була звичайна, буденна, вечірня ілюмінація. У великі праздники при святочній ілюмінації мусить бути вид міста з цих гір величавий... Від непам'ятних днів ми не бачили чогось такого гарного та наше серце забилося, повне втіхи, коли ми в'їхали у брами великого міста". В котловині, „наче квочка у гнізді", розсілося велике 80.000-не місто. Просторі площі, публичні проходи, бульвари та сади великі. Місто багате в церкви, церковні великі вежі та великі будинки. Подобалася мандрівнику і нова львівська ратуша. Про ринок каже: „Липський і дрезденський ринки вже безліч

разів малювали, але львівський ні, а втім це була би багато цікавіша картина. Кав'ярень, цукорень і винарень не бракує. Львів має більші й елегантніші кав'ярні ніж Дрезден або інші німецькі міста цієї величини. На вулицях Львова великий рух."

Про поляків Коць пише: „Вже Шульце зауважив, що поляки дуже криклива нація, й що він у ні одному передпокою королівської залі не чув так багато шуму та сварки, як у польському. Поляки говорять багато та голосно, а прості люди не говорять ніколи, але кричать. При цьому їздять в польських містах багато, дами четвернею, а пани з двома слугами на конях позаду. А навіть селяни привозять на торг усе возами, що в нас приносять на плечах". За описом Коця виходить, що Львів мав німецьку політуру. На вулицях було чути німецьку та польську мови. Написи були теж двомовні. В цілій Галичині була поширена німецька мова та знав її майже кожний інтелігент. Урядниками були в одній третині німці. Бурмістр Львова був німець, але лавниками — самі поляки. В театрі грали німецькі п'єси та лише два рази на тиждень — польські. Зі Львова Коць їхав через Городок,

Судову Вишню й Перемишль. „Ми опинилися над Сяном, в іншому сточищі та на сцені інших народних рухів й історичних подій. Уніатські церкви ставали рідші та врешті зникли, ми опинилися у країні мазурів. Ми покинули гарне місто Перемишль, а його вежі ще довго нас прощали."

Познайомившись з цілою українською територією, пізнавши український нарід, його культуру і колишню славу, Коль подає такі думки про майбутнє України:

„Нема найменшого сумніву, що колись велитенське тіло російської імперії розпадеться, й Україна стане знову вільною і незалежною державою. Час цей наближається поволі, але неухильно. Українці є нація з власною мовою, культурою та історичною традицією. Хвилево Україна роздerta поміж сусідами. Але матеріал для будови української держави лежить готовий: коли не нині, то завтра з'явиться будівничий, що збудує з тих матеріалів велику і незалежну Українську Державу!"

Подібні думки до Колєвих, про вдачу українців подає **Гакстгавзен** (1792—1866) у своїх „Студіях", коли він порівнює українців з москалями: „Українці є

протилежність москалів. Українець є вдумливий, запальний, радо згадує минуле свого народу і кохається у спогадах про героїчні вчинки своїх предків. Коли його спитати: хто він, то відповість з радістю і гордістю:

— Я козак!

Українці це поетичний, багатий уявою нарід і тому легко собі уявити, яка сила народних пісень, казок і переказів у них зберіглася. Вони мають великий хист до мистецтва, а до співу створений у них дзвінкий голос, чутке вухо й пам'ять... Непорівняно більше ніж у москалів розвинене в українців і естетичне почуття. Вони мають теж талант до рисунків і малярства. В цілій низці поменших рис характеру, помічається, що українці мають куди більше змісту для краси, ніж москалі."

Чужинці, що студіювали економічні відносини на Україні перш. пол. XIX ст., подібно Колеві, дивувалися, який великий рух існував на українських ярмарках. Наприклад, Шмальц в 1836 р. писав: „Я був здивований торговельними оборотами деяких ярмарок; в Ромнах, маленькому місті Полтавщини, сума річного обороту перебільшує можливо ту, яка в деякі роки буває на

ляйпцігських ярмарках". (Арандаренко, Записки о Полтавской губ., III, ст. 341—350).

В 1837—1838 р. вийшла в Парижі книга маршала Мармона під заголовком: „ Voyage du maréchal duc de Raguse en Hongrie.. la Russe Mieridionale", що в скорому часі була переложена на мови німецьку і англійську. Огюст Мармон (Marmont), народився в 1774 р. і вмер в 1852 р., Генерал і маршал французької армії, ближчий співробітник Наполеона, людина вчена, спостережлива і в великій мірі безстороння. В 1827 р. був він послом у Росії, а після парижського перевороту 1830 р. став емігрантом, багато мандрував та відвідав Угорщину, Трансильванію, Україну, Крим, Царгород, Малу Азію, Сирію, Палестину, Єгипет. В передмові до своєї „Подорожі" О. Мармон пише, „властивою метою моєї подорожі була передовсім Південна Росія."

На Україну їхав О. Мармон через Угорщину і Трансильванію. Вступивши на Буковину в травні 1834 р. автор зауважує що „країна дуже дика і досить зимна... Гори мають деяку подібність з Альпійськими, але значно нижчі... Буковина — маленька країна з населенням не

більше як 200.000 осіб слов'янського племені. Поверхня тут дуже залісна і незвичайно бідно оброблена."

„Дня 16 (травня) приїхав я до Чернівців, столицю Буковини. Нема нічого особливого в цьому невеликому місті. Він побудований на березі Прута і мешканців у ньому не більше 8.000."

Переїздяючи Бесарабщину автор зауважує, що земля тут багата, хоч і без потрібної кількості води; скрізь є величезні отари худоби, збирають тут прекрасне сіно, села поховані по балках і закриті від дороги.

Прибувши до Одеси, автор описує пишне прийняття, яке йому зробив гр. М. Воронцов, котрого Мармон знав ще з Парижу і Відня. Про Одесу автор пише, що тут безнастанно будуються нові муровані і дерев'яні доми, є великі гарні будови, як театр, шпиталь, дім гр. Воронцова і Нарішкіна та ін., дуже добрий також громадський парк.

З Одеси маршал поїхав оглядати над Бугом військові поселення, які йому показували різні офіційні особи як „пато́мкінські деревні". Вступив також до Ново-Архангельська, який називає „границею поміж військовими колоніями і Україною."

„Усім відоме багатство України: це країна найбільш плодюча на світі. Хліборобська земля чорна і глибока, відзначається незвичайною плодючістю. Це височина перетинається численними тісними долинами, котрі ніщо інше, як яри. В них журчать де не де потічки, а невеликі греблі чи запруди творять стави, де вода служить для млинів, або для літних потреб. За відсутністю потічків, роблять також збірники води для дощової води. Ця країна прикрашена силою дерев: свіжі, прекрасні гаї переривають одноманітність долин; вона хвиляста і дає очам приємні, різноманітні краєвиди. Поза тим, оригінальний характер природи творить незвичайне багатство."

В Умані автор оглядав славнозвісний сад „Софієвку", про який пише, що „природа зробила в цьому місці небагато; усе тут твір людини, що знесилюється в зусиллях, коли хоче її (природу) наслідувати... Цілість — має тавро смаку і, розуміється, одно з кращих творів людини... Кажуть, що цей сад коштував графу Потоцькому більше 5 мільйонів франків."

Про козацьке військо каже, що „козаки складають військо, котре не має подібного собі ніде в Європі і... їх

вартість залежить від спеціальних обставин, як наслідок побуту і способу життя людей, що вступають до цього війська.

Про місто Миколаїв, де улаштовані корабельні верстати, автор пише, що положення його вибрано добре і сюди можна доставляти рікою все потрібне: дерево, залізо, коноплю, шкіру і т. д. Про самі корабельні верстати зауважує, що вони ще надто малі. За містом Миколаєвом оглядав обсерваторію, де був астрономом Г. Кноппе, що закінчив університет у Дерпті. З Миколаєва до Одеси їхав маршал пароплавом, що тоді було новинкою. Під'їжджаючи до Одеси з моря пише: „Одеса уявляє собою прекрасний вигляд з моря. От з якого боку є вона у незвичайній красі!".

З Одеси на Крим їхав маршал царською яхтою, а крім того „був з нами пароплав для буксіру, коли б брак вітру перешкоджав би плисти". Таким чином плили цілі дві доби. В Севастополі звертає увагу на нові корабельні доки, що тоді якраз будувалися.

Описуючи Феодосію, Мармон каже, що там була „бавовняна фабрика, заложена французом Клярі, що походив з Марселя”.

Про Керч пише передовсім, що тут „рибальство, дає незвичайні користи: кожний рік воно дає два мільйони оселедців і безконечну кількість осетрини. Цю рибу солять голландським способом і вивозять до середини імперії, або за кордон. Два мільйони пудів чистої соли, з озер Анутського і Черуфського, вивозять до Південної Росії. У прекрасних каменоломах здобувають чудовий камінь, котрий вивозять до різних міст”. Крім того, тут зроблені головні магазини для товарів, які привозять з цілого побережжя Азовського моря, а звідси везуть вже далі великими кораблями. Кількість кораблів, що приходить до Керчі досягає 400 на рік. Описуючи бал у Керчі пише: „Зі всіх приємностей, якими нас оточували, я був особливо зворушений козацькою піснею: найбільш прекрасні голоси співали сумні, меланхолійні пісні, наповнені солодкою мелодією”. Оглядав також керченський музей старовини, де були викопані речі грецької доби.

Був автор і на о. Та мань, де „Чорноморські козаки складають частину населення взятих з козаків Дніпровських і Бугських... Це населення в розцвіті". Тут „ми полуднали у вдови козацького полковника, котра гостила нас якнайкраще... Син її, козацький старшина і деякі з його товаришів, показували своє мистецтво в їзді на конях, гідне подиву швідкістю і зручністю... Безперервні вправи розумових і фізичних спосібностей протягом цілого життя, творять з них незвичайних людей для служби легкого війська... Перша ліпша війна покаже їх вищість над донськими козаками".

Приїхавши до Преображенського на березі Азовського моря, автор пише, що „недалеко звідси є населення, котре нещодавно тут поселилося під назвою козаків Азовського моря. Це ті самі мешканці побережжя і островів Дуная; є їх коло 30.000".

Побувавши в Козлові (Євпаторії) на Криму, згадує про лікувальне болото в Сарці, в котрому є „багато содової солекислої соли і досить велика кількість сіри і заліза. Недалеко міста в одному з численних маєтків Воронцова, була фарма смушок, які „неправдиво називають

астраханськими". Смушки продаються по 5 карб, за кусень."

Відвідавши Перекоп з околицею, Мармон досить докладно описує здобування соли з солених озер, якої буває до 10 міл. пудів річно.

Дуже цікаві спостереження двох учених-природників Блязіуса і Пецольда, що мандрували по Україні в середині XIX ст.

И. Г. Блязіус, професор „Collegio Carolino in" у Брауншвайгу, був у Росії і на Україні в рр. 1840—1841 і видав велику книжку під заголовком „Reise im Europdischen Russland" (Westermann, 1844), де розділи VII—X (другої частини) присв'ячені Україні. Розділ X має заголовок „Reise durch Ukraine". До книжки долучені ілюстрації (витини), з яких 27 відносяться до України: пам'ятки архітектури Чернигова, Києва, Яготина, Полтави, Білгорода, тип біднішої хати, типів селян і українського села з вітряками.

Автор робить широкі порівняння поміж Московщиною і Україною та побутом, життям і психологією обидвох народів. Переїхавши московсько-український

етнографічний кордон, автор зразу відмічає цю різку різницю:

„Ми дійшли до міста Городня, вступили на Чернипвщину... Місто робить миле вражіння, воно дещо розкинене... Будинки дуже старанно побудовані та чисті, мешкальні кімнати побілені, а широкі вулиці хоч без кам'яного бруку, утримувані доволі старанно та добре проїзdnі. Жидів тут вже не бачимо. Не зважаючи на те, що побут на Україні жидам не заборонений, все ж таки вони, здається, почувають себе значно краще в литовських провінціях, ніж на Україні. І те, що ті провінції були деякий час під польським пануванням, все таки не причинилися до поширення тут жидів; знаходимо їх тут лише виїмково". Про українців, мешканців Городні Блязіус пише: „їх гордий хід, відмінний від інших одяг, гострі характеристичні риси обличчя, великі вуса на цілком голому обличчі — вказують вже на перший погляд цю зовсім відмінну (від москалів) людність, яка у своїй повній своєрідности показується нам дещо далі, а саме в околиці Чернигова та Києва, на Полтавщині та в Харкові. Наглядна зміна в характері мешканців, їх

звичаїв, їх способу життя, їх мешкань нас вражає, тим більше, що незалюднені порожні простори на півдні Могилівської губернії не творять якогось особливого поступенного переходу."

На Чернигівщині автор зразу зауважив, що населення „як і всі українці, вважають московинів за своїх гнобителів, утискачів, за ворогів їх свободи"... Нарід тут також має інший, виразний характер, відмінний від московитів, українці „мають зовсім інший контакт з життям та природою, як московіти - нащадки кривичів."

Досить докладно спиняється автор над описом краєвидів та ґрунтів, говорить про „своєрідний чар" українських степів, про „надзвичайний вигляд чорнозему" та мінливість вегетації, що надає їй інтенсивної та могутньої краси."

Недалеко московської границі подорожникові сталася неприємність з поштовими кіньми. Але це „було перший і останній раз" в Україні коли пошта „дозволила собі крутість та непристойности". „Це треба тим більше підкреслити", каже Блязіус — „бо в корінній Росії — в

московській губернії, в Тулі та Калузі, тільки винятково щось подібного не трапляється."

Чимало місця уділяє автор також українській архітектурі, відмічає її красу та велику відмінність від московського стилю.

В одязі українців автор також підкреслює велику різницю з ношею москалів і білорусів. Описуючи український кожух та інший одяг, зауважує: „В крою та способі шиття всіх одягів українці значно більше зближаються західним слов'янам, ніж великоросам"... „Великорос кладе багато ваги на те, щоби бути пишно та багато одягненим — але зовсім не переймається гріхами проти чистоти, українець в кожному разі держиться чисто, а одяг його зате скромний та невибагливий."

Засаднича різниця в типі москаля і українця та, що „обличчя українців гладко поголене і тільки чорні вуси мають право залишитися непорушними", тому риси обличчя зачернені, значно маркантніше і гостріше". Українці мають „продовгасте обличчя з гострими обрисами, чітко зарисовані губи, гостре підборіддя, струнку майже худу шию."

„Відколи ми опустили північну Росію, ми нігде не бачили так чистенько удержуваних хат, як в Козаків. Стіни з дерев'яних брусів у всіх українських мешканнях обліплені зовні і всередині глиною і чисто побілені. На тих білих глиняних стінах не терплять жадного найменшого сліду бруду."

Кажучи що українські села є незвичайно великі і розлогі, додає, що „хати стоять по можливості вільно і не дуже правильно, кожна хата має свій овочевий садок з численними яблунями, грушка'ми, сливками та черешнями. Наглядний доказ, що ці села в більшості належать вільним людям(!). Великий контраст для порівняння з тульськими селами, в яких всі хати села стоять в один ряд на одному боці вулиці під одним дахом і де село ділиться взагалі тільки в два ряди. Хат під двома схилами даху годі знайти. Даремно шукати у всіх сторонах Великоросії і у всіх тих селах, які через кріпацтво були поневолені у своїм вільнім змаганні праці, якусь управлену культуру овочів. Великоросові вистарчає; буряк та капуста замість овочів і він їсть їх так як ми овочі з руки, як ми яблуко чи грушку."

Торкаючись музики, Блязіус каже, що на Московщині він не бачив музичних інструментів ні в поодиноких людей ні в публічних приміщеннях. „На Україні звучать кожної неділі і у відпочинкових годинах з кожного вікна, з кожної світлиці смичкові або дуті інструменти і жадне публічне свято не відбувається без спільної музики". В українців є вроджений талант до музики і вчать вони грати зі слуху...

„Цю здібність мають українці для кожного уміння та мистецтва, до яких потрібно дещо самостійності!, тільки що вони свої таланти нерado використовують для загального добра; майже у всіх своїх духових прикметах і здібностях українець просто протилежність до москаля. В українців живе ніжне поетичне почуття, яке виявляється іноді в сентиментальній романтиці. Великорос не показує найменшого нахилу до романтики у своєму світогляді; його жвава практична, часами навіть грубо реальна вдача не може збагнути тонкості в собі замкненого українця і його наскрізь вражливу вдачу. Пісні та фантазії українців нагадують сербську поетичність та лицарський романтизм поляків; їх поетичні туги легко переходять поза

межі вузького життєвого рівня. Великорос задовольняється тим світом, який він сприймає і вживає життя повною парою; його поезія тільки збільшує та сприймає цей світ, але не перетворює його. Однобічний та упертий українець в щоденному житті, має жваве, різностороннє та необмежено велике поетичне відчуття. Гнучкий та податливий в житті великорос, навпаки односторонній та обмежений в своїй поетичній творчості."

Пецольд, пробувши на Чернішівщині, пише: „Ми потрапили до якогось іншого світу; ми опинилися вже на Україні; усе тут стало інакше: ґрунт, люди, їх звичаї і вдача, їх житла, знаряддя і т. ін. На Україні, починаючи з Чернигівщини, бачимо зовсім інших людей — українців або малоросів, це є галузь слов'янського племені, що зовсім відрізняється від усіх інших галузів цього племені; різниця велика і щодо духового характеру та нахилів, щодо мови до способу життя, звичаїв та хатнього урядження (побуту)."

Пецольд з захопленням пише про красу українського краєвиду, пишні українські садочки навколо хат,

селянську садибу, любов до чистоти. Нарешті про науку читаємо такі рядки:

„Українець поводитьсь на полі науки рішуче з більшим нахилом, хистом і самостійністю, ніж великорос. В той час, коли українець вважає науку за завдання свого життя й віддається їй без сторонніх міркувань, — здається, що великороси взагалі вбачають у ній частенько тільки засіб на те, щоби досягнути зовнішнього відзначення... Між українцями ми знайшли приклади людей, що були багаті на результати власних дослідів і власних міркувань, але не намагалися робити з того галасу.”

До середини ХІХ ст. відноситься також незвичайно цікавий, обширний опис подорожі по Україні і писання про Україну визначних чеських діячів, письменників, вчених.

Ф. Палацький в 1830 р. про український нарід писав: „Русинський нарід, що до мови відмінний як від росіян (Rusu) так і поляків, вже за давніх віків... На південь русинський нарід простягається аж до Угорщини, ціла Східна Галичина є русинська, звідтам простягаються русини по Поділля, Волинь, Україну аж за Дніпро, до

Полтави, також в південній Русі до ріки Кубань... Козаки всі властиво русини, а не росіяни..." „Мушу констатувати, ...що русини не „винайдений" нарід. Є цілком самостійним народом."

Як. Коубек, професор гімназії, що жив у Львові в рр. 1830 до 1836, в листах до Ганка, дня 25. травня 1833 р. писав: „Мова Русинів, як розмовна так і церковна тепер є предметом мого головного заняття, що для Чеха є дуже приємне.. Для Чеха є правдивою розкішшю розмовляти з Русином."

Незвичайно цікавий, обширний опис подорожі по Галичині чеського письменника Карла Владислава Запа (K. W. Zapp, *Cesty a prochdzky po Halicke zemi, Praha 1844*), який був у Галичині в останніх роках третього десятиліття минулого століття.

К. Зап об'їхав цілу Галичину і крім Львова був у Підберізцях, Перемишлянах, Нараєві, Бережанах, Підгайцях, Монастирських, Бучачі, Чехові та ін. Опис Запа переповнений прецікавими відомостями про звичаї, побут, матеріальну і духову культуру українців та

порівняннями з життям польським, чеським та інших слов'янських народів.

„Поміж народом чеським і малоруським — є велике споріднення: положення країни, мова, фізична постава, деякі звичаї, приповідки."

Про розмовну українську мову пише: „У Львові по русїнськи говорять мало, а інтелігенти-русини говорять по польськи". Так само у родинах священників розмовляли поміж собою, особливо в присутности чужих, по польськи. Одначе коли зайшла мова про чеську літературу, почали всі говорити по українськи. Виявилось також, що місцеві св'ященники-українці знають чеську літературу і навіть читали таких чеських письменників як Колляр, Шафарик і Ганка. По селах автор „пересвідчився, що тутешній русинський говір з уст русинських дівчат — звучить дуже добре, а що лише поляки своїми насмішками, а ще більше своїми наклепами завели її в таке пониження... А тепер нема нічого дивного, що та мова, на котрій написані найстарші літературні пам'ятки цієї країни, втікла під стріху бідного селянства" (ст. 42). „Наш чоловік [с. т. чех] в руському краю, навчиться

говорити по русйнськи значно ліпше, ніж по польськи тому, що тутешня русинська мова (розуміється малоруська) вимагає значно менше ломання язика і шепелявлення (ніж польська мова) і вислів (вимова) її приємніший."

Багато місця уділяє автор українській пісні, вказує на деяку спорідненість з чеською піснею, але „тепер різниця в піснях більша тому, що русини краще зберігли народний дух пісень, тоді як у чехів є вже багато домішок чужих — мінських."

„Думи малоросів промовляють до глибини душі." Рівно ж „деякі рідв’яні напиви незвичайно мене зворушили". Живо описує автор також побут на українському селі:

„До мого вуха долітали звуки колядників-співаків; наповнювали тихе повітря, як подув лагідного вітру в шумному гаю, як хвиля тихого озера. Ніколи не забуду цього першого вражіння, яке на мене зробили найзворушливіші хвилини, котрі де небудь переживав при проявах чисто слов’янської народности."

В кількох місцях книжки зустрічаємо також думки автора про українську архітектуру:

„Архітектурний стиль русинських селянських церков, найчастіше дерев'яних, є оригінальний і дуже мальовничий. Рідко котра не має принаймні одної прегарної бані; часто триповерхові бані, з яких середня вища і гарніша. Коло церкви стоїть дерев'яна дзвіниця, скрізь після одного взірця, звичайно трохи привітливіша, ніж більшість дерев'яних дзвіниць старих костелів у Чехії. Всі ці дерев'яні церкви бувають твором простих теслів, котрі також чимало прикладають рук до різб'ярського мистецтва прикрас Храму Божого. Внутрішній вигляд такої церкви буває кращий, понад сподіванки, спеціально на іконостасі заховується мистецька різьба, ясного кольору, позолочена і пофарбована". Про селянські хати каже, що вони чисті і більше схожі на чеські як польські.

„Русин (живе) у своїй власній, відвічній батьківщині, і навіть там, де з ним поводяться по людськи, скрізь (все таки) понижений і легковажений. Його народна віра не послуговується тою повагою, як латинська церква, його мова у поляків, як мова проста не має охорони, жадного громадського права, кожний простий мазур, що прийшов на його землю, ставиться до нього з погордою". Кажучи,

що багато української шляхти колись перейшло до поляків, зауважує, що „так залишився нарід занедбаний, відданий моральному пониженню і рабству, як що не правдивому рабству і зданий на фізичне винищення... Звідси походить теж у простого русина той сепаратизм та недовір'я до кожного, хто відмінний є від нього хоч би одягом."

Про українську церковну обрядовість, спеціально про свято Йордану, автор — сам римо-католик, каже, що мусить у кожного викликати якщо не прихильність, то бодай хоч цікавість — а в мене, починаючи від першого вражіння, завжди було предметом уваги і поваги." Будучи в Монастирських на Службі Божій у дерев'яній церкві, пише: „Хто би в тому моменті, бачучи ціле зібрання (нарід, що молиться) — міг залишитися незворушним глядачем? О, як би я бажав назавжди заховати (в собі) те живе почуття, котре наповнювало в ту хвилю душу!... Як близько в тому моменті був мені той нарід, котрий окрім грубої лайки від цілого світа, не чує доброго слова — той нарід, котрому доля завдала такі терпкі, такі довговічні терпіння — пізнав (я) потомків народу смиренного,

котрому рука творця вложила до сердець поклад чистої людяности, як найкращу запоруку щасливого життя."

Цінні відомости і спостереження Запа про школи. Більшість шкіл у Станиславівському і Коломийському повітах були римо-католицькі, де вчили польською і німецькою мовою.

„Є також деякі руські порядні школи, в них поруч польської мови і приписової німецької мови, вчать теж руською народною мовою кирилицею, а як тривіальні школи стоять під консисторією руського митрополита у Львові. В Станиславівському повіті є одна в Солотвині, де є аж 20 учнів, в Коломийському повіті є їх більше — у Печеніжині і Косові, Краснолі (?), Кубаках і Довгополі". Якщо в деякій латино-католицькій парох. окрузі є тривіальна школа, то там не сміє бути подібної руської школи, а лише в позашкільних годинах дяк може вчити хлопців літургійного співу. Лише в деяких випадках, завдяки пильности поодиноких греко-католицьких дяків і священників, освіта в тих школах йде далі (напр. в Залуччі над Черемошем). Одначе тим руським діячам, що займалися справою народного шкільництва, околична

польська шляхта, землевласники і колоністи „робили цим поважним особам неймовірні перешкоди і прикрости."

Не менше інтересні спостереження Запа про господарські і соціальні відносини — про ярмарки, визиск українського селянства жидами і т. ін. Барвистими фарбами описує автор ярмарок в Бережанах, де продавалися головно такі вироби, як бляха, мосяжні предмети, майоліка, порцеляна, скло, матерії, хустки, шовк, полотно і сукна. Купці розмовляли по польськи, русинськи і німецьки. Характерне було на всіх ярмарках „перелапування" жидами селянських фір ще перед рогачками, де жиди старалися за безцінь скуповувати від українських селян їх продукти. Та найгіршим злом було споювання селян по жидівських корчмах, де українське селянство залишало цілий свій заробіток. Деякі містечка і міста були цілковито жидівські, запаскуджені до краю. Наприклад про Бучач автор пише: „Все тут криве, нікчемне, скалічене, брудне і огидне — словом, образ найбільшої підлости, до якої людський рід може знизитися."

Торкаючись фабричного виробництва, автор каже, що в Галичині найбільше розвинене горальництво — „ця найвища мета польського господарства". Кілька фабрик було тютюнових, а одна з найбільших — коло Львова по дорозі до Винник, де робітниками були переважно русини.

Про місто Львів мандрівник говорить наворотами в кількох місцях своєї книги. А оглядаючи Львів з Замкової гори каже, що храм св. Юра — „це найкраща ozdoba міста."

Наприкінці своїх цікавих спогадів, К. В. Зап, торкаючись звичаїв і вдачі українців, подає такий факт. Їхавши до Перемишлян, дав візнику-українцеві 2 гроші на снідання. Той — каже автор — за 1 грош купив горілки, до того дав собі „з власних засобів" хліб, а другий грош віддав старому жебракові, що стояв перед корчмою.

„В ту хвилю стало мені перед ним (візником) соромно..."

А візник — молодий хлопець додав:

— Як я про старого діда не забуду, то за мене Бог не забуде!

Чеський народній діяч, поет і критик **Франтішек Рігер** (1818—1903), співробітник Ф. Палацького, в одній зі своїх промов 1849 р. говорив: „Я визнаю українців за самостійний нарід, знаю Галичину особисто і знаю рівно ж їх літературну мову... Поважайте національні прагнення цього переслідуваного, але до самостійності покликаного народу."

Інший чеський письменник і громадський діяч Карел Гавлічек-Боровський (1821—1856), після своєї поїздки до Росії, писав у статті „Slovan a Cech": „Малорус-Україна це постійне прокляття, котре самі над собою проголосили її гнобителі. Так над ними метиться пригноблена воля України... Доки не буде направлена кривда зроблена українцям, доти неможливий справді міжнародній спокій". В іншому місці Гавлічек-Боровський писав: „Русинська мова дуже подібна до чеської, а тому і доступна." („Ndrodni Noviny" 1848.)

Російський письменник і громадський діяч Іван Аксаков (1823 —1886), побувавши на Україні в 1848 р. і пізніше, подає свої перші вражіппя про Україну:

„Переїхавши поза Харків, я відчув себе в Малоросії - Україні, де, здається, мало приязни до Руси; не дивлячись на православ'я, на найближчий зв'язок, ви одначе не почуваете себе вдома; втім це відноситься до нас (інтелігенції), але московський чоловік (хлоп) скрізь проходиться без соромливости, хазяїном, і з незвичайним почуттям поблажливості!... Це властиве і мійому послуговувачу Никиті. Він... вельми дурний, неписьменний, недогадливий, сонний і дивиться як колода. Посміх постійно утримуваний на його обличчі на вигляд „хохлів" — розломило йому щелепи. Якось побачивши одного старшину, якого везли на возі парою волів, він реготався протягом цілого перегону на 25 верстов; найкращим його заняттям було дратувати хохла-візника..." („Бесарабскія письма.")

Про українські пісні, каже І. Аксаков, що він їх слухає з охотою тому, що вони „гарні і що від них віє теплою країною, літом, південною природою, до котрої мене так тягне після обридлої півночі".

У листі до своєї приятельки, А. Тютчевої, з дня 16. липня 1865, Аксаков писав:

„Що за розкіш (чарівне) Малоросія! От вона повинна вам подобатися. В її природі нема нічого яскравого (пестрого), різкого, але стільки миролюбного, ласкавого, такий поетичний колорит овіяв її цілу, що в ній є невідлучна принада. При тім, все таки буде дуже чутливо нам великорусам — там все ж мало духовно-церковного життя серед народу”.

Порівнюючи московський і український ярмарок, автор пише: „На ярмарку російський чоловік відчуває себе ніби поза законом і гуляє без пам’яті, виправдуючи все словом: ярмарок. Цілісеньку ніч крики і пісні п’яних, писк, вереск, найгрубші жарти і найгрубша розпуста з цілим цїнізмом, до котрого російський чоловік охочий. Вийдеш на вулицю і поспішаєш додому. Без перерви натикаєшся на огидних п’яних чоловіків і жінок; безперестанку дзвенить в вухах російська лайка, ніби інших слів не існує для російського чоловіка у свято. (Треба знати, що це ж він усе шанує Богородичне свято і на чутки про перенесення Ярмарку до Курська — відповідає, що Владичиця цього не стерпить!). А на одну вулицю було ходити небезпечно. Там була справжніша

содома; більш розпусного ярмарку я не бачив. Українці значно скромніші". Переходячи через Україну як старшина з військом, писав: „На Україні нас зустрічають [під час походу] без порівняння краще ніж в Росії [на Московщині]: майже скрізь св'ященники з хрестом, образами і хоругвами виходять назустріч з натовпом цікавого народу; втім і по хатах мешканці, особливо господині, з жіночою дбайливістю заздалегідь нагрівають світлиці, лаштують постіль і наварюють всякої всячини; в їх очах ми спочатку є досить цікавими людьми, змученими, бідними мандрівниками, що відправляються на таке страшне діло — як на війну. Але швидко це почуття охолоджується і вони не дочекаються коли їх залишить військо бородатих москалів. Давно вже Малоросія не бачила бородатого російського війська і при новій зустрічі з ним мусить зазнати то саме почуття образи і обурення, яке зазнала колись. Наші вояки залишаються зовсім байдужі до цієї уваги, навпаки грубіянством і цинізмом жартів ображають українок, вимагають ще раз (їжі) від господині, що стільки клопоталася над гостиною, насміхаються над „хахлами", як ненажерливі вовки на

овець, кидаються на горілку, перепиваються і п'яні до огиди; а на ранок господиня побачить, що в нагороду за її гостинність у неї багацько гусей і кур покрадено і порізано. Так що на другий день, коли трапиться „дньовка" (перехід війська) — господиня або нічого не готує, або замикає усі речі на колодку. З того часу, як ми прийшли на Україну, наші люди (москалі) почали більше пиячити і красти, ніж раніш. Окрім дешевої горілки та інших причин, здається мені, що тут існує почасти почуття своєї вищости у деякому відношенні, крім того тут він (москаль) ніби в країні чужій, не в Росії і дивиться на мешканців, як на людей для нього цілком чужих."

(Листи І. Аксакова з Борзни, дня 2. вересня 1855 року. Автор складає подяку п. Мухіну, що звернув мою увагу на писання І. Аксакова).

Українська пісня завжди робила велике вражіння своєю високою культурою не тільки на кожного мандрівника, але також на знавців цієї справи. От наприклад німецький поет Фрідріх Боденштедт (1819—1892), що в рр. 1840—1845 подорожував по Росії, Україні, Криму й М. Азії, в передмові до своєї збірки

перекладів українських народніх пісень на німецьку мову („Die poetische Ukraine", Штутгарт 1845) писав:

„Нехай запашні українські пісні мов жалібні вітри віють на німецькі левади і оповідають, як діти України колись любили й боролися... У ніякій країні дерево народної поезії не видало таких великих плодів, нігде дух народу не виявився в піснях так живо і правдиво, як серед українців. Який захопливий подих туги, які глибокі, людяні почування в піснях, що їх співає козак на чужині! Яка ніжність у парі з мужською силою пронизує його любовні пісні... Справді, нарід, що міг співати такі пісні і любоватися ними, не міг стояти на низькому ступні освіти. Цікаво, що українська народна поезія дуже подібна іноді своєю формою до поезії найбільш освічених народів Західної Європи..

Важну роль грає всюди жінка, з її м'якими, ніжними почуваннями, бо ж і в історії України багато схожого з лицарським середньовічним світом. Дуже тісно живе українець з природою і бере з неї ці чудові малюнки, що є в його піснях."

Подібно до того висловлюється також письменниця Тальві, авторка перекладів кількох українських історичних пісень на німецьку мову (1866 р.): „Визвольні бої проти ворогів України зродили дуже багато гарних і могутніх (українських) пісень. Формою і характером та сміливістю поетичних почувань вони дуже й дуже відмінні від великоросійських. Сміливий розмах історичних українських пісень нагадує шотландські балади. Козак не піддається долі, а з нею бореться, бо українська пісня зродилася під свист куль, під брязкіт шабель у часі довгих воєн, що століттями кипіли від Карпат аж поза Дніпро."

До 1847—1850 років відноситься перебування на Україні великого французького письменника-романіста О. Бальзака. Перебував він у с. Верхівні на Київщині недалеко Бердичева у своєї коханої Еви Ганської (уродж. Ржевуської), з котрою одружився в Бердичеві в 1850 р.

Як геніальний письменник, з глибоко розвиненою обсервацією, подає загальні, головніші риси українського життя, зокрема торкається господарських відносин, ґрунту, клімату, рослинности України, згадує фабрику

сукна у Верхівні і т. д. Про все це дізнаємось з листів Бальзака з України до своєї рідні. Передовсім дивує його урожайність нашої землі:

„Не можна уявити собі просторів та врожаю на цих землях, котрих ніколи не гноять, і на котрих щороку сіють жито."

„В царстві квітів і зелені," як називає Бальзак Україну, є багато контрастів:

„Країна ця дивна з того погляду, що поруч з надзвичайним блиском бракує в ній самого необхідного комфорту."

Про промисловість тих часів читаємо у Бальзака:

„Верхівня має досить велике населення, тут існує суконна фабрика, дуже добра. Мені роблять плащ на сибірській лисиці на зиму з тутешнього сукна, і це сукно варте французького. Виробляють 10 тисяч штук на рік."

„Маємо тут (у Верхівні) людину, що виробляє з заліза чудові речі. Коли б ти післав мені малюнок келиха, який би багатий не був, він зуміє зробити його з заліза, або срібла. Це якийсь Бенвенуто Челліні, що вискочив посеред України, ніби-то печериця. Як би ти міг також

додати до цього малюнка декілька добрих гравюр, які часто продаються ні за що, і зробити невеличку колекцію орнаментів, я поверну тобі з подякою гроші. Скажу тобі, як ти можеш усе те переслати, і ми помогли б, таким робом, поважному і великому артистові, дати йому моделі" (Лист до Лоран Жан, Париж 1848). Про химерні здібности українців, щодо куховарства Бальзак пише:

„Можливо, що мені вдасться Вам подякувати за цю приятельську послугу, як Ви приїдете на Україну, в цей рай земний, де я запримітив уже 77 способів приготування хліба, що дає високу ідею про винаходи населення комбінувати самі прості речі. Чи так воно само й на Литві? Готуєте Ви там каші на 77 відмін"? (лист до п. Ширковичевої з 29. XI. 1848). Про Київ О. Бальзак писав:

„Я бачив північний Рим, місто православ'я з 300 церквами, багатствами Лаври, св. Софії, степів. Цікаво раз побачити. Маємо тут цікавий союз розкоші й мізерії. Такий спектакль дає Київ... На протязі 15 або 20 днів контрактів (ярмарку) у Київ приїздять зі всіх кутів Росії, буває такий рух у справах, забавах, що неможливо, щоб я описав тобі, або ж кому іншому... Я бачив на контрактах у

Києві чудесні килими в такому роді, як мені дала в останньому році п. Г. і між іншими речами 12 стільців чудового виробу. Але ж усе це було в такій ціні, що прийшлося відмовитись."

Роль жидів на Україні у О. Бальзака з'ясована так: „Відчай бере! Уяви собі, що за кордон не можна післати грошей. Всупереч царській забороні жида беруть 15% і 20 за свою комісію, таким робом, хоч і бажав би й міг би післати це дійсна руїна! Не можна уявити собі ненажерливості тутешніх жидів: Шейлок, то якийсь простак, невинна людина. Вважай, що справа йде тільки про розмін. Що ж до позичок, то іноді беруть 50% і навіть жид у жида." (Лист до сестри з дня 18. січня 1849 р.)

Про дамські сукні м. ін. зауважує:

„Молоді дами бувають на балах в сукнях королівської розкоші, далеко більшої від усього того, що можна бачити в Парижі... вони руйнують чоловіків своїм вбранням".

Про російську адміністрацію, поліцію і прикордонну охорону довідуємось з листів Бальзака, де він пише про заходи одержати дозвіл на перебування на Україні, візу за кордон та ін.

Коли одержав з Парижу посилку з цукерками, то відписав: „Твою скриньку з цукерками дістали ми вчора; все там було перемішано або й зіпсуто через упаковку. Нема сумніву, — ти наповнила пусте місце часописами, а все, що було друковане, вийняли на прикордонній митниці. Бачу, що ви ніколи не зрозумієте ні Росії, ні її населення. Вислати друковані речі — це наробити мені великого лиха; можна бути висланим звідсіль із-за цієї події." (Лист до сестри з дня 9. квітня 1849 р.)

По приїзді з України до Парижу О. Бальзак прожив лише 3 місяці і цим, мабуть, пояснюється, що письменник не залишив якогось твору, що ближче стосувався до його перебування на Україні.

Де ля Фліз, французький лікар на російській службі, що працював на Київщині, залишив два рукописи у французькій і російській мові з 1854 р. під заголовками: „Медично-топографічний опис державного майна Київської округи" і „Етнографічний опис селян Київської губернії". Тут зібрано сила різних відомостей не тільки до спеціальности автора, але також інші, що цікавили спостережливого і всебічно освіченого чужинця:

географічні особливості, підсоння, флора і фауна, етнографія, статистика, народна словесність, пам'ятки старовини. До того долучені численні, старанно виконані рисунки, особливо з рослинного світу, риб, звірів, краєвиди, народний одяг, археологія, пам'ятки архітектури, хатне будівництво, їх внутрішній вигляд та ін. — всього 154 аркушів рисунків.

Подаючи характеристику селянства, автор до негативних сторін відносить — лінь, пияцтво, відсутність підприємливості, нехіть до промислів, окрім чумачества.

Зате хвалить українську гостинність, любов до батьківщини і патріотизм.

Відомий французький письменник та історик П. Меріме (1803—1870), козакофіл, знайомий М. Гоголя, у своїй розвідці „Козаки України і їх останні гетьмани" („Le Moniteur officiel", Paris, 1854, 21—23. VI). писав: „Перехід українських козаків (до Московщини), наніс жахливий удар Польщі, і навпаки, зменшення Польщі приспіщило втрату ними самостійності!."

В іншій своїй праці про гетьмана Б. Хмельницького писав:

„Виборний представник невеликої нації, оточеної могутніми сусідами, він посв'ятив своє життя на боротьбу за її самостійність. Здібний роз'єднувати своїх ворогів, як і зберігати єднання поміж вільними групуваннями, якими сам заправляв, неустрашимий, войовничий, багатий засобами політик, обережний в успіху, незломної твердості в невдачах, Хмельницький мусів мати ще тільки, — щоб зробити європейську славу, — менш варварський нарід, а може також легше для вимови ім'я."

...,„Б. Хмельницький був відважний, хитрий, завзятий; мав інстинкт війни... Вся його влада спиралась на переконанні всіх козаків, що він міцно зв'язаний з їхніми інтересами. Його амбіція, правдиво сказати, була наслідком патріотизму або абсолютної відданості до цієї дивної спілки, яку називаємо запорожською армією. Дух її установ було єдине, чого він ніколи не зрозумів, і в плані, який він завжди переслідував, не стояло сформувати націю, але полки жовнірів, щоб кожен мав під своєю владою декілька прислужників, що згодом мали стати також жовнірами. Він хотів заснувати таку аристократію, як польська, але менш жорстоку й доступну для кожної

відважної й порядної людини. Ідеї підняти селян до рангу козаків він не мав ніколи, але ж розбуджував її скрізь навкруги до такої міри, що навіть Німеччина, чужа слов'янським звичаям, серйозно спалахнула. Занадто слабкий здобути сам собі самостійність, він повинен був прийняти союзників, яких давали йому обставини, і завжди вибирав таких, які не могли б ним командувати. Ми бачимо, що тільки при останній крайности він погодився на царський протекторат, і, здається, незабаром вже каявся. З дуже посередніми засобами, з союзниками, для яких він був завжди непевний, що змінiali його також легко як і він їх, зумів втримати Україну вільну від чужинського ярма на протязі десяти років. Він зміг би, можливо, заснувати її незалежність, коли б молодшим був захопив владу, або міг передати свій авторитет такому ж здібному провідникові, як сам був."

К. Делямар (Delamarre, 1797—1870), французький політик, сенатор, редактор впливового часопису „La Patrie" і близький приятель Наполеона III, в 1869 р., вніс до французького сенату петицію в українській справі, яку пізніше видав під назвою „15-ти мільйонний

європейський народ, забутий в історії" (є також і німецький переклад). Там читаємо такі знамениті слова:

„В Європі існує народ, забутий істориками — народ Русинів (*le peuple Ruthine*) 12,5 міль. під російським царем і 2,5 міль. під Австро-Угорською монархією. Народ цей такий же численний, як народ Іспанії, втричі більший за чехів і рівний по кількості всім підданим корони св. Стефана. Цей народ існує, має свою історію, відмінну від історії Польщі і ще більше відмінну від історії Московщини. Він має свої традиції, свою мову, окрему від московської й польської, має виразну індивідуальність, за яку бореться. Історія не повинна забувати, що до Петра I. той народ, який ми нині називаємо рутенами, звався руським, або русинами і його земля звалася Руссю і Рутенією, а той народ, який ми нині зevamo руським, звався москвинами, а їх земля — Московією. В кінці минулого століття всі у Франції і в Європі добре вміли відрізняти Русь від Московії."

Був це останній, ніляхотний голос Західної Європи другої половини XIX ст. про українську справу, останнє пригадування про Українців! Пізніше прийшла

найтемніша сторінка „віку гуманізму", коли Європа почала забувати про нас... Але перша і друга революція на Україні та відродження Української державности 1917—1920 рр. і дальші роки, зробили справжній переворот в справі пізнання України серед чужинців. Ця цікава і важлива сторінка нашої сучасности може стати темою другої книги.